

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XXIII

Sa. 89

Ocak 1959

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 9 5

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

ÂFETİNAN, PROF. DR. : Atatürk'ten dinlediklerim : I - Atatürk ve Demokrasi, II - İnkılâpçı Atatürk'ün Ekonomi meseleleri üzerindeki düşünceleri (bir fotokopi ile birlikte)	1
ŞENYÜREK, DR. MUZAFFER : Tıkalı Mağaranın Paleolitik Endüstrisine dair bir not (6 resim ve XIV levha ile birlikte)	9
———— : A note on the Palaeolithic Industry of the Plugged cave (with 6 figures and XIV plates)	27
ALKIM, U. BAHADIR : Güney-Batı Antitoros bölgesinde eski bir yol şebekesi (3 Harita ile birlikte)	59
———— : İngilizce özeti	74
EYİCE, DOÇENT DR. SEMAVİ : İstanbul'da Abbasi saraylarının benzeri olarak yapılan bir Bizans sarayı : Bryas sarayı (18 resim ve plân ile birlikte)	79
———— : Fransızca özeti	101
ORAL, M. ZEKİ : Eşrefoğlu camiiine ait bir kandil (4 resimle birlikte)...	113
DAVISON, RODERIC H. : The Question of Fuad Paşa's "Political Testament".	119
ALTAY, F. : İzmir Faciasının Muhakemesi	137

Bibliyografya :

EYİCE, DR. SEMAVİ : Friedrich Wilhelm Deichmann, <i>Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jahrhundert nach Christus</i> .	157
———— : Martin Hurlimann, <i>İstanbul - Konstantinopel</i>	161
BİYYIKLIOĞLU, TEVFİK : Hasan-Âli Yücel, <i>Kıbrıs mektupları</i>	167
———— : Hasan-Âli Yücel, <i>İngiltere Mektupları</i>	171

Haberler :

KURAN, ERCÜMEND : Yakın ve Orta-Doğu'da Tarih yazıcılığı konferansı .	173
---	-----

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci baskı : 1959
İkinci baskı : 1995

BELLE TEN

Cilt: XXIII

Ocak 1959

Sayı : 89

Atatürk'ten dinlediklerim :

I

ATATÜRK VE DEMOKRASİ

Prof. Dr. ÂFETİNAN

4 Haziran 1933 tarihindeyiz. Atatürk'ün etrafında devlet ve fikir adamlarımızın toplandığı bir gece idi. Gündüz Genel Kurmay'da meşgul olan Atatürk, gece bazı arkadaşlarıyla çeşitli konular üzerinde konuşuyordu ve bundan büyük haz duyuyordu. Hazır bulunanlardan Ruşen Eşref Ünaydın, Falih Rıfkı Atay, Saffet Arıkan, Recep Peker, Necip Ali Küçüka, Fethi Okyar, Tefvik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya beyleri hatırlıyorum. 1933 sonlarında Cumhuriyetin onuncu yılı tamam olacaktı. O gece on yılın tarihçesi üzerinde duruldu. Atatürk'ün sorduğu sualler üzerinde veyahut herkes kendi düşüncesine göre bir konu üzerinde konuşmuştu.

Fakat en çok inkılâplar üzerinde duruluyordu. Uzun ve istifadeli konuşmalar arasında Atatürk bazen dinliyor bazen kendisi uzun uzun konuşuyordu. Fakat her zaman olduğu gibi mefhumların, tarifleri üzerinde formüller aramıştı ve ısrarla “inkılâp” kelimesinin lûgat mânasından gayrı, Türk inkılâpları yönünden tarifini, izahını istemişti. İnkılâp kelimesinin diğer batı dillerindeki karşılığı aranmıştı.

O gece herkes gibi ben de konuşmuş, fikrimi izah etmişim. İşte şimdi o gecenin tarihini taşıyan kurşun kalemiyle yazdığım bir not elimde. Bir sahifesine sadece soru işareti ile yazdığım kelime şu: İstihale mi? Fakat iyice hatırlıyorum ki Atatürk *istihale* veya *inkişafi* inkılâplar için kabul etmiyordu. “Révolution” ve “évolution” keli-

melerinin lûgat mânası yanında bizim inkılâplarımızın izahlı bir tarifi yapılmalı idi.

Bu kanaat belirlediği vakit, Atatürk'ün aynen söylediklerini üç paragrafta böylece tesbit etmişim:

1 — *İnkılâp mevcut müesseseleri zorla değiştirmek demektir.*

2 — *Türk milletini son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak yerlerine, milletin en yüksek medenî icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müesseseleri koymuş olmaktadır.*

Bir çizgiden sonra not ettiğim kısımlar da şudur :

“Devlet hayatında inkılâp, içtimai vaziyetimiz de dahildir. (lâiklik (kanunu medenî), (Demokrasi)”.

Kısa notlarım o gecenin konuşmaları üzerindeki fikirleri belirtmesi bakımından çok önemlidir. Öyle anlaşılıyor ki Atatürk bu iki tarifi yaptıktan sonra bilhassa devlet hayatındaki müesseseler üzerinde fazla durduğu için bu son kelimeleri yazmayı ihmal etmemişim.

Atatürk Devlet hayatında “en yüksek medenî icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müesseseler” derken devletin din işleri ile meşgul olmamasını ve dinî hislerin siyâsî maksatlar için istismar edilmemesini daima söylemiş ve bu prensibi yeni Türkiye devletinin başlıca inkılâbı addetmiştir.

Devlet hayatı için yazıların sonunda kaydettiğim kelime “Demokrasi” dir. Yine hatırladığıma göre, bunun üzerinde bilhassa durulmuş ve milletin olgunluğu meselesi, konuşanların endişesine vesile olmuştu. Ben bu konuda şu fikrin müdafaasını yapmışım.

“Milleti bu sahada yetiştirmek için böyle bir müessesenin yani demokratik idare sisteminin varlığını tanıtmak gerektir. Meselâ kadınlara seçim ve seçilme hakkının kanunlarla tanınması sonunda bu vazifenin ifası beklenebilir. Nazarî ve amelî bilgiler paralel yürütülmeli diyordum. Bu meseledeki bilgi ve fikirlerim “Yurt bilgisi” derslerimin mevzularındandı. Demokratik memleketlerde kadınların seçim hakkı meselesini bu vesile ile tekrar Türk devlet ve fikir adamlarına hatırlatmak istiyordum. Demokrasi müessesesinin kurulması ve gelişmesi için kadın vatandaşların hak ve vazifelerindeki eşitlik meselesi elbetteki önemli bir yer işgal edecekti. Atatürk “demokratik” idare sistemi için ideal addedilen prensiplerin inkılâplarımız içinde yer almasına taraftar olduğunu ifade etmişti. Kadın hakları için müdafa

ve delillerle konuşan Necip Ali Küçükü demokratik idare için lüzumlu müesseselerin bir hukukcu gözü ile izahını yapmıştı. Kadın hakları için itiraz ve aleyhinde bulunan kimse, o akşamki toplulukta bulunmamıştı. Çünkü bazen bu gibi mevzular açıldığı vakit, Atatürk müspet ve menfi tarafı tutanları karşılıklı konuşturmayı daima âdet edinmişti.

4 Haziran 1933 akşamı konuşmalarda demokrasi idaresi için kadınlara seçim hakkının tanınması fikrinde herkes ittifak etmişti.

Bundan başka "Demokrasi" üzerine daha pek çok konuşuldu. Atatürk'ün o akşam umumî kanaati şu olmuştu: "Cumhuriyet" rejimi demek, demokrasi sistemi ile devlet şekli demektir. Biz Cumhuriyeti kurduk, o on yaşını doldururken demokrasinin bütün icaplarını sırası geldikçe tatbikata koymalıdır. Kadın haklarını tanımak da bunun bir icabı olacaktır. Müsterih olunuz" demişti.

Kadın haklarımız (5. XII. 1934) de B. M. Meclisinde kanunlaştığını burada hatırlatmak isterim.

İşte Atatürk'ün toplantılarından birinde konuşulandan bir örnek. Bu vesile ile yirminci ölüm yıldönümünde Atatürk'ün fikir hayatından bir olayı hatırlamak istedim.

II

İNKILÂPCI ATATÜRK'ÜN EKONOMİ MESELELERİ ÜZERİNDEKİ DÜŞÜNCELERİ

Atatürk diyor ki: "Bir içtimai heyet, aynı gayeye bütün kadınları ve erkekleriyle beraber yürümezse terakki, temeddün etmesine fennî imkân ve ilmî ihtimal yoktur".

Bu cümlede aydınlık bir fikrin ifadesi içinde, geniş bir medeniyet programını bulmak mümkündür.

M. Kemal gerek askerî gerek siyasî hayatında cemiyet problemlerini daima gözönünde tutmuştur. Onun kurduğu Türkiye Cumhuriyeti devletin siyasî tarihi içinde, bir inkılâplar serisi mevcuttur. İşte bu bakımdan dünya umumî efkârı en geniş mânasiyle bu problemlerin tahlil ve tetkiki ile daima meşgul olmuş ve olmaktadır. Atatürk, çok ender faniye nasip bir inkılâpçı olarak herkeste ilgi uyandırmaktadır. Bu durum, bilhassa ölümünden sonra onun hakkında ve eserleri üzerinde gerek Türkiye'de gerekse ecnebi basınında

görülen, yayınların çokluğu ile ölçülebilir. Bu geniş ilginin sebebini başta tekrarladığım cümle içinde bulmak mümkündür. O, milleti için bugünkü ileri dünya medeniyeti yollarını seçmiştir. Bunun için fen-nî ve ilmî imkânları düşünürken cemiyeti teşkil eden kadın ve erkeğin medeniyet yolunda müşterek çalışmalarını esas telâkki etmektedir.

Atatürk'ün onbeş yıllık devlet başkanlığı zamanında pek çok siyasî olaylar yer almış ve kendisini bu meseleler üzerinde her bakımdan kesin kararlar almaya sevketmiştir. Ancak, bütün bu işler yanında içtimaî, ve iktisadî gelişmelere çok önem vermiş olduğunu, o devrin olaylarını incelerken görmekteyiz.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde Atatürk devrini kısaca üç safhada mütalâa etmek yerinde olur.

1 — Millî birliğin teşekkülü ile, düşman istilâsına karşı T. B. M. Meclisi hükûmetinin askerî kuvvetle zafer temin etmesi ve memleketin sınırları, Misakı Milliye göre tesbit edilerek bu fiilî durumun Lozan antlaşması ile bütün devletlere tanıtılması. (19 Mayıs 1919-24 Temmuz 1923).

2 — Devlet şekli olarak Cumhuriyetin ilâniyle ve düşmandan kurtarılmış vatanda iktisadî gelişmenin sağlanması. (29 Ekim 1923-1938).

3 — Türk milletinin içtimaî ve fikrî seviyesinin, medenî dünyanın kabul ettiği seviyeye çıkarılmasıdır (1920-1938).

Bu üç safhadan birincisi resmî belgeler ve görgü şahitlerinin hâtıraları ile tarihe geçecektir.

Ancak Atatürk'ü, Doğu ve Batı âleminde Milletlerarası şöhrete ulaştıran ve bugün dahi ilim adamlarını bu eserleri incelemeye götüren sebepler yukarıya ayırdığım bilhassa son iki safhadır. Bunların incelenmesi ciltlerle kitap dolduracak mahiyettedir. Bu yazımda sadece birkaç noktaya temas etmek istiyorum.

Cumhurbaşkanı Atatürk, hükûmetin 1934 yılında, beş senelik iktisadî plânlarını tetkik etmekte iken, elime eski harflerle yayınlanmış "İktisat esaslarımız" adlı bir broşür geçmişti. Bunun kabında şu cümle yazılı idi: "*Milletimiz mazisinden değil, artık istikbalinden mesuldür*".

Henüz Cumhuriyet ilân edilmeden evvel, Şubat 1923 İzmir'de toplanan "Türkiye İktisat Kongresi'nin kabul ettiği esasları (çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi grupları, 1130 kişi) ve söylenilen nutukları içine alan bu kitapta, dikkate değer pek çok bilgi bulmuştum. Atatürk, o

zaman bu broşürü eline alarak, o tarihten on bir yıl önce söylemiş olduğu nutuktan bazı cümlelerin altını çizmişti. İşte onlardan bir kısmını buraya kaydediyorum :

“Tarih milletimizin itilâ ve intihâtı sebeplerini ararken birçok siyasi, askerî, içtimai sebepler bulmakta ve saymaktadır. Şüphe yok ki bütün sebepler içtimai hâdiselerde müessirdirler. Bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla alakadar olan, o milletin iktisadiyatıdır. Tarihin ve tecrübenin teksif ettiği bu hakikat, bizim millî hayatımızda ve millî tarihimizde tamamen mütecellidir. Hakikaten Türk tarihi tetkik olunursa itilâ, inhitat sebeplerinin iktisadi meselelerden başka bir şey olmadığı derhal anlaşılır” . . . (S. 53).

“Yeni Türkiyemizi lâıyk olduğu mertebe-i resanete isal edebilmek için, behemahal iktisadiyatımıza birinci derecede ve en çok ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Zamanımız tamamen bir iktisat devrinden başka bir şey değildir. . . (S. 54).

Atatürk bu münasebetle birçok tarihî izahlar vererek şöyle devam etmektedir. Bilhassa şu cümleler dikkate değer olduğu için yine kendisi altlarını çizmiştir.

“Türkiye B. M. Meslisi ve hükümetinin milletten aldığı veçhe istiklâl-i tam, hâkimiyet-i milliye umdelerine istinaden milleti zengin, memleketi mamur etmekten ibarettir. . .

İstiklâl-i tam için şu düstur var: Hâkimiyet-i Milliye, hâkimiyet-i iktisadiye ile tarsin edilmelidir” (S. 60).

Gazi M. Kemal nutkun sonlarında şunları belirtiyor :

“Bence yeni devletimizin, yeni hükümetimizin bütün esasları, bütün programları iktisat programından çıkmalıdır. . . Evlâtlarımızı o suretle talim ve terbiye etmeliyiz, onlara o suretle ilim ve irfan vermeliyiz ki âlem-i ticaret, ziraat ve sanatta bütün bunların faaliyet sahalarında müsmir olsunlar, faal olsunlar, amelî bir uzuv olsunlar. Binaenaleyh maarif programımız, gerek iptidai tahsilde, gerek orta tahsilde verilecek bütün şeyler bu nokta-i nazara göre olmalıdır. Maarif programlarımız gibi şuebat-ı devlet için tasavvur olunacak programlar dahi iktisat programına istinat etmekten kendini kuurtamazlar. Esaslı bir program tesbit etmek, program üzerine bütün milleti hemahenk olarak çalıştırmak lâzımdır” (S. 65).

Bu nutuktaki telkinlerinden biri de her ferdin kendi üzerine düşen vazifede çalışkan olmasıdır. Meselâ *“Bu yeni Türkiye’nin adına çalışkanlar diyarı denir”* diyerek milletimizi her bakımdan teşvik etmektedir.

Bu uzun nutuktan Atatürk'ün kendisinin altlarını çizdiği bazı cümleleri okurken şunu hatırlamalıdır. Askerî zaferden hemen beş altı ay sonra, henüz sulh muahedesi neticelenmeden, ve bilhassa iktisadî meseleler, yani kapitülasyonlar yüzünden Lozandaki müzakerelere ara verilmek mecburiyetinde kalındığı zamana tesadüf etmektedir. Atatürk'ün Cumhuriyeti ilân etmeden önce bu kongre vesilesiyle verdiği nutukta, iktisadî meselelere ne kadar önem verdiğini anlamak mümkündür.

Atatürk Cumhurbaşkanı olarak da daima hükümet çalışmalarında iktisadî meselelerle yakından ilgilenmiştir. Daha sonraları bilhassa şahit olduğum ise iktisadın nazarî kısımları ile de uğraştığı ve bu konular üzerinde kitaplar okuduğudur.

Hastalığının son günlerinde kendisini en çok meşgul eden üç olay vardı:

1 - Hatay meselesi, 2 - Hükümetin yeni iktisat programı. 3 - Dünyanın bir harbe doğru gidişinde Türkiye'nin umumî durumu.

İktisadî işler bakımından Atatürk devrinde şüphe yok ki bütün bu ideallerin tahakkuku için zaman kâfi değildi ve imkânlar daima müsait olmamıştı. Ancak İkinci Dünya Harbinin arifesinde ölen Atatürk, kadın ve erkek vatandaşların çalışmalarıyla iktisaden kuvvetli ve müreffeh bir Türkiye'nin özlemi içinde bulunmuş ve ideallerinin tahakkuk etmesini dilemiştir.

Atatürk devrinin üçüncü safhası *ictimai ve fikrî* inkılâplarıdır.

Hakikaten bizzat Atatürk'ün uğraştığı ve kendi mesuliyeti altında tahakkuk ettirmek istediği inkılâplar, ona izafeten "Kemalizm" tâbi-riyle tarihte yer almış bulunuyor.

Bu inkılâplar üzerinde pek çok yazılar yazılmış ve konuşulmuştur. Ancak, hepimiz biliyoruz ki, Garp medenî âleminin ilgisini en çok çeken bu inkılâplardır. Şark İslâm âlemi için ise Türk inkılâbı medeniyette bir ilerleme örneği kabul edilmiştir. Atatürk'ün Türk milleti için ideali, her bakımdan medenî bir varlık olarak dünyada yer almasıdır. Meselâ o lâtîn harflerinin kabulünü, yeni nesillere kolaylığı olduğu için ve okuma yazma bilmiyen yaşlı kimselere de öğretmenin mümkün olduğunu düşünerek B. M. Meclisinin bu işi kanunlaştırmasını sağlamıştır. Bu iş için İstanbul'da devlet adamları, yazarlar ve mütefekkirler arasında yapılan uzun tartışmalara kısmen şahit olmuştum. Atatürk hepsini sabırla, dikkatle dinlemiş ve kara tahta üzerine yazılan teklifleri,

izahları mukayese ettikten sonra, kendi zaviyesinden makul telâkki ettiği kısımları teklif ederek onun üzerinde de serbest münakaşalar açmıştır. Kararların verileceği en son toplantılardan birinde bir gazete sahip ve başmuharriri şöyle bir teklif yapmıştı: “Gazetelerde evvelâ halkı alıştırmak için, bazı sütunlarda yeni harfler le yer verilmeli ve her iki yazı, hiç olmazsa bir müddet için aynı zamanda yer almalı, okullarda ise evvelâ birinci sınıflara bu yeni harflere öğretilmeli, o sınıf ilerledikçe buna devam edilmeli” diyordu. Yani bu teklife göre gazetelerde olduğu gibi okullarda da ilk giren öğrenciler yeni harflerle, diğer ilerlemiş sınıflar eski harflerle öğrenim yapacaklardı.

Atatürk’ün işte bu teklif karşısında birden bire öfkелendiğini ve sert bir ifade ile şöyle dediğini işittik:

“Bu iş ya hepsi birden olur veyahut hiç olmaz. Bilmelisiniz ki, sizin yazacağınız yeni yazı kısmı eski harfleri bilenler tarafından hiç okunmayacaktır. Okullardaki ikili öğretim ise faydadan ziyade zararlı olur”.

Bütün teferruat üzerindeki tartışmaları ve fikirleri sabırla dinliyen Atatürk, tam tatbik geçilmesi zamanında böylece kesin bir hükmü vermişti. İşte bu karara, bir inkılâp demek doğru olur.

Atatürk milletin mânevi ve fikrî değerlerinin önemine inanmış olduğu için, medenî olma kaygusunu bütün millet fertlerine aşılamak istemiştir.

Bu makalemin ikinci paragrafındaki yazının başında üzerinde durduğum Atatürk’ü cümlesinin mâna ve medlûlünü, tarih tetkikleri için de araştırma plânı olarak kabul edebiliriz. Aynı zamanda yaşayan nesillerin medeniyette ilerleme hedefini de ona göre çizmek lâzımdır.

Atatürk Türk, milletin medenî varlığına inanmış, onu üstün bir seviyeye yükseltmek için bütün millet fertlerinin, erkek ve kadın, çalışkan ve üzerlerine aldıkları vazifelerde mesuliyetlerini müdrük olmalarını daima önemli addetmiş ve bunu telkin etmiştir. O, medeniyetin her kolunda muvazi ilerlemenin sağlanmasını milletin kuvveti için esas kabul etmiştir.

Onun ömrü, Cumhuriyet devrimizin ilk yıllarının tarihi içinde sona ermiştir, fakat fikir ve telkinleri ile idealleri, ilerleyen dünya medeniyetinde bizlere daima maziden ışık vererek parlamaktadır.

İnkılap : 4. Haziran, 1933

1. (Yevant) müesseseler ^{ve yeni} zorla değiştir-
mek demektir

2. Türk milletinin son
asırlarda geri bırakmış
olan müesseseleri yıkarak
yerlerine, milletin ev
yüksel medeni icapları
göre ilerlemesini temin
ederek yeni müesseseleri
koymuş demektir

{ Devlet hayatında inkılap
 içtimai vaziyet miyle
 dardır (kavim).
 (Kavim medeni)
 (Demokrasi) liberal

Üzerinde tarih bulunan bu yazıyı şu maksatla neşrediyorum:

Bu el yazısı benim, fakat fikir ve ifade Atatürk'ündür. Diğer bir nokta da, bazen gazetelerde benim el yazım Atatürk'ün el yazısı diye neşredilmektedir. Bu örnek tetkik edecekler için mukayese imkânını sağlar ümidindeyim.

TIKALI MAĞARANIN PALEOLİTİK ENDÜSTRİSİNE DAİR BİR NOT

Dr. MUZAFFER ŞENYÜREK

Ankara Üniversitesi Paleoantropoloji Kürsüsü Ord. Profesörü

Hatay'da Samandağ Kazasının Mağracık köyü yakınında ve bundan evvel Enver Bostancı ile birlikte kazmış olduğum Birinci ve İkinci mağaralar¹ arasında fakat daha yüksekte bulunan Tıklı Mağara'da 1958 yılı Haziran ayında yaptığım sondajın neticelerini bundan önceki raporlarımda bildirmiştim.² Bundan evvel yayımlamış olduğum raporda” *Bu mağaranın Paleolitik kültürü bu yılın Eylül ayında yapacağım kazıdan sonra daha etraflı bir şekilde tarif edilecektir*” demiştim.³ Bu yeni mağarada 1958 yılının Eylül ayında yaptığım kazıda Haziran ayında kazmış olduğum çukurun bitişiğinde ve batısında 470 santimetre uzunluğunda ve 260-400 santimetre genişliğinde bir çukur açtım.⁴ Böylece, tavanının yakınına kadar molozla dolu olan mağara ağzının batı kısmı tamamiyle açılmış bulunmaktadır (Bak Levha I ve II).⁵

¹ Birinci ve İkinci mağaralarda yapılan kazılar için bak Şenyürek, M. ve Bostancı, E. 1958 [a]. Hatay Vilâyetinde Prehistorya araştırmaları. Belleten, Cilt XXII, Sayı 86, s. 147-156 ve Şenyürek, M. ve Bostancı, E. 1958 [b]. Hatay Vilâyetinin Paleolitik kültürleri. Belleten, Cilt XXII, Sayı 86, s. 171-190.

Türk Tarih Kurumu Hatay kazı heyeti üyesi olan Dr. E. Bostancı, İngiltere’de bulunması dolayısıyla, 1958 yılında Hatay Vilâyeti dahilinde yaptığım araştırmalara iştirak etmemiştir.

² Bak Şenyürek, M. 1958 [a]. Hatay Vilâyetinde yeni araştırmalar. Belleten, Cilt XXII, Sayı 87, s. 443; Şenyürek, M. 1958 [b]. 1958 yılında Samandağ yakınında bir mağarada yapılan sondaj. Anatolia, Revue Annuelle de l’Institut d’Archéologie de l’Université d’Ankara, Cilt III, s. 57-63.

³ Aynı yer, s. 60.

⁴ Bu münasebetle, Hatay’daki araştırmalara devam edebilmem için gereken tahsisatı temin etmiş bulunan Türk Tarih Kurumuna ve bu araştırmalar için gereken müsaadeyi veren Maarif Vekâleti Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdür-lüğüne teşekkür ederim. Ayrıca bu rapora eklenen alet resimlerini yapmış olan Ankara Üniversitesi Paleoantropoloji Asistanı Bayan Refakat Çiner’e de teşekkür ederim.

⁵ Mağaranın yüksekliği, eb’adı ve Paleolitik tabakanın üstünde bulunan moloz yığını için bak Şenyürek, 1958 [b], s. 57-58.

Haziran ve Eylül aylarında yapılan kazılarda, ağızdan itibaren, mağaranın dört metre içine girilmiş bulunmaktadır. Mağaranın daha ne kadar içeriye uzandığı 1959 yılında yapacağım kazıdan sonra belli olacaktır.

Haziran ayında kazdığım çukurda moloz yığınının alt kısmında gördüğüm Roma çağına ait üç künke bu yeni çukurda da tesadüf ettim.⁶ Eylül ayında açtığım çukurun Doğu kenarında Paleolitik tabaka ölçü mebdeinin 180 santimetre altında başlamaktadır. Böylece, mağaranın ağız kısmında tesadüf ettiğim tek Paleolitik tabakanın kalınlığı 135-145 santimetre arasında değişmektedir.⁷ İçinde yer yer *terra rossa* bulunan sarı topraktan müteşekkil olan Paleolitik tabakanın bazı seviyelerinde kalker çimentosu ile yapılmış sert kısımlara tesadüf edilmiştir. Paleolitik tabakanın alt seviyesi, içinde Paleolitik aletlerle fosil memeli hayvanlara ait kemik ve dişler ve ocak izleri görülen kalker çimentosu ile yapılmış çok sert bir kısımdan müteşekkildir. Bu sert kısım içinde kazıya devam etmek çok güçleştiğinden Paleolitik tabakanın altında bulunan kum yığınının sadece bir noktada indim ve kazıya bu sert kısım içinde ve ölçü mebdeinden itibaren 300 santimetre derinlikte son verdim. Bu sert kısım bu yıl yapacağım kazıda açılacaktır. Paleolitik tabaka dahilinde bazı küçük stalaktit parçalarına tesadüf edilmiştir.

Bu kısa izahattan sonra Tıkalı Mağaranın Paleolitik tabakasından Haziran ve Eylül aylarında bulduğum aletleri bir arada inceleyebiliriz.

⁶ Mağaranın biraz yukarısında kaya oyulmuş ve buradan da su geçirilmiştir (Bak Levha I, Res. 2). Kaya oyulmak suretiyle meydana getirilen bu su yolu Tıkalı Mağaranın ağız kısmı üzerinde ve biraz daha doğuda bulunan diğer iki menfez üzerinde uzanmaktadır.

⁷ Haziran ayında açtığım çukurda Paleolitik tabaka Ölçü mebdeinin 190 santimetre altında başlamaktadır. Ölçü mebdei için bak Şenyürek, 1958 b, s. 58.

⁸ Tıkalı Mağarada tesadüf ettiğim kuma ait bir nümuneyi tahlil eden Pisa Üniversitesi Jeoloji Enstitüsü Profesörlerinden Dr. Guido Tavani gönderdiği mektubta kum dahilinde görülen yuvarlanmış Foraminifera'nın muhtemel olarak Miosen çağına ait olan daha eski tabakalardan geldiğini ve böylece kumun yaşının tayin edilemeyeceğini bildirmektedir. Birinci mağaranın raporunda işaret edildiği veçhile (Bak Şenyürek ve Bostancı, 1958a, s.154), bunun sebebini Musa Dağın jeolojik yapısında (Helvétien kalker) aramak yerinde olacaktır (Musa Dağın yapısı için bak Erentöz, L. E. 1956. Stratigraphie des bassins néogènes de Turquie, plus spécialement d'Anatolie Méridionale et comparaisons avec le Domaine Méditerranéen dans son ensemble. Ankara, s. 27).

Bu münasebetle Tıkalı Mağarada bulunan kuma ait bir nümuneyi tetkik etmiş olan Prof. Dr. Guido Tavani'ye teşekkür etmek isterim (Bu kum için bak Şenyürek, 1958 b, s. 59).

TIKALI MAĞARANIN LÖVALUVAZO-MUSTERİYEN ENDÜSTRİSİ

Tikalı Mağarada Paleolitik tabakada bulunmuş olan aletler ve yongaların ekserisi sileksten yapılmıştır. Yongalar arasında sert kumtaşından yapılmış birkaç nümuneye rastlanmıştır. Aletlerin ve yongaların imalinde kullanılan sileksin ve keza bunlar üzerindeki *patina*'nın rengi değişiktir. Bunun sebebini mağaranın Paleolitik sakinlerinin tabii sileks yumruları yerine umumiyetle sileks çakıllarını kullanmış olmalarında aramak lâzımdır.⁹

Tikalı Mağara'da bulunan endüstri işlenmiş aletlerle, bir kısmı kullanılmış olan işlenmemiş yongalardan ve az sayıda lâmdan müteşekkildir. Aletlerin ve işlenmemiş piyeslerin yarısından biraz fazlasında vurma yumrusu üzerinde bir *bulbar scar* görülmektedir.¹⁰

Vurma sathının işlenmiş veya işlenmemiş olan Lövaluva nümunelerinde¹¹ ve Lövaluva olmıyan yonga ve lâmlardaki durumu tablo I'de gösterilmiştir.¹² Tikalı Mağara endüstrisinin Lövaluva endisi (*Indice Levallois*)¹³ 30.63'dür, yani *débitage*, Bordes ve Bourgon'un tasnifine göre,¹⁴ Lövaluva'dır. *Facettage* endisi (67. 92)¹⁵ ve *indice de facettage strict*¹⁶ (60.64) yüksek kıymetler göstermektedir, yani vurma satırları

⁹ 1958 yılı Eylül ayında yaptığım araştırmalar esnasında Antakya şehrinin takriben 10 kilometre kuzey batısında bulunan Kesecik köyünün biraz doğusunda Köylüler tarafından Çakmaklık denilen yerde kalker içinde sileks yumruları gördüm. Antakya ve Samandağ civarında daha başka yerlerde sileks yumrularının bulunup bulunmadığını bu yıl yapacağım seyahatta araştıracağım.

¹⁰ Bunun için bak Burkitt, M. 1955. The Old Stone Age. A study of Palaeolithic times. Londra, s. 40.

¹¹ Lövaluva yonga, uç ve lâmları için bak Levha III, Res. 1-8, Levha VII, Res. 1 ve Levha XIV, Res. 3-5.

Lövaluva yonga, lâm ve uçlarının tarifi için bak Bordes, F. 1950. Principes d'une méthode d'étude des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique ancien et moyen. L'Anthropologie, Cilt 54, s. 21-22.

¹² Tikalı Mağaranın Paleolitik tabakasından bulunan bütün sileks ve kemik kalıntıları muhafaza edilmiştir. Tablo I'de gösterilen 927 nümunenin dışında artık olarak sınıflandırdığım 606 adet kırıntı vardır.

¹³ Bu endis için bak Bordes, 1950, s. 24.

¹⁴ Bak Bordes ve Bourgon, M. 1951. Le complexe Moustérien: Moustériens, Levalloisien et Tayacien. L'Anthropologie, Cilt 55, s. 4.

¹⁵ Bu endis için bak Bordes, 1950, s. 24-25.

¹⁶ Bu endis için bak Bordes ve Bourgon, 1951, s. 4.

hazırlanmış olan nümuneler ekseriyeti teşkil etmektedir. Tıkalı Mağara endüstrisinde hazırlanmış olan vurma satırlarının bir kısmı düz ve bir kısmı da konvektir (Bak Levha III, Res. 1-5). Konveks nümuneler arasında Lövaluvaziyen kültürde görülen *chapeau de gendarme* formuna sık sık rastlanmaktadır (Bak Levha III, Res. 4-5). Vurma satırları hazırlanmış olan nümunelerin ekserisinde bu satır kopma satırı ile, Lövaluvaziyen kültürde olduğu gibi, takriben 90 derecelik bir açı teşkil etmektedir.¹⁷

Vurma satırları muhafaza edilmiş olan 770 nümunenin (tablo I) 56'sında (yüzde 7. 27) vurma satırı Bordes ve Bourgon'un *dièdre* dedikleri biçimdedir (Bak Levha III, Res. 6-7).¹⁸ Bunların bir kısmında vurma satırının sağ ve sol yarıları üzerinde tek bir *facet* görülmektedir. Vurma satırlarının sağ ve sol yarıları, veya bunların birisi, hazırlanmış olmakla beraber ortada keskin bir köşe teşkil eden nümuneler de bu gruba dahil edilmiştir.

Vurma satırları muhafaza edilen 770 nümunenin (tablo I) 247'sinde yani yüzde 32.07'sinde bu satır üzerinde tek bir *facet* görülmektedir. Aşağıdaki rakamlardan da görüleceği üzere tek *facet*'li nümunelerin en büyük kısmında vurma satırı kopma satırı ile 90 dereceden daha büyük bir açı teşkil etmektedir, yani bu nümuneler Klaktoniyen tekniği ile yapılmıştır.¹⁹

Açı	Lövaluva ve Lövaluva olmayan nümuneler
90 dereceden küçük	1 (yüzde 0.40)
90 derece	53 (yüzde 21.45)
90 dereceden büyük	193 (yüzde 78.13)

Açının tek *facet*'li Lövaluva örneklerinde ve Lövaluva olmayan nümunelerdeki dağılışı aşağıda gösterilmiştir.

Açı	Lövaluva	Lövaluva olmayan
90 dereceden küçük	0	1 (yüzde 0.45)
90 derece	11 (yüzde 39.28)	42 (yüzde 20.09)
90 dereceden büyük	17 (yüzde 60.71)	176 (yüzde 80.36)

¹⁷ Bak Burkitt, 1955, s. 70.

¹⁸ Bak Bordes ve Bourgon, 1951, s. 3.

¹⁹ Klaktoniyen tekniği ile yapılmış olan yongalar için bak Burkitt, 1955, s. 47 ve 70.

Bu rakamlar 90 dereceden büyük bir açının her iki grupta da ekseriyeti teşkil etmekle beraber, Lövaluva olmıyan grupta daha sık görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Hulâsa olarak, mevcut alet ve yongalar arasında vurma satırları hazırlanmış olan nümuneler ekseriyeti teşkil etmekle beraber, Klak-toniyen tekniği ile yapılmış olanlar dikkat nazarını çeken bir akalliyeti temsil etmektedir.

Tikalı Mağara endüstrisinin lâm endisi (*indice laminaire*) ²⁰ 3. 55'dir, yani lâmlara seyrek tesadüf edilmektedir.

Tikalı Mağarada bulunan Lövaluva yonga ve uçları ile muhtelif aletlerin frekansları tablo II'de gösterilmiştir. Tikalı Mağara endüstrisinde tipolojik Lövaluva endisi (*indice levallois typologique*) ²¹ 56. 61'dir, yani Bordes'un tasnifine göre bu endüstri Lövaluvaziyen fasiyese dahil olmaktadır.²² Tikalı Mağara endüstrisinin gerçek racloir endisi (*indice de racloir total*) ²³ ve *essentiel* racloir endisi ²⁴ 45.45'dir. Böylece bu endüstride racloir'ların oldukça önemli bir yer işgal ettikleri görülmektedir. Tikalı Mağara endüstrisinde *Indice "Charentien"* ²⁵ 12. 25'tir, yani mutedil derecededir (*essentiel* Charentien endisi 23.92'dir). Tikalı Mağara endüstrisinin *indice de couteaux à dos*'u 0.98 gibi çok küçük bir kıymet göstermektedir. ²⁶ Mevcut nümuneler arasında iki yüzü işlenmiş sivri uçlu kaba bir parçanın küçük bir el baltasının uç kısmına ait olması muhtemel görünmektedir (Bak Levha III, Res. 11). Bunun dışında el baltalarına ait kalıntılar bulunmamıştır. Böylece

²⁰ Bu endis için bak Bordes ve Bourgon, 1951, s. 5.

²¹ Bu endis için bak aynı yer, s. 4.

²² Bak Bordes, F. 1955. Le Paléolithique inférieur et moyen de Jabrud (Syrie) et la question du Pré-Aurignacien. L'Anthropologie, Cilt 59, s. 490.

²³ Gerçek racloir endisi için bak Bordes ve Bourgon, 1951, s. 5.

²⁴ "*Essentiel*" racloir endisi için bak Bordes, F. 1954 (a). Les gisements du Pech-de-L'Azé (Dordogne). I. Le Moustérien de tradition Acheuléenne. L'Anthropologie, Cilt 58, s. 410 ve Bordes, F. 1954 [b]. Le Moustérien de L'Ermitage (Fouilles L. Pradel). Comparaisons statistiques. L'Anthropologie, Cilt 58, s. 447.

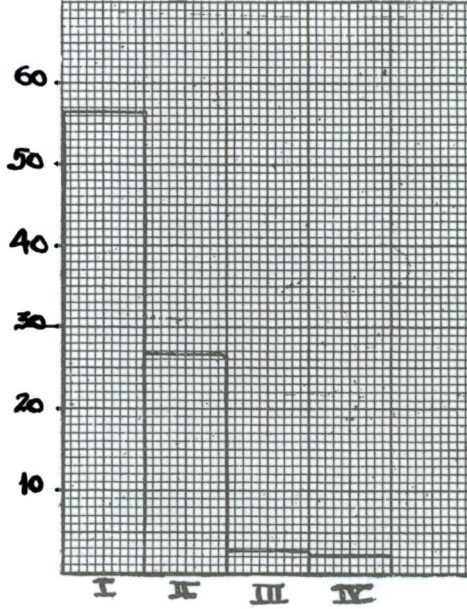
²⁵ *Indice "Charentien"* için bak Bordes ve Bourgon, 1951, s. 5 ve Bordes, F. 1958. Le Moustérien de Haute-Roche, comparaisons statistiques. L'Anthropologie, Cilt 61, s. 436.

²⁶ *Indice de couteaux à dos* için bak Bordes ve Bourgon, 1951, s. 5.

²⁷ Bu endis için bak aynı yer, s. 4-5.

*indice acheuléen total*²⁷ 1.22 ve *indice de bifaces*²⁸ 0.24 'tür, yani her iki endis de küçüktür.

Bordes ve Bourgon'un I, II, III ve IV olarak gösterdikleri gruplar aşağıda gösterilmiştir.²⁹

Res. 1

Bu grafiğin tetkiki I'inci grubun (Lövaluva unsuru) en yüksek olduğunu, bunu II'nci grubun (Musteriyen grup) takip ettiğini ve III 'üncü (Üst Paleolitik grup) ve IV 'üncü grupların (*denticulé* grubu) küçük olduklarını göstermektedir.

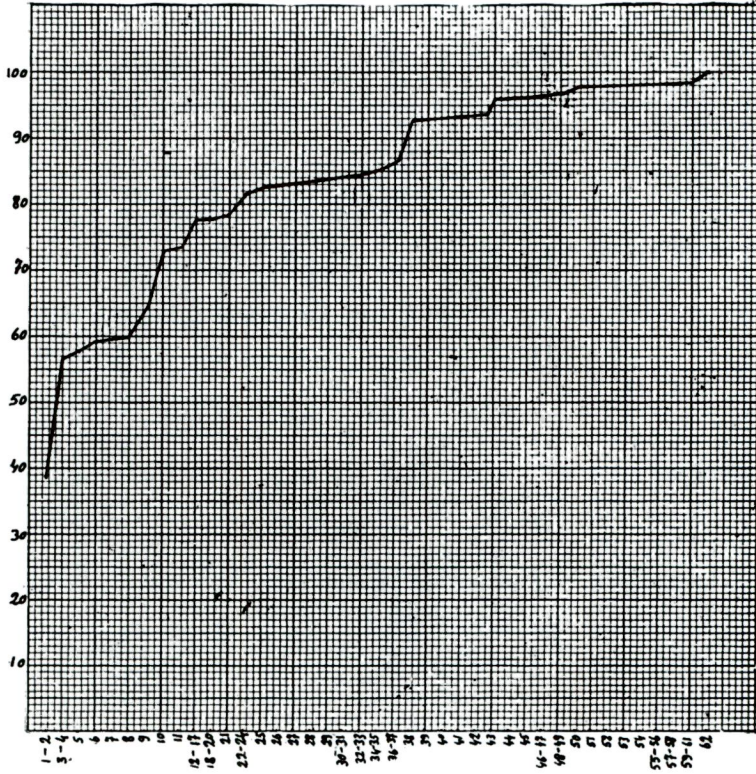
Tıkalı Mağara endüstrisinin *diagramme cumulatif réel*'i Res. 2'de³⁰ ve *diagramme cumulatif essentiel*'i de Res. 3'de gösterilmiştir.³¹

²⁸ Bu endis için bak Bordes, 1950, s. 29.

²⁹ Bu gruplar için bak Bordes ve Bourgon, 1951, s. 5.

³⁰ Grafiğin (*diagramme cumulatif réel*) hesaplanması için bak aynı yer, s. 5

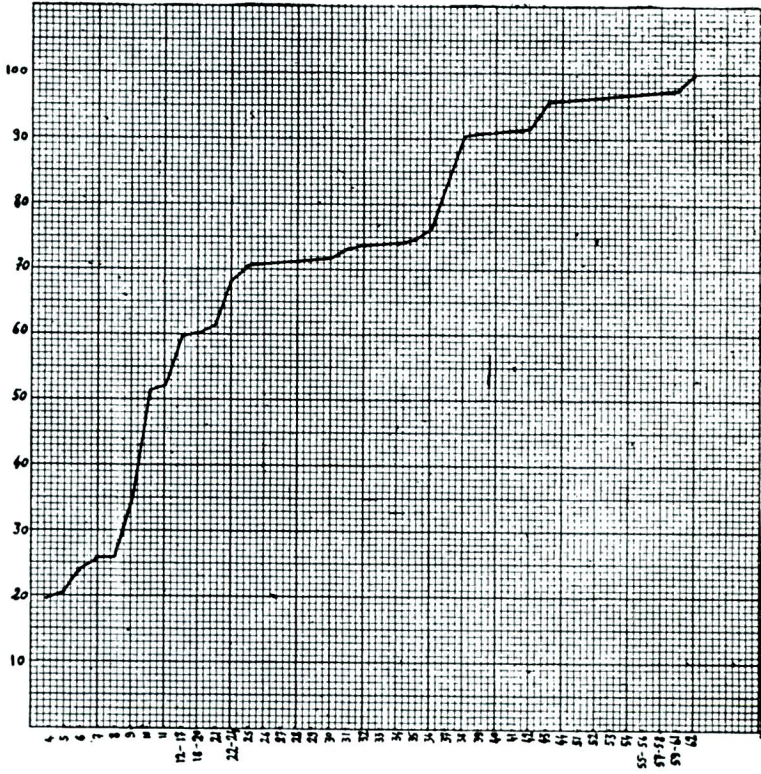
³¹ *Indices essentiels* için bak Bordes, 1954 [a], s. 410 ve 1954 [b], s. 447.

Res. 2

Tıklı Mağara diyagramlarının Avrupa, Yakın Doğu (Jabrud) ve Kuzey Afrika'nın (Ain Métherchem) Orta Paleolitik kültürlerine ait yayımlanmış diyagramlarla mukayesesi Tıklı Mağara endüstrisinin, aynı olmamakla beraber, daha ziyade La Ferrassie tipine yaklaştığını göstermektedir.³² Mamafih, Tıklı Mağara endüstrisi La

³² Bu diyagramlar için bak Bordes ve Bourgon, 1951; Bordes, F. 1952. Stratigraphie du Loess et évolution des industries Paléolithiques dans l'Ouest du bassin de Paris. L'Anthropologie, Cilt 56, s. 405-452; Bordes, F. 1954 (a) ve 1954 (b); Bordes, F. 1955 (a). Les gisements du Pech-de-L'Azé (Dordogne). I. Le Moustérien de tradition Acheuléenne. L'Anthropologie, Cilt 59, s. 1-30; Giot, P. -R. ve Bordes, F. 1955. L'abri sous roche Paléolithique de Grainfollet à Saint-Suliac (Ille-et-Vilaine). L'Anthropologie, Cilt 59, s. 205-234; Bordes, F. 1955 (b). Le Paléolithique inférieur et moyen de Jabrud (Syrie) et la question du Pré-Aurignacien. L'Anthropologie, Cilt 59, s. 486-507; Niederlander, A., Lacam, R., Cadiergues ve Bordes,

Res. 3

Ferrassie'nin C-tabakasından ³³ ve keza aynı tipte olan Ermitage endüstrisinden ³⁴ tipolojik Lövaluva endisinin (56.61) çok daha yüksek olması ile ayrılmaktadır. Yani Bordes'un Fransa Musteriyen'inin "Charentien" kompleksinin ³⁵ La Ferrassie tipine yaklaşmakla beraber, Tıkalı Mağara

F. 1956. Le gisement Moustérien du Mas-Viel (Lot). *L'Anthropologie*, Cilt 60, s. 209-235; Bordes, 1958.

Bordes ve Bourgon (1951) ve Bordes'un (1952) yayımladıkları biraz değişik tertipteki ilk diyagramlarla mukayese bunlara uygun olarak hazırlanan bir diyagram ile yapılmıştır.

³³ La Ferrassie C için bak Bordes ve Bourgon, 1951, s. 14 ve Bordes, 1954(b), tablo 2.

³⁴ Ermitage için bak aynı yer, tablo 2.

³⁵ "Charentien" kompleksi için bak aynı yer, s. 448-449.

endüstrisi Lövaluvaziyen fasiyese mensuptur. Keza Tıkali Mağara endüstrisi La Ferrassie C ve Ermitage'dan ³⁶ racloir endislerinin (gerçek ve *essentiel*) ve lâm endisinin çok daha düşük olmasıyla ayrılmaktadır. Bordes 1955 yılında çıkan bir etüdünde Suriye'de Jabrud mevkiinin ³⁷ (Birinci sığınak) muhtelif tabalarına ait endüstrilerin diyagramlarını ve endislerini yayımlamıştır. ³⁸ Tıkali Mağara endüstrisi Jabrud'un eski tabakalarından (tabaka 25-16 ve 14-11) tipolojik Lövaluva endisinin daha yüksek olması, *denticulé* grubunun daha zayıf olması ve *racloir déjeté*'lerin (Levha VIII, Res. 4) azlığı (tabaka 25-24, 22, 16, 14 ve 11'e nazaran) ile ayrılmaktadır. ³⁹ Tıkali Mağara endüstrisi, Jabrud'un tipolojik Lövaluva endisi yüksek olan 10-2'nci tabakalarının endüstrilerinden bilhassa lâm endisinin (3.55) çok daha düşük ve *essentiel* III'üncü grubun daha zayıf (5. 74) olmasıyla ayrılmaktadır. ⁴⁰

Şimdi Tıkali Mağara kazılarında bulunmuş olan tamamlanmış aletleri tetkik edebiliriz. Tıkali Mağaradan çıkan aletlerin en büyük kısmında retuş kenarlarda bulunmaktadır. Aletler üzerindeki retuş tetkik edildiği zaman, nümunelerin büyük bir ekseriyetinde yonga yüzlerinin *hinge-fracture*'ü temsil ettikleri görülmektedir. ⁴¹ Aletler arasında bazı güzel *step-flaking* örnekleri bulunmaktadır.

Bundan önceki raporumda da bildirdiğim gibi aletlerin uzunlukları 30.5 ve 98.0 milimetre arasında değişmektedir. ⁴² Aletlerin dörtte üçe yakın bir ekseriyetinde uzunluk 42 ve 64 milimetre arasındadır. 40 ve 67 milimetre arasındaki mesafe ise aletlerin takriben beşte dördünün uzunluklarını içine almaktadır. Miss Garrod'un verdiği ölçüler Tabun mağarasının Alt Lövaluvazo-Musteriyen endüstrilerinde (C ve D tabakaları) bulunan aletlerin en büyük kısmının uzunluk ölçülerinin (70-95 ve 60-80 milimetre) ⁴³ Tıkali Mağarada bulunan nümunelerin

³⁶ Bak Bordes ve Bourgon, 1951, s. 14 ve Bordes, 1954, (b), tablo 2.

³⁷ Bak Rust, A. 1950 Die Höhlenfunde von Jabrud (Syrien). Neumünster.

³⁸ Bak Bordes, 1955 (b).

³⁹ Bak aynı yer, tablo I.

⁴⁰ Bak aynı yer. Keza Tıkali Mağara endüstrisinde *essentiel* IV'üncü grup (4.30) daha zayıftır.

⁴¹ *Hinge-fracture* için bak Leakey, L. S. B. 1953. Adam's ancestors. Londra, s. 40.

⁴² Bak Şenyürek, 1958 (b), s. 60.

⁴³ Bak Garrod, D. A. E. ve Bate, D. M. A. 1937. The Stone Age of Mount Carmel. Cilt I. Oxford, s. 76 ve 78.

ekserisinden daha büyük olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Tabun Mağarasının Üst Lövaluvazo-Musteriyen endüstriyi temsil eden *Baca* kısmında bulunan aletlerin en büyük kısmının, yine Miss Garrod tarafından verilen, uzunluk ölçüleri (40-60 milimetre) ⁴⁴ Tıkalı Mağarada bulunan aletlerin ekseriyetinin uzunluklarına yakındır.

Uçlar. Mevcut 44 işlenmiş ucun 36'sı Lövaluva ve sekizi de Musteriye tiptedir (uçlar için bak Levha IV-V, Levha VI, Res. 1-2, Levha VII, Res. 3-4, Levha VIII, Res. 1-3 ve Levha XIII, Res. 6). En büyük kısmı üçken biçiminde olan Lövaluva uçları arasında klâsik Lövaluva tipi ekseriyeti teşkil etmektedir. ⁴⁵ Bunları üst sathları köşe şeklinde olan nümuneler takip etmektedir. Sadece üç nümune diyagonal Lövaluva tipini temsil etmektedir. ⁴⁶ Sekiz nümune (5 Lövaluva ve 3 Musteriye) uzun uçları temsil etmektedir. Bunlardan bir tanesi uzun bir Lövaluva lâminının uç kısmında yapılmıştır (Bak Levha VII, Res. 3). Uçlar arasında, iki küçük nümune bulunmaktadır. ⁴⁷ Bu küçük nümunelerden bir tanesinde vurma sathı, ⁴⁸ Bisitun'da bulunan bir örnekte görüldüğü gibi, ⁴⁹ kaldırılmıştır. Bir nümune üzerinde kısa bir sap görülmektedir. ⁵⁰ Bir nümune *retouche alterne* ⁵¹ göstermektedir (Bak Levha VI, Res. 1). Bir nümunenin uç kısmında üst sathın her iki kenarı da işlenmiştir. Aynı zamanda aletin alt sathında bir kenar, üst sathta bu kenar üzerinde bulunan retuşun bittiği yerden başlamak üzere, işlenmiştir (Bak Levha VI, Res. 2). Böylece, bu nümune *retouche biface* ve *retouche alterne* ⁵² arasında mutavassıttır. İki ucun dip kısımları üst ve alt sathlardan bazı yongalar koparmak suretiyle inceltilmiştir. ⁵³ Diğer bir nümunede ise dip kısmı sadece üst sathtan bir kaç yonga koparmak suretiyle inceltilmiştir. Tıkalı Mağarada bulunan uçlar Ankara yakı-

⁴⁴ Bak aynı yer, s. 72.

⁴⁵ Klâsik Lövaluva uçları için bak Coon, C. S. 1951. Cave explorations in Iran, 1949. Philadelphia, s. 57.

⁴⁶ Bu tip için bak aynı yer, s. 57.

⁴⁷ Bak Şenyürek, 1958 (b), Levha IV, Res. 9.

⁴⁸ Bak aynı yer, Levha IV, Res. 9.

⁴⁹ Bak Coon, 1951, Levha II, Res. 3.

⁵⁰ Bak Şenyürek, 1958 (b), Levha IV, Res. 6.

⁵¹ *Retouche alterne* için bak Pradel, L. 1958. Le Moustérien de l'abri de la grotte à Melon, à Hauteroche, Commune de Chateaufort-sur-Charente (Charente). L'Anthropologie, cilt 61, s. 422 ve Res. 5 (2).

⁵² Bunlar için bak aynı yer Res. 4 (5) ve Res. 5 (2).

⁵³ Bu tip için bak aynı yer, Res. 5 (8).

nında Etiyokuşu graviyelerinden çıkan Lövaluvazo - Musteriyen uçlardan ortalama olarak daha kısa ve Samandağ'ında Birinci Mağarada bulunanlardan ancak biraz daha uzundur (Bak tablo III).⁵⁴

Uç ve racloir arasında mutavassıt olan nümuneler. Bu gruba dahil edilen altı nümunenin (Bak Levha VII, Res. 5-6 ve Levha VIII, Res. 9)⁵⁵ dördü Lövaluva ve ikisi de Musteriyen tiptedir.⁵⁶ Tablo II'de bu nümuneler retuşlu Lövaluva ve Musteriyen uçları gruplarına dahil edilmiştir. Bir nümune vurma sathının kaldırılmış olduğu görülmektedir. Bir nümune *retouche alterne* göstermekte ve diğer bir nümune de de vurma sathı, Bisitun'da bulunan bir uça görüldüğü gibi,⁵⁷ uç kısmındadır (Levha VIII, Res. 9).

Pseudo-levalloisienne Uçlar. Üç nümune (Bak Levha VI, Res. 3 ve Levha XI, Res. 3-4) Bordes'un *Pointe pseudo-levalloisienne* dediği tiptedir.⁵⁸ Her üç nümune de hazırlanmış olan vurma sathı, Bordes'un tarif ettiği gibi, kalındır.⁵⁹ Bir nümunenin bir kenarı ve ikinci nümunenin uç kısmı işlenmiştir. Üçüncü nümune de kullanılmıştır.

Limace. Tikalı Mağara kazılarında sadece bir nümune bulunmuştur.⁶⁰

Racloir'lar. Bulunmuş olan 95 racloir'ın tasnifi tablo II'de gösterilmiştir (Racloir'lar için bak Levha III, Res. 9-10, Levha VIII, Res. 4-8 ve Levha IX-X). Bulunmuş olan 95 racloir arasında *end-bulb* tipi ekseriyette ve *oblique-bulb* ve *side-bulb* tipleri de akalliyettedir.⁶¹

⁵⁴ Etiyokuşu ve Samandağ'da Birinci mağara için bak Kansu, Ş. A. 1940. Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Etiyokuşu hafriyatı raporu (1937). Türk Tarih Kurumu yayınlarından V. Seri-No. 3, Ankara; Şenyürek ve Bostancı, 1958 (b), s. 175.

Antalya yakınında bulunan Karain'in Orta Paleolitik endüstrilerinin ölçüle-riyle mukayese için, bu mağarada devam etmekte olan kazıların nihai raporunu beklemek icabetmektedir (Karain için bak Kökten, İ. K. 1955. Antalya'da Karain mağarasında yapılan Prehistorya araştırmalarına toplu bir bakış. Belleten, cilt XIX, Sayı 75, s. 271-283).

⁵⁵ Keza bak Şenyürek, 1958 (b), Levha VI, Res. 4-5.

⁵⁶ Mutavassıt tipler için bak Turville- Petre, F. 1927. Researches in prehistoric Galilee, Londra, Levha IV, Res. 7-10 ve Goury, G. 1948. Origine et évolution de l'Homme, Cilt I, Paris, Res. 28.

⁵⁷ Bak Coon, 1951, Levha II, Res. 1.

⁵⁸ Bak Bordes, 1950, s. 22.

⁵⁹ Bak aynı yer, s. 22.

⁶⁰ Bak Şenyürek, 1958 (b), Levha IV, Res. 10.

⁶¹ Bu tipler için bak Garrod, 1937, s. 71, 77 ve 79-80.

Yirmi yedi racloir'ın sırt kısmında orijinal sileks sathı muhafaza edilmiştir. Tıkalı Mağarada bulunan racloir'ların ortalama uzunluğu Etiyokuşu racloir'larınınkinden biraz daha kısa ve Samandağ'da Birinci Mağaranın V'inci tabakasında bulunanların ortalamasına yakındır (Bak tablo IV).

Grattoir'lar. Mevcut iki nümuneden biri Üst Paleolitik formda tipik bir uç-kazıyıcıdır (Bak Levha XII, Res. 4). İkinci nümune aynı zamanda bir yan-kazıyıcı (racloir) olarak kullanılmış olabilir (Bak Res. 4).

1 cm.

Res. 4

Grattoirs carénés. Mevcut iki nümune (Bak Levha XII, Res. 1-2) tablo II'de, Niederlander, Lacam, Cadiergues ve Bordes'u takiben tipik grattoir grubuna dahil edilmiştir.⁶² Bunlardan birisinin şekli bir *Artiodactyle*'in toynağını hatırlatmaktadır (Bak Levha XII, Res. 1).

Burin'ler. Tıkalı Mağara kazılarında bulunmuş olan bir tek burin iyi yapılmamıştır (Bak Levha XII, Res. 3).

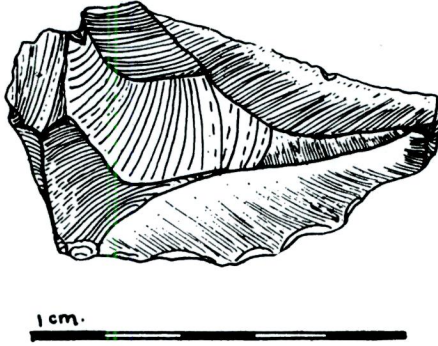
Perçoir'lar. Biri tipik ve ikisi de atipik olmak üzere 3 delici (perçoir) bulunmuştur (Levha XII, Res. 5)

Couteaux à dos. Tıkalı Mağara kazılarında sırt kısımları körletilmiş olan dört bıçak nümunesi bulunmuştur.⁶³ Bunlardan biri kesidi üçken biçiminde olan bir Lövaluva lâmu üzerinde yapılmıştır.⁶⁴ ve biri de küçüktür.

⁶² Bak Niederlander, Lacam, Cadiergues, ve Bordes, 1956, s. 215.

⁶³ Bak Şenyürek, 1958, (b), Levha VI, Res. 3.

⁶⁴ Bak aynı yer, Levha VI, Res. 3. Bu tip Lövaluva lâmları için bak Goury, 1948, s. 158.

Res. 5

Tıkali Mağara kazılarında 28 *couteaux à dos naturel* nümunesi (Bak Levha XI, Res. 1-2), üç *encoche* (Bak Levha XII, Res. 7) ve 9 *denticulé* örneği (Bak Res. 5, Levha VII, Res. 1 ve Levha XI, Res. 5-7) bulunmuştur. Bunlardan sadece bir tanesinde dişçikler uç kısmında (*denticulé en bout*)⁶⁵ bulunmaktadır (Bak Levha XII, Res. 8). Bir yonga (Bak Levha XIII, Res. 5) alt satıhta retuş (*retouche sur face plane*) ve bir yonga da *retouche alterne mince* göstermektedir. Altı yongada her iki satıh üzerinde retuş görülmektedir (Bak Levha XIII, Res. 1-4). Tıkali Mağara kazılarında sileksten yapılmış üç *chopping-tool* bulunmuştur (Bak Res. 6). Beş nümune *Outils divers* olarak sınıflandırılmıştır. Levha XII, Res. 6'da gösterilen nümune (*Outils divers*) enteresan bir aleti temsil etmektedir. Bu aletin bir kenarı işlenmiş ve bir köşesi de bir gaga biçiminde hazırlanmıştır.

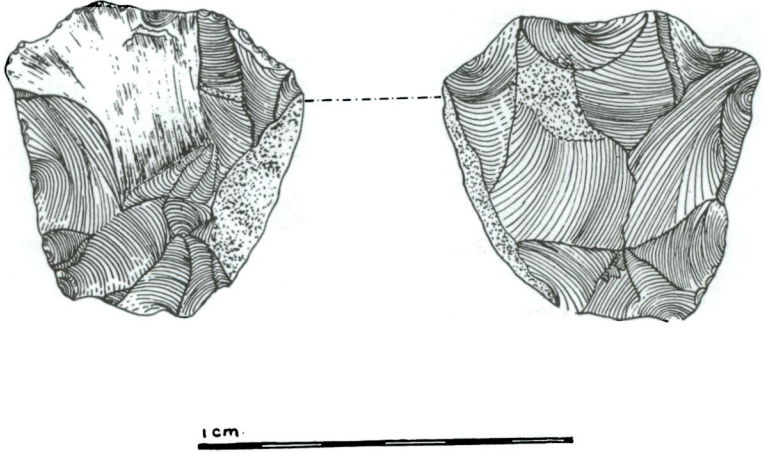
Tıkali Mağara kazılarında 9 disk bulunmuştur (Bak Levha XIV, Res. 1-2). Bu dokuz diskin ortalama uzunluğu 42. 94 milimetredir.

Bulunmuş olan 53 *nucleus*'un bir kısmı Lövaluva tipindedir, bir kısmı discoïde'dir ve bir kısmı da atipiktir. Lövaluva tipinde olan *nucleus*'lere discoïde (Musteriyen) *nucleus*'lerden daha sık rastlanmaktadır. Bazı yonga ve aletlerin hazırlanmış olan vurma satıhlarının Bordes'un "*en oiseau stylisé*"⁶⁶ dediği formda olması aynı vurma satından arka arkaya iki yonga koparıldığına işaret etmektedir.⁶⁷

⁶⁵ Bak Bordes, 1952, s. 428 ve Res. 18 (5).

⁶⁶ Bak Bordes, F. 1947. Étude comparative des différentes techniques de taille du silex et les roches dures. L'Anthropologie, Cilt 51, s. 7-8.

⁶⁷ Aynı yer, s. 8.

Rcs. 6

Tıklı Mağarada tamamlanmış aletlerle birlikte, yongaların, nucleus'lerin, artıkların ve *percuteur*'lerin bulunmuş olması bu mağaranın bir iskân yeri olduktan başka aynı zamanda bir atelye olduğunu da göstermektedir.

Tıklı Mağaranın Paleolitik tabakasında birkaç kullanılmış kemik parçası (Bak Levha XIV, Res. 6-7) bulunmuş, fakat işlenmiş kemik aletlere rastlanmamıştır.

Hulâsa olarak, Tıklı Mağaranın Paleolitik endüstrisi Fransa'nın "Charentien" kompleksine (Musteriyen) yaklaşmakla beraber, La Ferrassie'nin C tabakasından çok daha fazla Lövaluvaziyen bir karakter göstermektedir. Gerçekten, Bordes'un Jabrud'da birinci sığınığın üst tabakaları için işaret ettiği gibi,⁶⁸ Tıklı Mağara endüstrisi esas itibariyle Lövaluvaziyen tradisyonu temsil etmektedir. Mamafih, Musteriyen (Charentien) unsurun da bulunması burada, Filistin'in Carmel Dağı mağaralarında olduğu gibi, bir Lövaluvazo-Musteriyen endüstrinin bahis konusu olduğunu göstermektedir.⁶⁹ Tıklı Mağara endüstrisi Filistin'in Üst Lövaluvazo - Musteriyen endüstrisine tekabül etmektedir.⁷⁰

⁶⁸ Bak Bordes, 1955 (b), s. 500-502.

⁶⁹ Bak Garrod, 1937, s. 71 ve Leakey, 1953, s. 108. Ürdün'de Wadi Blak'ın Lövaluvazo-Musteriyen endüstrisi için bak Zeuner, F. E (with the cooperation of Kirkbride, D. ve Park, B.C.). 1957. Stone-Age exploration in Jordan, I. Palestine Exploration Quarterly, January-June, s. 38.

⁷⁰ Filistin'de Mugharet El - Wad ve Et - Tabun'un Üst Lövaluvazo - Musteriyen endüstrileri için bak Garrod, 1937, s. 53-55 ve 71-74.

RESİMLERİN İZAHİ

Levha I ve II. Tıkali Mağara. Mağaranın 1958 yılı Eylül ayında yapılan kazı esnasında çekilen resimleri.

Levha III-XIV. Tıkali Mağarada bulunan alet, yonga ve kullanılmış kemikler.

TABLO I
Tıkalı Mağara

		Vurma Sathı ¹						Yekûn
		Tek Facet	Hazırlanmış : Düz	Hazırlanmış : Konveks	Diðdre	Kırık	Kaldırılmış ²	
Lövaluva	Uç ve yongalar	26	49	143	27	15	4	264
	Lâmlar	2	5	12	1	—	—	20
Lövaluva olmayan	Uç ve yongalar	215	136	119	28	121	11	630
	Lâmlar	4	1	2	—	6	—	13
Yekûn		247	191	276	56	142	15	927

¹ Bu tablonun tertibi Bordes'dan (1954a, s. 430) adapte edilmiştir.

² Bunlardan bazıları belirsiz nûmunelerdir.

TABLO II
Tikalı Mağara ¹

	Nümune sayısı	Gerçek Endisler	Essentiel Endisler
1-2. Lövaluva yongaları: tipik ve atipik	157	38.44	—
3. Lövaluva uçları	34	8.33	—
4. Lövaluva uçları: retuşlu	40	9.80	19.13
5. <i>Pointes pseudo-levalloisiennes</i>	3	0.73	1.43
6. Musteriyen uçlar	7	1.71	3.34
7. Musteriyen uçlar: uzun	3	0.73	1.43
8. Limace'lar	1	0.24	0.47
9. Tek ağızlı racloir'lar: düz	18	4.41	8.61
10. Tek ağızlı racloir'lar: Konveks	35	8.57	16.74
11. Tek ağızlı racloir'lar: konkav	2	0.49	0.95
12. Çift ağızlı racloir'lar: düz	1	0.24	0.47
13. Çift ağızlı racloir'lar: düz-konveks	2	0.49	0.95
15. Çift ağızlı racloir'lar: iki kenarı konveks	9	2.20	4.30
16. Çift ağızlı racloir'lar: iki kenarı konkav	1	0.24	0.47
17. Çift ağızlı racloir'lar: konkav-konveks	3	0.73	1.43
19. <i>Racloirs convergents convexes</i>	1	0.24	0.47
21. <i>Racloirs déjetés</i>	3	0.73	1.43
22. Transversal racloir'lar: düz	5	1.22	2.39
23. Transversal racloir'lar: konveks	9	2.20	4.30
25. <i>Racloirs sur face plane</i>	4	0.98	1.91
28. İki yüzü retuşlu racloir'lar	2	0.49	0.95
30. Grattoir'lar: tipik ²	3	0.73	1.43
31. Grattoir'lar: atipik	1	0.24	0.47
32. Burin'ler	1	0.24	0.47
34. <i>Perçoir</i> 'lar: tipik	1	0.24	0.47
35. <i>Perçoir</i> 'lar: atipik	2	0.49	0.95
36. <i>Couteaux à dos</i>	4	0.98	1.91
38. <i>Couteaux à dos naturel</i>	28	6.86	13.39
42. <i>Encoches</i>	3	0.73	1.43
43. <i>Denticulé</i> 'ler	9	2.20	4.30
45. <i>Retouches sur face plane</i>	1	0.24	—
49. <i>Retouches alternées minces</i>	1	0.24	—
50. İki yüzü retuşlu	6	1.47	—
61. <i>Chopping tools</i>	3	0.73	1.43
62. Muhtelif aletler	5	1.22	2.39

¹ Aletlerin tasnifi ve numaraları Bordes'dan (1954a, s. 414) alınmıştır. Bazı isimler Bordes'dan adapte edilmiş ve bazıları da olduğu gibi muhafaza edilmiştir.

² İki grattoir caréné'yi ihtiva etmektedir.

TABLO III

Uçlar : Maksimum Uzunluk (milimetre olarak verilmiştir)

	Uç Sayısı	Ortalama	Minimum-Maksimum
Tikalı Mağara (Samandağ)	40	56.94	30.5— 88.0
Birinci Mağara (Samandağ) : V'inci tabaka. Şenyürek ve Bostancı, 1958 [b].	42	52.96	33.3— 89.5
Birinci Mağara (Samandağ) : IV'üncü tabaka. Şenyürek ve Bostancı, 1958 [b].	35	52.52	37.0— 92.6
Etiyokuşu (Ankara). Kansu'dan (1940) hesaplanmıştır.	11	73.09	54.0—114.0

TABLO IV

Racloir'lar: Maksimum Uzunluk (milimetre olarak verilmiştir)

	Racloir Sayısı	Ortalama	Minimum-Maksimum
Tikalı Mağara (Samandağ).	87	55.97	33.5—98.0
Birinci Mağara (Samandağ) : V'inci tabaka. Şenyürek ve Bostancı, 1958[b].	47	55.16	39.0—87.5
Birinci Mağara (Samandağ) : IV'üncü tabaka. Şenyürek ve Bostancı, 1958[b].	42	53.39	35.0—81.5
Etiyokuşu (Ankara). Kansu'dan (1940) hesaplanmıştır.	22	58.18	40.0—98.0

A NOTE ON THE PALAEOOLITHIC INDUSTRY OF THE PLUGGED CAVE

Dr. MUZAFFER ŞENYÜREK

Professor Ordinarius, Chairman of the Division of Palaeoanthropology
University of Ankara

I had reported the results of a test excavation I made in June 1958 in the Plugged Cave, which is near the village of Mağracık, in the District of Samandağ of the Hatay, and between the First and Second Caves,¹ which I had excavated together with Enver Bostancı, but at a higher level, in my earlier reports.² In my previous report I had stated: "*The Palaeolithic culture of this cave will be described in greater detail following the excavation I shall carry out in September of this year.*"³ In the excavation I made in this new cave in September 1958 I opened a pit 470 centimeters in length and a width of 260-400 centimeters, adjoining and to the west of the pit I dug in June.⁴ Thus the western

¹ For the excavations made in the First and Second Caves see Şenyürek, M. and Bostancı, E. 1958[a]. Hatay Vilâyetinde Prehistorya araştırmaları. Prehistoric researches in the Hatay Province. Belleten, Vol. XXII, No. 86, pp. 147-156 and 157-166; Şenyürek, M. and Bostancı, E. 1958[b]. Hatay Vilâyetinin Paleolitik kültürleri. The Palaeolithic cultures of the Hatay Province. Belleten, Vol. XXII, No. 86, pp. 171-190 and 191-210.

Dr. E. Bostancı, a member of the staff of the Turkish Historical Society expedition to the Hatay, did not participate in the researches I made in 1958 as he was in England.

² See Şenyürek, M. 1958[a]. Hatay Vilâyetinde yeni araştırmalar. New researches in the Hatay Province. Belleten, Vol. XXII, No. 87, p. 443; Şenyürek, M. 1958[b]. 1958 yılında Samandağ yakınında bir mağarada yapılan sondaj. Test excavation made in a cave in the vicinity of Samandağ in 1958. Anatolia, Revue Annuelle de l'Institut d'Archéologie de l'Université d'Ankara, Vol. III, pp. 57-63 and 64-70.

³ See *ibid.*, pp. 67-68.

⁴ In this connection I thank the Turkish Historical Society for providing the necessary funds to enable me to continue my researches in the Hatay and the General Directorate of Antiquities and Museums of the Ministry of Education for giving the necessary permission for these researches. I also thank Miss Refakat Çiner, Assistant of Palaeoanthropology in the University of Ankara, for drawing the appended pictures of the implements.

opening of the cave mouth, which is filled up close to the ceiling with rubble, has been completely opened (see Plates I and II).⁵ In the excavations made in June and September, 4 meters from the mouth of the cave have been penetrated. To what extent the cave extends inward will be known after the excavation I shall carry out in 1959.

In this new pit I also encountered the three terra-cotta water-pipes belonging to the Roman period that I had seen in the lower part of the rubble in the pit excavated in June.⁶ In the eastern part of the pit opened in September the Palaeolithic stratum starts 180 centimeters below the datum point. Thus the thickness of the single Palaeolithic stratum, which I encountered at the mouth part of the cave, varies between 135 and 145 centimeters.⁷ In some levels of the Palaeolithic stratum, which consists of yellow earth containing *terra rossa* at places, hardened parts cemented with lime were encountered. The lower level of the Palaeolithic layer consists of a very hard part, again cemented with lime, including Palaeolithic implements, bones and teeth of fossil mammals and traces of hearths. As it became very difficult to continue the excavation in this hardened part, I penetrated the deposit of sand located below the Palaeolithic layer at only one point⁸ and stopped the dig at this solidi-

⁵ For the altitude and width of the cave and the rubble on top of the Palaeolithic stratum see Şenyürek, 1958 [b], pp. 64-65.

⁶ Slightly above the cave the rock has been channeled and through this water has been passed (see Plate I, fig. 2). This water channel, made by cutting the rock, extends over the mouth of the Plugged Cave and over the two other openings to the east.

⁷ In the pit opened in June the Palaeolithic stratum commences 190 centimeters below the datum point. For datum point see Şenyürek, 1958 [b], p. 65.

⁸ Prof. Dr. Guido Tavani of the Geological Institute of the University of Pisa, who has examined a sample of the sand I encountered in the Plugged Cave, states in his letter to me that the rolled foraminifera seen in the sand are derived from older beds, that probably belong to the Miocene period and thus the age of the sand cannot be determined. As was pointed out in the report on the First Cave (see Şenyürek and Bostancı, 1958 a, p. 163), it will be appropriate to search the reason for this in the geological structure (Helvetian limestone) of Musa Dagħ (For the geological structure of Musa Dagħ see Erentöz, L. E. 1956. *Stratigraphie des bassins néogènes de Turquie, plus spécialement d'Anatolie Méridionale et comparaisons avec le Domaine Méditerranéen dans son ensemble*. Ankara, p. 27).

On this occasion I wish to express my thanks to Prof. Dr. Guido Tavani for having studied a sample of the sand found in the Plugged Cave (for this sand see Şenyürek, 1958 b, p. 66).

fied part, 300 centimeters below the datum point. This hardened part will be opened in the excavation I shall make this year.

After this brief account, the implements I found in the Palaeolithic stratum of the Plugged Cave in June and September can be studied together.

THE LEVALLOISO-MOUSTERIAN INDUSTRY OF THE PLUGGED CAVE

The tools and the largest part of the flakes found in the Palaeolithic layer of the Plugged Cave are made of flint. Among the flakes only a few specimens made of hard sand-stone have been encountered. The color of the flint used in the manufacture of the tools and the color of the patina are variable. The cause of this should be sought rather in that the Palaeolithic inhabitants of the Plugged Cave have generally used pebbles of flint instead of natural nodules.⁹

The industry found in the Plugged Cave consists of finished tools, flakes, a part of which have been utilized, and a small number of blades. A *bulbar scar* is seen on the under surface of slightly more than one half of the tools and untrimmed flakes.¹⁰ The configurations of the striking platforms in trimmed and untrimmed Levallois specimens¹¹ and in non-Levallois flakes and blades¹² are shown in Table I. The *Levallois* index¹³ of the industry of the Plugged Cave is 30.63,

⁹ During the course of researches made in September, 1958, I saw nodules of flint in limestone at a place called Çakmaklık by the villagers, slightly to the east of the village of Kesecik, which is about 10 kilometers to the Northwest of the city of Antakya. During the trip I will make this year, I shall try to find out whether or not other places with flint nodules exist around Antakya and Samandağ.

¹⁰ For this see Burkitt, M. 1955. *The Old Stone Age. A study of Palaeolithic times.* London, p. 40.

¹¹ For the Levallois flakes, points and blades see Plate III, figs. 1-8, Plate VII, fig. 1 and Plate XIV, figs. 3-5.

For the description of Levallois flakes, blades and points see Bordes, F. 1950. *Principes d'une méthode d'étude des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique ancien et moyen.* L'Anthropologie, Vol. 54, pp. 21-22.

¹² All the remains of flints and bones found in the Palaeolithic stratum of the Plugged Cave have been preserved. Besides the 927 specimens listed in Table I, there are 606 pieces that I have classified as waste.

¹³ For this index see Bordes, 1950, p. 24.

that¹⁴ is, *débitage* is, according to the classification of Bordes and Bourgon, Levallois. The *facetage* index (67.92)¹⁵ and the strict *facetage* index¹⁶ (60.64) show high values, that is, the specimens with prepared striking platforms constitute the majority. In the industry of the Plugged Cave a part of the prepared striking platforms is plane and a part is convex (see Plate III, figs. 1-5). Amongst the convex specimens the *chapeau de gendarme* form, seen in the Levalloisian culture, is frequently met with (see Plate III, figs. 4-5). In the majority of the specimens with prepared striking platforms, this platform forms, as is the case in the Levalloisian culture, an angle of about 90 degrees with the under surface.¹⁷

Out of 770 specimens in which the striking platform is retained (Table I), the striking platform is of the form that Bordes and Bourgon call dihedral in 56 specimens, that is in 7.27 % (See Plate III, figs. 6-7).¹⁸ In a part of these, on the right and left halves of the striking platform, there is a single facet. The specimens in which the right and left halves of the striking platforms, or one of these halves, is prepared, but which form an angle in the middle, are also included in this group.

Out of 770 specimens in which the striking platform is preserved (Table I) in 247, that is in 32.07 %, a single facet is seen on this surface. As will be seen from the figures listed below, in the largest part of the single-facetted examples striking platform forms an angle of more than 90 degrees with the bulbar surface, viz., these specimens have been made with the Clactonian technique.¹⁹

Angle	Levallois and Non-Levallois Specimens
Less than 90°	1 (0.40 %)
90°	53 (21.45 %)
More than 90°	193 (78.13 %)

¹⁴ See Bordes, F. and Bourgon, M. 1951. Le complexe Moustérien : Moustériens, Levalloisien et Tayacien. L'Anthropologie, Vol. 55, p. 4.

¹⁵ For this index see Bordes, 1950, pp. 24-25.

¹⁶ For this index see Bordes and Bourgon, 1951, p. 4.

¹⁷ See Burkitt, 1955, p. 70.

¹⁸ See Bordes and Bourgon, 1951, p. 3.

¹⁹ For the flakes made with the Clactonian technique see Burkitt, 1955, pp. 47 and 70.

The distribution of the angle in the single-facetté Levallois and non-Levallois specimens is shown below:

Angle	Levallois	Non-Levallois
Less than 90°	0	1 (0.45 %)
90°	11 (39.28 %)	42 (20.09 %)
More than 90°	17 (60.71 %)	176 (80.36 %)

These figures demonstrate that while an angle greater than 90 degrees constitutes the majority in the two groups, it still occurs more frequently in the non-Levallois category.

In summary, while among the available tools and flakes the specimens with prepared striking platforms form the majority, those made with the Clactonian technique still represent a noticeable minority.

The blade index (*indice laminaire*) of the industry of the Plugged Cave is 3.55, that is, the blades are encountered rarely.

The frequencies of the Levallois flakes and points together with those of various tools found in the Plugged Cave are listed in Table II. In the industry of the Plugged Cave, the typological Levallois index²¹ is 56.61, that is, according to the classification of Bordes this industry belongs to the Levalloisian facies.²² The total racloir index²³ of the industry of the Plugged Cave is 23.28 and the *essential* racloir index²⁴ is 45.45. It is thus seen that in this industry racloirs occupy a place of considerable importance. In the industry of the Plugged Cave *Indice "Charentien"*²⁵ is 12.25, that is of moderate extent (*essential* Charentien index is 23.92). *Indice de couteaux à dos*²⁶ of the industry of the Plugged

²⁰ For this index see Bordes and Bourgon, 1951, p. 5.

²¹ For this index see *ibid.*, p. 4.

²² See Bordes, F. 1955. Le Paléolithique inférieur et moyen de Jabrud (Syrie) et la question du Pré-Aurignacien. L'Anthropologie, Vol. 59, p. 490.

²³ For the real racloir index see Bordes and Bourgon, 1951, p. 5.

²⁴ For the *essential* racloir index see Bordes, F. 1954 [a]. Les gisements du Pech-de-L'Azé (Dordogne). I. Le Moustérien de tradition Acheuléenne. L'Anthropologie, Vol. 58, p. 410 and Bordes F. 1954 [b]. Le Moustérien de l'Ermitage (Fouilles L. Pradel). Comparaisons statistiques. L'Anthropologie, Vol. 58, p. 447.

²⁵ For the "Charentien" index see Bordes and Bourgon, 1951, p. 5 and Bordes, F. 1958. Le Moustérien de Haute-Roche, comparaisons statistiques. L'Anthropologie, Vol. 61, p. 436.

²⁶ For *indice de couteaux à dos* see Bordes and Bourgon, 1951, p. 5.

Cave shows a small value, like 0.98. It appears probable that a rough, pointed and bifacially trimmed fragment, shown on Plate III, fig. 11, may represent the tip portion of a small hand-axe. Aside from this, no remains of hand-axes were found. Thus the total Acheulean index²⁷ is 1.22 and the *indice de bifaces*²⁸ is 0.24, that is, both indices are small.

The groups designated as I, II, III and IV by Bordes and Bourgon are shown below.²⁹

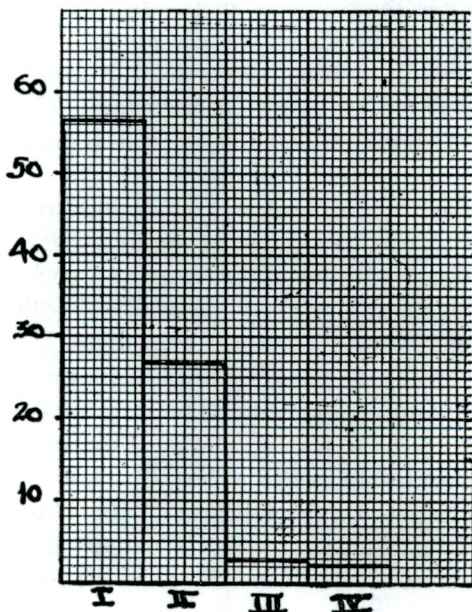

Fig. 1

An examination of this graph shows that Group I (Levallois element) is the highest, that it is followed by Group II (Mousterian group) and that Groups III (Upper Palaeolithic element) and IV (*Denticulés*) are small.

²⁷ For this index see *ibid.*, pp. 4-5.

²⁸ For this index see Bordes, 1950, p. 29.

²⁹ For these groups see Bordes and Bourgon, 1951, p. 5.

The real cumulative diagram³⁰ of the industry of the Plugged Cave is shown in fig. 2 and its *essential* cumulative diagram³¹ in fig. 3.

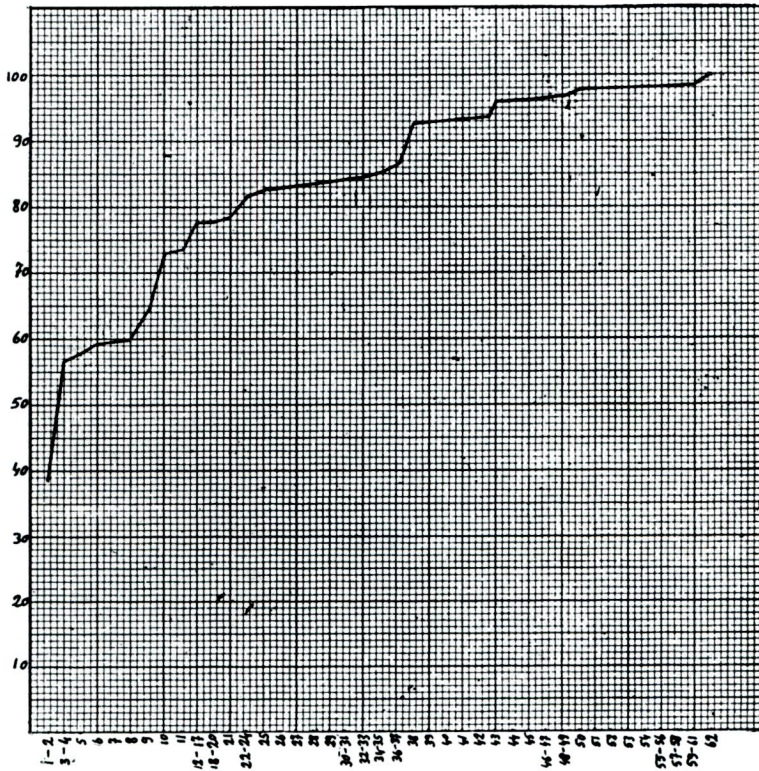

Fig. 2

The comparison of the diagrams of the Plugged Cave with the published diagrams of the Middle Palaeolithic cultures of Europe, Near East (Jabrud) and North Africa (Ain Métherchem) shows that the industry of the Plugged Cave, while not identical, rather

³⁰ For the calculation of the graph (the cumulative real diagram) see *ibid.*, p. 5.

³¹ For the *essential* indices see Bordes, F. 1954 [a], p. 410 and 1954 [b], p. 447.

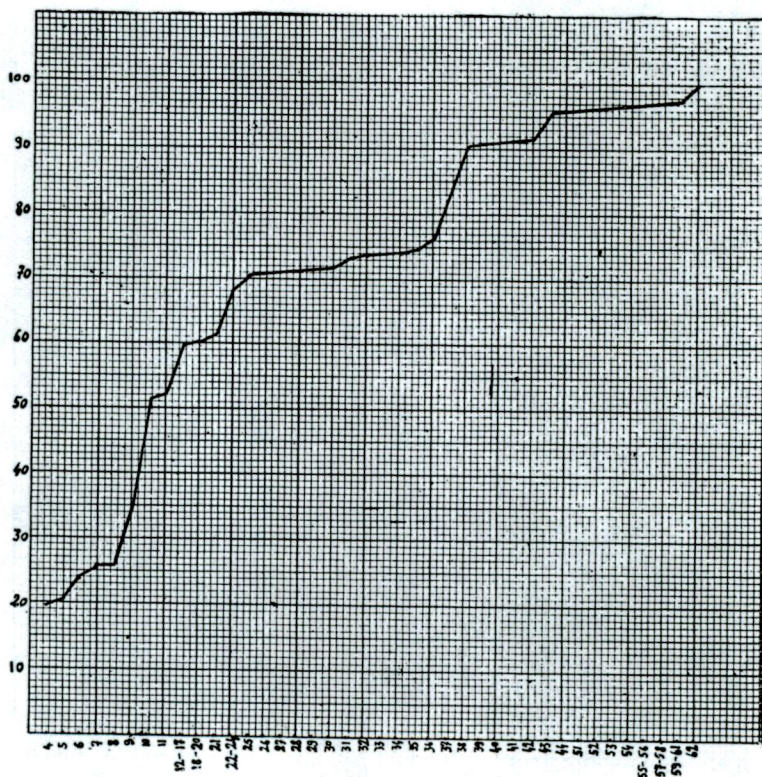

Fig. 3

approaches La Ferrassie type.³² However, the industry of the Plug-

³² For these diagrams see Bordes and Bourgon, 1951; Bordes, F. 1952. Stratigraphie du Loess et évolution des industries paléolithiques dans l'Ouest du bassin de Paris. *L'Anthropologie*, Vol. 56, pp. 405-452; Bordes, 1954 [a] and 1954 [b]; Bordes, F. 1955 [a]. Les gisements du Pech-de-l'Azé (Dordogne). I. Le Moustérien de tradition Acheuléenne. *L'Anthropologie*, Vol. 59, pp. 1-30; Giot, P. -R. and Bordes, F. 1955. L'Abri sous roche Paléolithique de Grainfollet à Saint-Suliac (Ille-et-Vilaine). *L'Anthropologie*, Vol. 59, pp. 205-234; Bordes, F. 1955 [b]. Le Paléolithique inférieur et moyen de Jabrud (Syrie) et la question du Pré-Aurignacien. *L'Anthropologie*, Vol. 59, pp. 486-507; Niederlander, A., Lacam, R., Cadiergues and Bordes, F. 1956. Le gisement Moustérien du Mas-Viel (Lot). *L'Anthropologie*, Vol. 60, pp. 209-235; Bordes, 1958.

The comparison with the somewhat differently arranged earlier diagrams published by Bordes and Bourgon (1951) and Bordes (1952) has been made with an accordingly prepared diagram.

ged Cave differs from that of Layer C of La Ferrassie³³ and also from the industry of Ermitage, which is of the same type,³⁴ in having a much higher typological Levallois index. That is, while approaching Bordes's "Charentien" complex of the Mousterian of France, the industry of the Plugged Cave belongs to the Levalloisian facies. Furthermore, the industry of the Plugged Cave differs from La Ferrassie C and Ermitage³⁶ in its much lower *racloir* (real as well as *essential*) and blade indices. In a study issued in 1955 Bordes published the diagrams and indices of the industries of various layers of the site of Jabrud (First Shelter)³⁷ in Syria.³⁸ The industry of the Plugged Cave differs from the older layers of Jabrud (layers 25-16 and 14-11) in having a higher typological Levallois index and in having a weaker *Denticulé* group and in the rarity (relative to layers 25-24, 22, 16, 14 and 11) of *racloirs déjetés* (Plate VIII, fig. 4).³⁹ The industry of the Plugged Cave differs from layers 10-2 of Jabrud, in which the typological Levallois index is high, especially in having a much lower blade index (3. 55) and in having a weaker "essential" Group III (5. 74).⁴⁰

Now we can study the finished implements found in the excavations in the Plugged Cave. In the largest part of the tools from the Plugged Cave the retouch is found at the edges. When the retouch on the implements is examined, it is seen that in the greatest majority of the specimens the flake-scars represent *hinge-fracture*.⁴¹ Among the implements there are some beautiful examples of *step-flaking*.

As I had stated in my previous report, the maximum lengths of the implements varies from 30.5 to 98.0 millimeters.⁴² In nearly three-fourths of the implements the length is between 42 and 64 millimeters. On the other hand, the distance between 40 and 67 millimeters covers

³³ For La Ferrassie C see Bordes and Bourgon, 1951, p. 14 and Bordes, 1954 [b], table 2.

³⁴ For Ermitage see *ibid.*, table 2.

³⁵ For the "Charentien" complex see *ibid.*, pp. 448-449.

³⁶ See Bordes and Bourgon, 1951, p. 14 and Bordes, 1954 [b], table 2.

³⁷ See Rust, A. 1950. Die Höhlenfunde von Jabrud (Syrien). Neumünster.

³⁸ See Bordes, 1955 [b].

³⁹ See *ibid.*, Table I.

⁴⁰ See *ibid.* Furthermore in the industry of the Plugged Cave the *essential* group IV (4. 30) is weaker.

⁴¹ For *hinge-fracture* see Leakey, L. S. B. 1953. *Adam's Ancestors*. London, p. 40.

⁴² See Şenyürek, 1958 [b], p. 67.

the lengths of nearly four-fifths of the tools. The measurements cited by Miss Garrod show that the lengths of the largest portion of the tools in the lower Levallois-Mousterian industries (layers C and D) of Tabūn Cave (70-95 and 60-80 millimeters)⁴³ are bigger than the majority of the implements found in the Plugged Cave. On the other hand, the length measurements of the largest part of the tools found in the Chimney of Tabūn Cave, representing the Upper Levallois-Mousterian industry, again given by Miss Garrod (40-60 millimeters),⁴⁴ come near to those of the majority of the implements found in the Plugged cave.

Points. Of the available 44 trimmed points, 36 are of Levallois and 8 of the Mousterian types (for the points see Plates IV-V, Plate VI, figs. 1-2 Plate VII, figs. 3-4, Plate VIII, figs. 1-3 and Plate XIII, fig. 6). Among the Levallois points, the largest part of which is of triangular form, the classic Levallois type constitutes the majority.⁴⁵ These are followed by specimens in which the upper surface is ridged. Only three specimens represent the diagonal Levallois type.⁴⁶ Eight specimens (5 Levallois and 3 Mousterian) represent the elongated points. One of these points has been made at the tip portion of a long Levallois blade (Plate VII, fig. 3).

Amongst the points there are two small specimens.⁴⁷ In one of these small specimens the striking platform has been removed,⁴⁸ as is seen in an example found in Bisitun.⁴⁹ On a specimen a small tang is observed.⁵⁰ One specimen exhibits alternate retouch⁵¹ (see Plate VI, fig. 1). In the tip part of a specimen both edges of the dorsal surface have been trimmed. At the same time one edge on the lower

⁴³ See Garrod, D. A. E. and Bate, D. M. A. 1937. *The Stone Age of Mount Carmel*. Vol. I, pp. 76 and 78.

⁴⁴ See *ibid.*, p. 72.

⁴⁵ For the classical Levallois points see Coon, C. S. 1951. *Cave explorations in Iran*, 1949. Philadelphia. p. 57.

⁴⁶ For this type see *ibid.*, p. 57.

⁴⁷ See Şenyürek, 1958 [b], Plate IV, fig. 9.

⁴⁸ See *ibid.*, Plate IV, fig. 9.

⁴⁹ See Coon, 1951, Plate II, fig. 3.

⁵⁰ See Şenyürek, 1958 [b], Plate IV, fig. 6.

⁵¹ For the alternate retouch see Pradel, L. 1958. *Le Moustérien de l'abri de la grotte à Melon, à Hauteroche, Commune de Charteau-neuf-sur-Charente (Charente)*. *L'Anthropologie*, Vol. 61, p. 422 and fig. 5 (2).

surface of the implement, starting from the point at which on the upper surface the retouch stops, has been trimmed (see Plate VI, fig. 2). Thus, this specimen is intermediate between bifacial and alternate retouch.⁵² The butt-ends of two points have been thinned by removing some flakes from both the dorsal and bulbar surfaces.⁵³ In another specimen, on the other hand, the butt-end has been thinned by removing a few flakes from only the dorsal surface. The points found in the Plugged Cave are, on the average, shorter than the Levallois-Mousterian points found in the gravels of Etiyokuşu, in the vicinity of Ankara and are merely slightly longer than those collected in the First cave in Samandağ (Table III).⁵⁴

Specimens intermediate between points and racloirs. Of the six specimens included in this group (see Plate VII, figs. 5-6 and Plate VIII, fig. 9)⁵⁵ four are of Levallois and two of Mousterian types.⁵⁶ In Table II, these specimens have been included in the groups of retouched Levallois and Mousterian points. In one specimen the striking platform is seen to have been removed. One example exhibits alternate retouch and in another specimen the striking platform is, as is seen in a point found at Bisitun,⁵⁷ at the tip end (see VIII, fig. 9).

Pseudo-Levalloisian points. Three specimens (see Plate VI, fig. 3 and Plate XI, figs. 3-4) are of the type that Bordes calls pseudo-Levalloisian points.⁵⁸ In all three specimens the striking platform which is

⁵² For these see *ibid.*, fig. 4 (5) and fig. 5 (2).

⁵³ For this type see *ibid.*, fig. 5 (8).

⁵⁴ For Etiyokuşu and the First Cave in Samandağ see Kansu, Ş. A. 1940. Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Etiyokuşu hafriyatı raporu (1937). Les fouilles d'Etiyokuşu (1937), entreprises par la Société d'Histoire Turque. Türk Tarih Kurumu yayınlarından V. seri.-No. 3, Ankara; Şenyürek and Bostancı, 1958 [b], p. 195.

For comparison with the measurements of the Middle Palaeolithic industries of Karain near Antalya, it is necessary to wait for the final report of the excavations still continuing in this cave (for Karain see Kökten, İ. K. 1955. Antalya'da Karain mağarasında yapılan prehistorya araştırmalarına toplu bir bakış. Ein allgemeiner Überblick über die prähistorischen Forschungen in Karain-Höhle bei Antalya. Belleten, Vol. XIX, No. 75, pp. 271-283 and 284-293).

⁵⁵ See also Şenyürek, 1958 [b], Plate VI, figs. 4-5.

⁵⁶ For the intermediate types see Turville-Petre, F. 1927. Researches in prehistoric Galilee, London, Plate IV, figs. 7-10 and Goury, G. 1948. Origine et évolution de l'Homme, Vol. I, Paris, fig. 28.

⁵⁷ See Coon, 1951, Plate II, fig. 1.

⁵⁸ See Bordes, 1950, p. 22.

prepared is, as described by Bordes, thick.⁵⁹ In one specimen one edge and in the second specimen the tip portion have been trimmed. The third specimen has been utilized.

Limace. Only one example has been found in the excavations in the Plugged Cave.⁶⁰

Racloirs. The classification of the 95 racloirs that have been found is shown in Table II (for racloirs see Plate III, figs. 9-10, Plate VIII, figs. 4-8 and Plates IX-X). Among the 95 racloirs that have been found the *end-bulb* type is in the majority and the *oblique-bulb* and *side-bulb* types are in the minority.⁶¹ At the back of 27 racloirs the original surface of the flint pebble has been retained. The average length of the racloirs found at the Plugged Cave is slightly shorter than that of the racloirs from Etiyokuşu and comes near to that of the racloirs found in the Vth layer of the First Cave (Table IV).

Grattoirs. Of the two available specimens, one is a typical end-scraper of the Upper Palaeolithic form (see Plate XII, fig. 4). The second may at the same time have been used as a racloir (fig. 4).

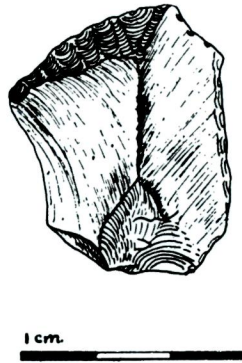

Fig. 4

The Keeled Scrapers (Grattoirs carénés). The two available specimens (see Plate XII, figs. 1-2), following Niederlander, Lacam, Cadiergues and Bordes,⁶² have been included in the typical grattoir

⁵⁹ See *ibid.*, p. 22.

⁶⁰ See Şenyürek, 1958 [b], Plate IV, fig. 10.

⁶¹ For these types see Garrod, 1937, pp. 71, 77 and 79-80.

⁶² See Niederlander, Lacam, Cadiergues and Bordes, 1956, p. 215.

group in Table II. The form of one of these recalls that of the hoof of an Artiodactyl (see Plate XII, fig. 1).

Burin. The single specimen of burin found in the Plugged Cave excavations is poorly made (see Plate XII, fig. 3).

Perçoirs (borers). Three *perçoirs*, one typical and the other two atypical, have been found (see Plate XII, fig. 5).

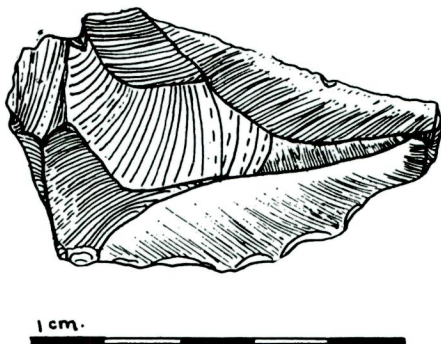

Fig. 5

Couteaux à dos. In the excavations in the Plugged Cave four knife blades with blunted backs have been found.⁶³ One of these has been made on a Levallois blade with a triangular cross-section,⁶⁴ and one other is small.

In the excavations in the Plugged Cave were found 28 specimens of *Couteaux à dos naturel* (see Plate XI, figs. 1-2), three *encoche*s (Plate XII, fig. 7) and seven examples of *denticulés* (see fig. 5, Plate VII, fig. 1 and Plate XI, figs. 5-7). In only one of these (Plate XII, fig. 8) the serration is found at the tip end (*denticulé en bout*).⁶⁵ One flake (see Plate XIII, fig. 5) exhibits retouch on the under surface and another shows *retouche alterne mince*. In six flakes retouch is found on both surfaces (see Plate XIII, figs. 1-4). In the Plugged Cave excavations three chopping-tools made of flint have been found (see fig. 6). Five specimens have been classified as *outils divers*. The specimen illustrated on Plate XII, fig. 6 (*outil divers*) represents an interesting tool. One edge

⁶³ See Şenyürek, 1958 [b], Plate VI, fig. 3.

⁶⁴ See *ibid.*, Plate VI, fig. 3. For this type of Levallois blades see Goury, 1948, p. 158.

⁶⁵ Bordes, 1952, p. 428 and fig. 18 (5).

of this tool has been trimmed and one corner has been prepared in the form of a beak.

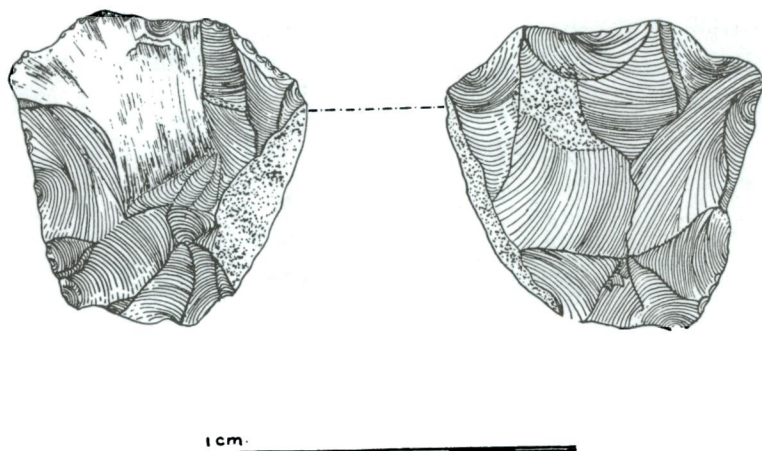

Fig. 6

In the excavations at the Plugged Cave 9 discs have been encountered (see Plate XIV, figs. 1-2). The average length of these nine discs is 42.94 millimeters.

Of the 53 nuclei (cores) found, a portion is of the Levallois form, a part is discoïde and a part is atypical. The nuclei in the Levallois form are met with more frequently than the discoïde (Mousterian) cores. That the prepared striking platforms of some flakes and tools are of the form that Bordes calls "*en oiseau stylisé*"⁶⁶ indicates that two flakes have been struck from the same striking platform in succession.⁶⁷

The finding of flakes, nuclei, waste and hammer-stones (*percuteurs*) together with the finished tools in the Plugged Cave shows that this cave, besides being a habitation site, was at the same time a workshop.

In the Palaeolithic stratum of the Plugged Cave a few utilized bone fragments (Plate XIV, figs. 6-7) were found, but no intentionally fashioned bone tools were encountered.

In summary, while the Palaeolithic industry of the Plugged Cave approaches the "Charentien" complex (Mousterian) of France, it

⁶⁶ Bordes, F. 1947. Étude comparative des différentes techniques de taille du silex et des roches dures. L'Anthropologie, Vol. 51, pp. 7-8.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 8.

shows a greater Levalloisian character than Layer C of La Ferrassie. Indeed, as is pointed out by Bordes for the upper layers of the First Shelter at Jabrud,⁶⁸ the industry of the Plugged Cave is essentially in the Levalloisian tradition. However, the presence of the Mousterian (Charentien) element shows that, as in the caves of Mount Carmel in Palestine, a Levalloiso-Mousterian industry is being dealt with here.⁶⁹ The industry of the Plugged Cave corresponds to the Upper Levalloiso - Mousterian industry of Palestine.⁷⁰

EXPLANATION OF THE FIGURES

Plates I and II. The Plugged Cave. Views of the cave during the excavation made in September, 1958.

Plates III-XIV. The implements, flakes and the utilized bones found in the Plugged Cave.

⁶⁸ See Bordes, 1955 [b], pp. 500-502.

⁶⁹ See Garrod, 1937, p. 71 and Leakey, 1953, p. 108. for the Levalloiso-Mousterian industry of Wadi Blak in Jordan see Zeuner, F. E. (with the cooperation of Kirkbride, D. and Park, B. C.). 1957. *Stone-Age exploration in Jordan*, I. *Palestine Exploration Quarterly*, January-June, s. 38.

⁷⁰ For the Upper Levalloiso - Mousterian industries of Mughareh El - Wad and Et - Tabun in Palestine see Garrod, 1937, pp. 53 - 55 and 71 - 74.

TABLE I
The Plugged Cave

		Striking Platform ¹						Total
		Single Facet	Prepared : Flat	Prepared : Convex	Dihedral	Broken	Removed ²	
Levallois	Points and Flakes	26	49	143	27	15	4	264
	Blades	2	5	12	1	—	—	20
Non-Levallois	Points and Flakes	215	136	119	28	121	11	630
	Blades	4	1	2	—	6	—	13
Total		247	191	276	56	142	15	927

¹ The arrangement of this table has been adapted from Bordes, 1954[a], p. 430.

² Some of these are indistinct specimens.

TABLE II
The Plugged Cave ¹

	Number of specimens	Real Index	<i>Essential</i> Index
1-2. Levallois flakes: typical and atypical	157	38.44	—
3. Levallois points	34	8.33	—
4. Levallois points: retouched	40	9.80	19.13
5. Pseudo-Levalloisian points	3	0.73	1.43
6. Mousterian points	7	1.71	3.34
7. Mousterian points: elongated	3	0.73	1.43
8. Limaces	1	0.24	0.47
9. Simple racloirs: straight	18	4.41	8.61
10. Simple racloirs: convex	35	8.57	16.74
11. Simple racloirs: concave	2	0.49	0.95
12. Double racloirs: straight	1	0.24	0.47
13. Double racloirs: straight-convex	2	0.49	0.95
15. Double racloirs: biconvex	9	2.20	4.30
16. Double racloirs: biconcave	1	0.24	0.47
17. Double racloirs: concave-convex	3	0.73	1.43
19. Convergent racloirs: convex	1	0.24	0.47
21. <i>Racloirs déjetés</i>	3	0.73	1.43
22. Transversal racloirs: straight	5	1.22	2.39
23. Transversal racloirs: convex	9	2.20	4.30
25. <i>Racloirs sur face plane</i>	4	0.98	1.91
28. Racloirs of bifacial retouch	2	0.49	0.95
30. Grattoirs: typical	3	0.73	1.43
31. Grattoirs: atypical ²	1	0.24	0.47
32. Burins	1	0.24	0.47
34. <i>Perçoirs</i> : typical	1	0.24	0.47
35. <i>Perçoirs</i> : atypical	2	0.49	0.95
36. <i>Couteaux à dos</i>	4	0.98	1.91
38. <i>Couteaux à dos naturel</i>	28	6.86	13.39
42. <i>Encoches</i>	3	0.73	1.43
43. <i>Denticulés</i>	9	2.20	4.30
45. <i>Retouches sur face plane</i>	1	0.24	—
49. <i>Retouches alternes minces</i>	1	0.24	—
50. Bifacial retouch	6	1.47	—
61. Chopping tools	3	0.73	1.43
62. <i>Outils divers</i>	5	1.22	2.39

¹ The classification and the number of implements is taken from Bordes, 1954a, p. 414. Some names have been adapted from Bordes and some have been retained as it is.

² Includes two keeled scrapers.

TABLE III
Points : Maximum Length (in millimeters)

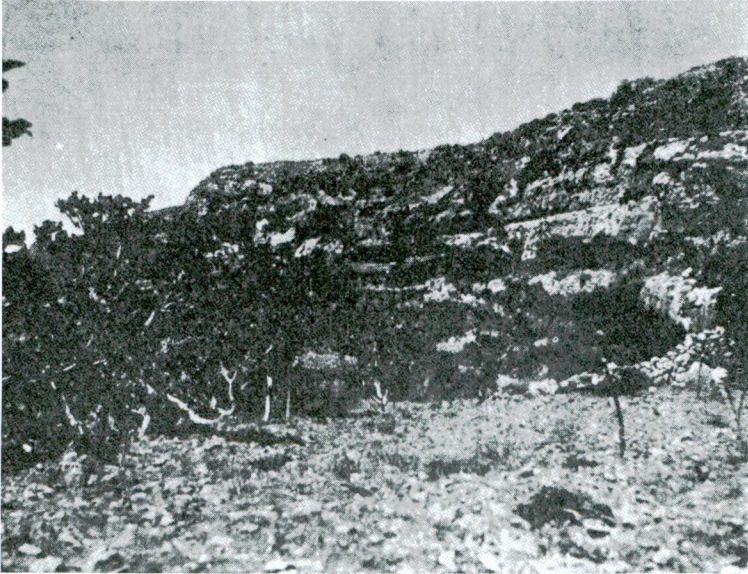
	Number of Points	Mean	Range
The Plugged Cave (Samandağ)	40	56.94	30.5— 88.0
The First Cave (Samandağ): Vth Layer. Şenyürek and Bostancı, 1958[b].	42	52.96	33.3— 89.5
The First Cave (Samandağ) : IVth Layer. Şenyürek and Bostancı, 1958[b].	35	52.52	37.0— 92.6
Etiyokuşu (Ankara). Calculated from Kansu, 1940.	11	73.09	54.0—114.0

TABLE IV
Racloirs : Maximum Length (in millimeters)

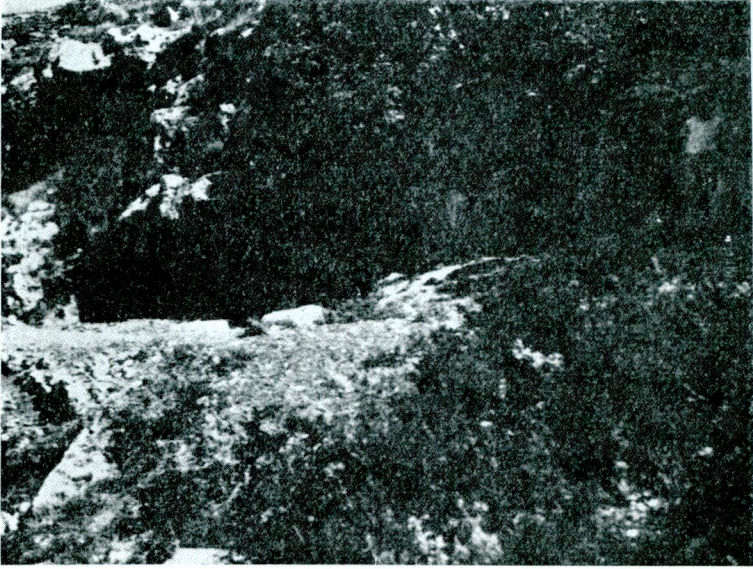
	Number of Racloirs	Mean	Range
The Plugged Cave (Samandağ).	87	55.97	33.5—98.0
The First Cave (Samandağ): Vth Layer. Şenyürek and Bostancı, 1958[b].	47	55.16	39.0—87.5
The First Cave (Samandağ): IVth Layer. Şenyürek and Bostancı, 1958[b].	42	53.39	35.0—81.5
Etiyokuşu (Ankara). Calculated from Kansu, 1940.	22	58.18	40.0—98.0

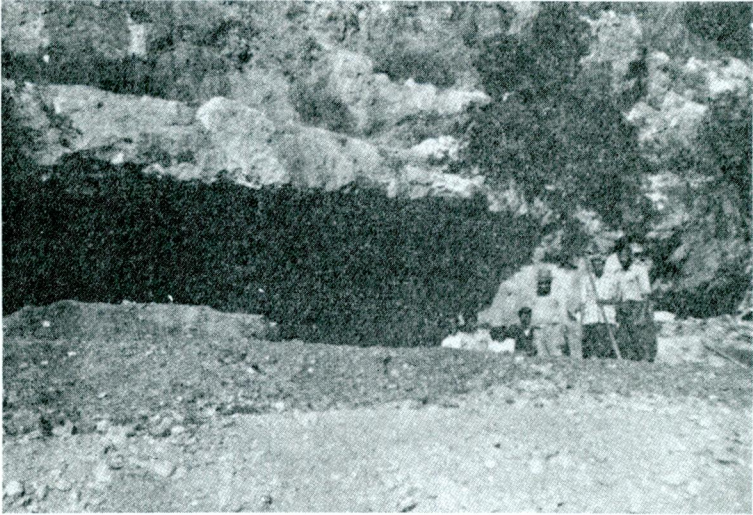
Res. 1
Fig. 1

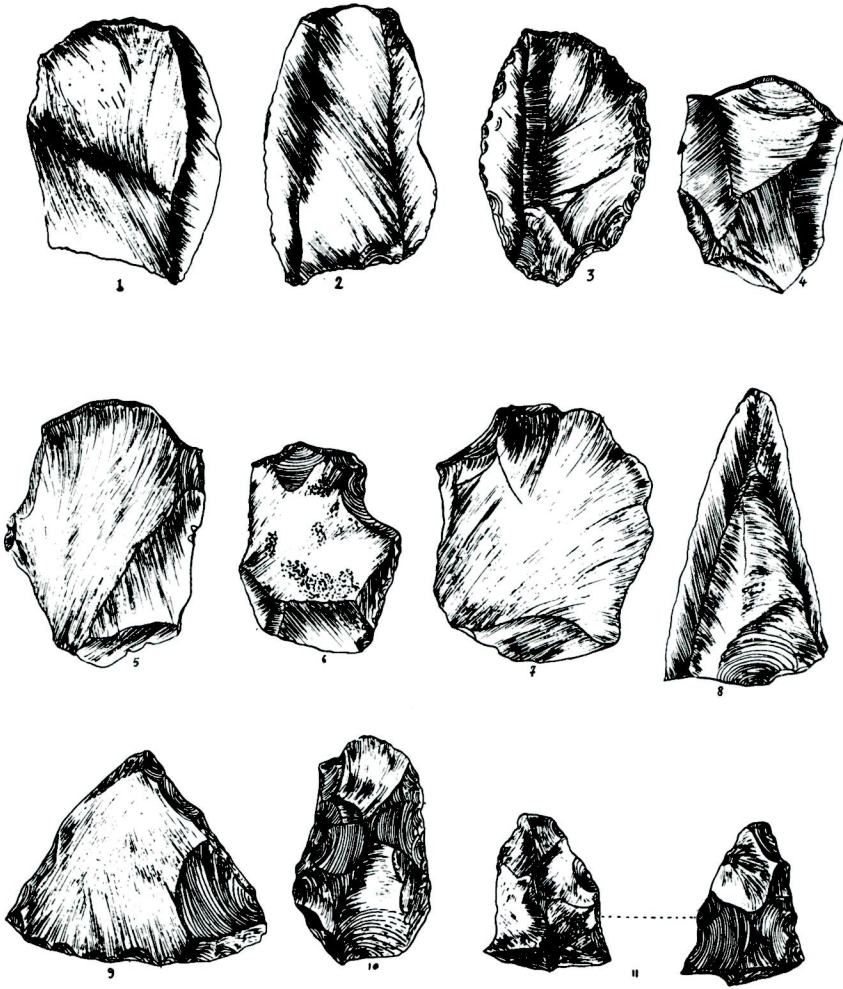
Res. 2
Fig. 2

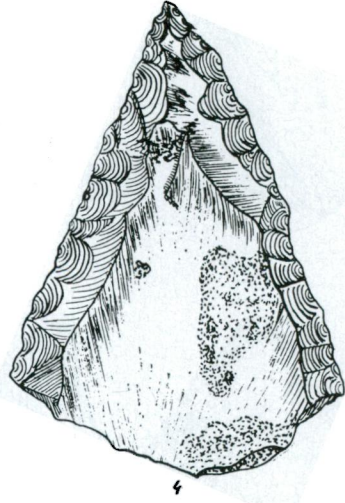
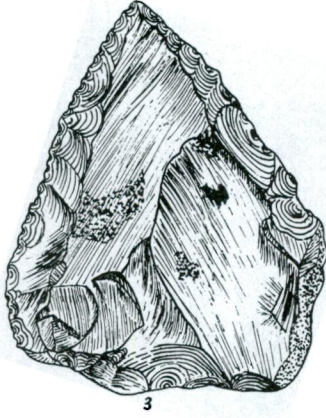
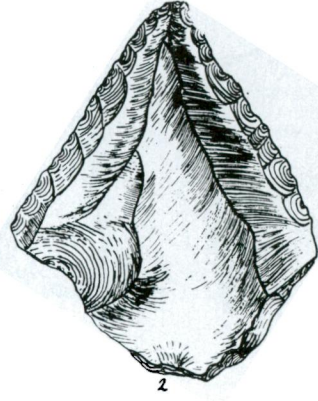
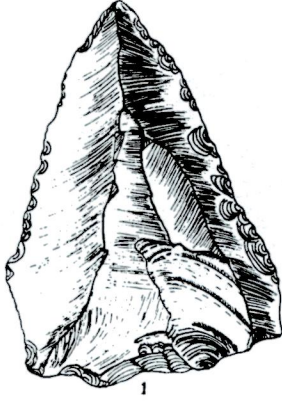
Res. 1
Fig. 1

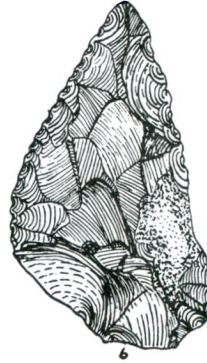
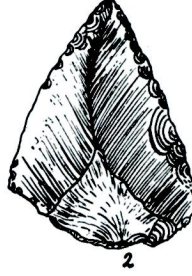

Res. 2
Fig. 2

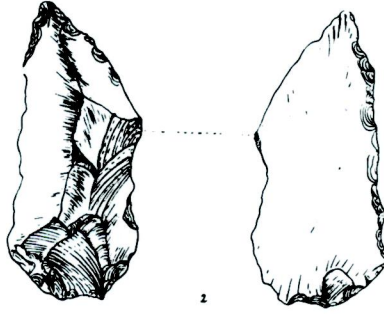
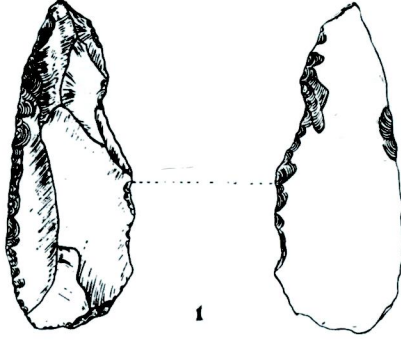

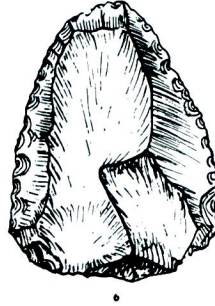
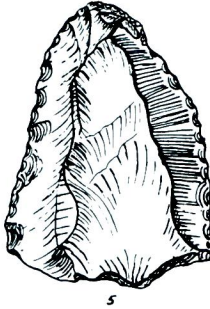
1 cm

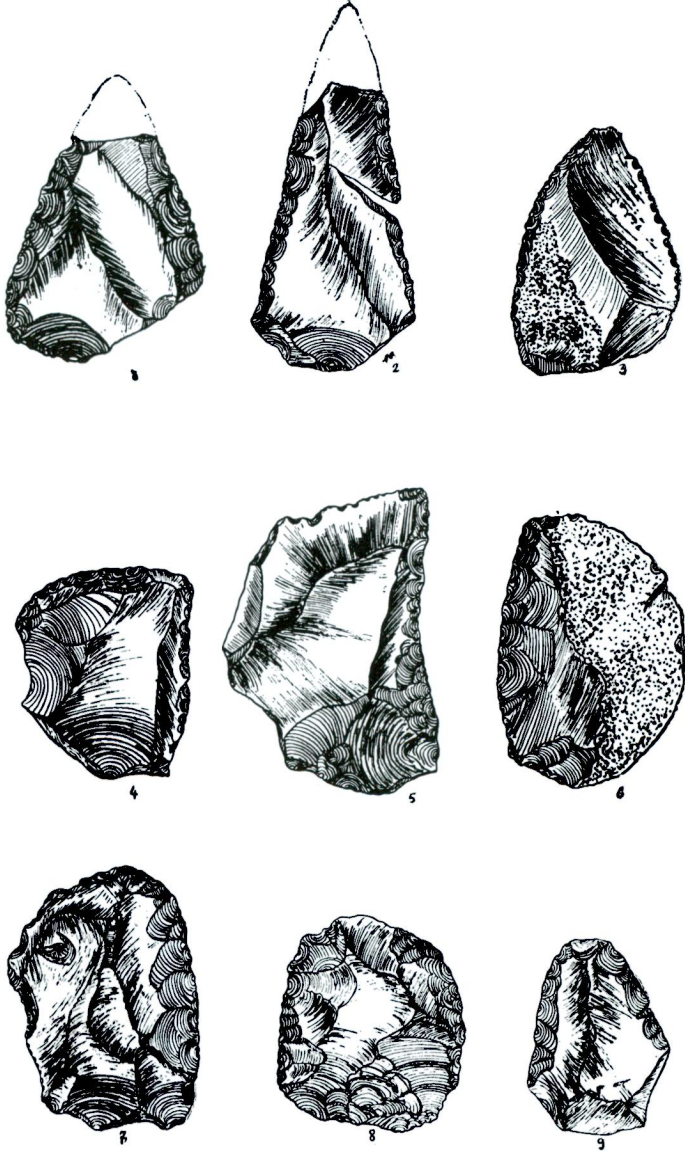

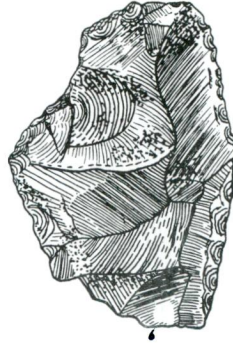
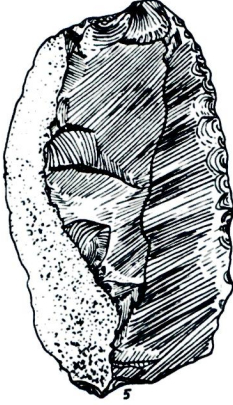

1 cm.

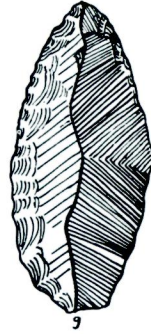
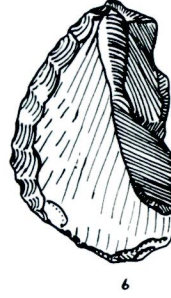
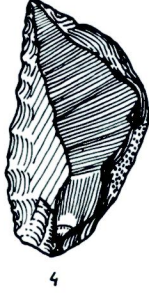
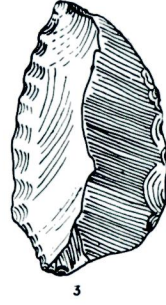
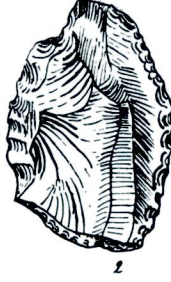
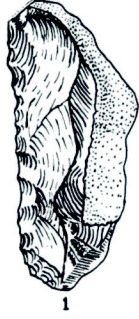

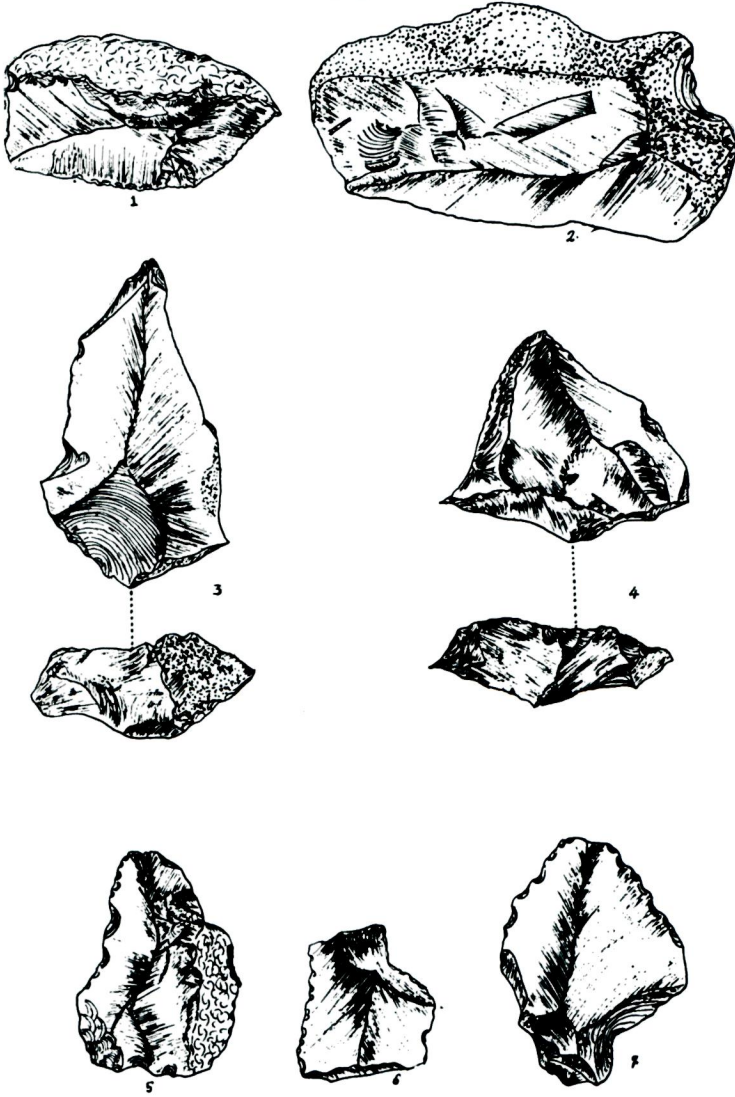

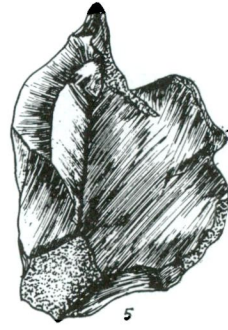
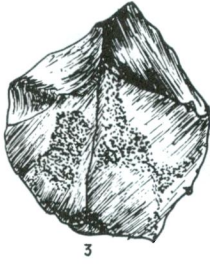

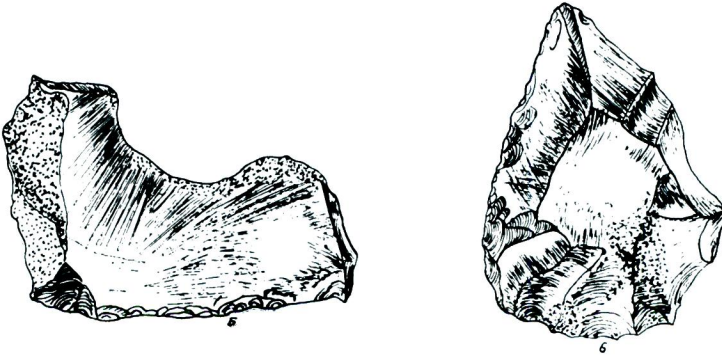
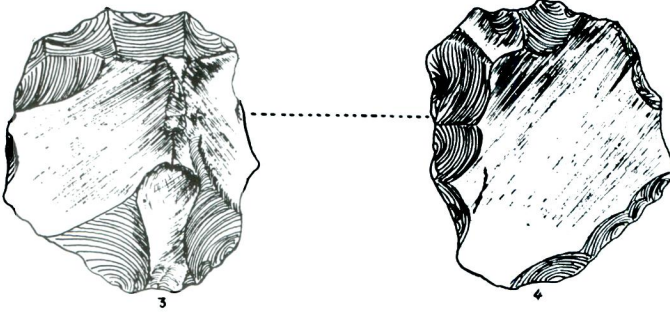
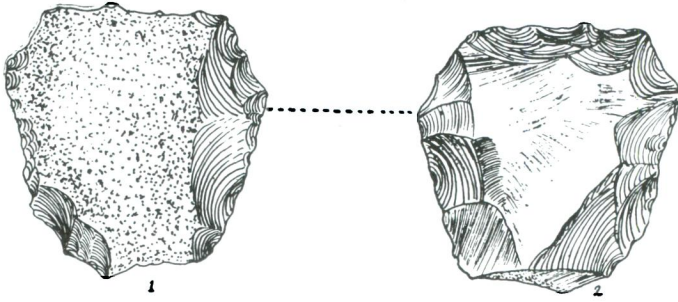

1 cm.

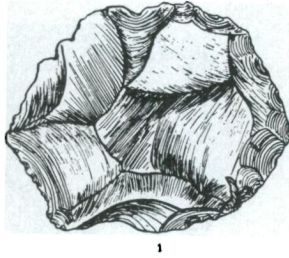

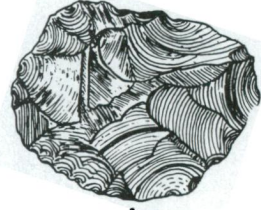

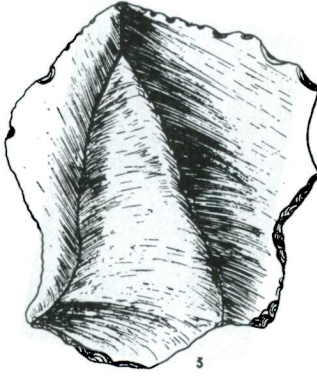
1 cm.

1

2

3

4

5

6

7

GÜNEY-BATI ANTİTOROS BÖLGESİNDE ESKİ BİR YOL ŞEBEKESİ *

U. BAHADIR ALKİM (İstanbul)

İstanbul ve Çanakkale Boğazları Avrupa ile Asya arasında nasıl denizden birer kilit noktası teşkil etmekte ise, Antitoros ve Amanus dağları, sahip oldukları mühim geçitleri sayesinde aynı hususu güney-batı Anadolu ile Suriye ve dolayısıyla Mezopotamya arasında karadan sağlamaktadır. Anadolu'da bir kaç yüzyıldan beri coğrafi, jeolojik, tarihî, arkeolojik ve stratejik araştırmalar yapmış olan gezgin ve bilginlerin çoğu, Küçük Asya'nın -Toros dağları ile Antitoros dağlarının kesiştiği- bu bölgesini de hedef ittihaz etmişlerdir. Bununla beraber, Antitoros havalisinde bilhassa XIX. yüzyılda esaslı incelemeler yapılmış olmasına rağmen, bu bölgenin ücra köşelerine nüfuz etmek mümkün olamamıştır.

Karatepe'nin kuzey ve güney ile olan yol irtibatını tesbit etmek ve Karatepe ile çağdaş daha başka ören yerlerinin mevcut olup olmadığını öğrenmek amacıyla 1947-1952 ve 1955 yıllarında Karatepe'deki kazı çalışmalarımız sırasında, Antitoroslarda henüz tanınmıyan bir bölgeyi araştırma fırsatını elde ettik.

Karatepe'nin keşfinden sonra bu geziler aşağıdaki yıllarda yapılmıştır:

1947 (İlkbahar): Prof. H. Th. Bossert ve U. Bahadır Alkım¹;
1947 (Sonbahar): Bossert, Alkım, H. Çambel ve Karatepe Kazı Kuru-

* Buradaki metin, müellifin, Milletlerarası XXIII. Müsteşrikler Kongresinin (Cambridge, 21-28. Ağustos. 1954) Assirioloji seksiyonunda okuduğu İngilizce tebliğinin (krş. *Proceedings of the Twenty-Third International Congress of Orientalists*, London 1957, s. 147-148) Türkçesi olup altnotlar ilâvesiyle -herhangi bir değişikliğe maruz bırakılmaksızın- yayımlanmaktadır. Almanca tercümesi için bk. *Anadolu Araştırmaları*, III. 2 (=yeni seri I, 2) İstanbul 1958, s. 223-243.

¹ Bu gezinin buluntuları: için krş. H. T. h. Bossert ve U. Bahadır Alkım: *Karatepe, Kadirli ve Dolayları*, İstanbul 1947, s. 2-11.

lu'nun diğer üyeleri²; 1948 (Yaz): Alkim ve Ekrem Kuşçu (Karatepe'nin kuzey dolaylarına)³; 1948 (Sonbahar): Bossert, N. Ongunsu ve İ. Süzen (Karatepe'nin güney dolaylarına)⁴; 1949 (Sonbahar): Alkim (Karatepe'nin kuzey ve kuzey-batısına)⁵; 1949 (Sonbahar): Bossert ve H. Çambel (Karatepe'nin kuzey-batısına)⁶; 1950 (Yaz): Bossert, Muhibbe Darga ve Alkim (Doğu Kilikya'nın güney dolaylarına)⁷; 1951-1952 (Sonbahar): Alkim⁸; 1955 (Sonbahar): Alkim ve H. Çambel⁹.

Bu yedi yıllık zaman fasılası içinde araştırmaya çalıştığımız bölge, Bodrum (Hierapolis-Castabala)-Hemite-Kozan-Göksun (Cocusus) arasında çizilecek kavsin içinde kalmakta ve Karatepe'nin 100 km. kadar kuzeyine uzanmaktadır (bk. Harita 1).

Bu geziler esnasında bulunmuş olan eserlerin hepsini burada bütün ayrıntıları ile ele almak hiç şüphesiz mümkün değildir; yakında müellifin yayımlıyacağı kitapta¹⁰ eserler birer birer incelenecektir. Şimdi ise, sınırlarını hemen yukarıda verdiğimiz bu gölgede tesbit etmiş olduğumuz eski bir yol şebekesinin ancak tasvirini yapmakla ve bu yol şebekesinin önemini belirtmekle yetineceğiz.

Tesbit etmiş olduğumuz yol şebekesinin teferrüatlı bir tasvirine girişmeden önce, eski çağlarda Kayseri'den (Caesareia Mazaca) çıkarak Kilikya Ovasına inen mühim yolları hatırlatmak faydalı olacaktır. Avâriz şartları dolayısıyla bu yollar dağlık bir araziden

² Şimdilik bk. U. B. Alkim: *Belleten*'de XII (1948), s. 248; H. T. h. Bossert - U. B. Alkim - H. Çambel v. bşk. : *Karatepe Kazıları. Birinci Ön-Rapor*, Ankara 1950, s. 3 (=K. Kazıları); H. T. h. Bossert: "Reisen in Kilikien", *Orientalia* N. S. XIX (9150), s. 123-124.

³ U. B. Alkim: "Üçüncü mevsim Karatepe çalışmaları-Kazı ve Geziler", *Belleten* XIV (1950), 523-534.

⁴ Bu geziye dair henüz bir rapor yayınlanmamıştır.

⁵ U. B. Alkim: "Dördüncü mevsim Karatepe çalışmaları", *Belleten* XIV (1950), s. 652-654; [ayn. m 11.] *Anatolian Studies*'de I (1951), s. 19-20; ayn.. mll.: *Anadolu'da* I (1951), s. 26-27.

⁶ Bu geziye dair henüz bir yayın yapılmamıştır.

⁷ H. Th. Bossert: "Karataş'taki arkeolojik araştırmalar hakkında kısa ön-rapor", *Belleten* XIV (1950), s. 661-663.

⁸ Şimdilik krş. U. B. Alkim: "Sekirinci mevsim Karatepe çalışmaları", *Belleten* XVI (1952), s. 618-619.

⁹ Bu geziye dair henüz bir rapor yayınlanmamıştır.

¹⁰ Müellifin bu kitabı "Doğu Kilikya'nın tarihi coğrafyasına dair araştırmalar" başlığı altında Türk Tarih Kurumu yayınları arasında çıkacaktır.

dolaşmak ve ancak kilit noktası teşkil eden muayyen geçitleri aşmak suretiyle Kilikya'ya inebiliyordu (Harita 2). Geçitlerden en batıda olanı Gülek Boğazıdır (Portae Ciliciae). Gülek Boğazının takriben 150 km. kuzey-doğusundan başlayıp yine yayni kuzey-doğu hattı istikametinde sıralanan daha altı geçit mevcuttur; sırasıyle: Gezbel (deniz seviyesinden yüksekliği: 2000 m.), Dede Bel (2200 m.), Kuru Bel (1925), Kuruçay Bel (1550m.), Kavak Bel (2075), Yedioluk Bel (1940 m.) ve Sultan Bel (1970). Bu yollardan en önemlilerini kısaca zikreldim:

I. Kayseri - Gülek Boğazı - Çukurova : Bu yolun uzunluğu 350 km. kadardır (bk. Harita 2, yol 1). Bu yol, bütün şartlara bu arada büyük orduların geçişine uygundur; bu gün dahi en önemli devlet yollarından birini teşkil eder. Bu sebepten bunun hakkında fazla bir şey söylemiyeceğiz.

II. Kayseri - Develi - Fıraktin - Karaköy - Kozan (Sis) yolu : Bütün uzunluğu takriben 250 km. dir. Daha kısa olmasına rağmen bu yol (Harita 2, yol 2) kuvvetli kışlarda geçit vermediğinden dolayı, Gülek Boğazı üzerinden inen yola nazaran daha az kullanılmıştır.

III. Gezbel üzerinden Kilikya'ya inen yol : Kayseri-Develi - Fraktin-Taşçı - Gez Bel - Kiraz Bel veya Üskiye Bel - Kozan - Çukurova (bütün uzunluğu takriben 260 km.) Bilhassa Büyük Hitit Devleti zamanında kullanılan bu yol, kışın fazla kar yağdığı zaman bazı kesimlerinin geçit vermemesine rağmen, Gülek Boğazı üzerinden Kilikya'ya inen yoldan sonra en çok revaçta olan tarikittir (Harita 2, yol 3).

IV. Kuruçay Bel ve Kiraz Bel üzerinden Kilikya'ya inen yol : Kayseri - Serezek - Kuruçay Bel - Göksun (Cocusus) - Kiraz Bel - Çukurova (uzunluğu takriben 370 km., Harita 2, yol 4). Burada zikredilmiş olan tariklerin en uzun olan bu yol bilhassa Göksun'dan Doğu Kilikya Ovasına inilmek istenildiği zaman dolaşık ve uzundur. Eski itinererlere göre Göksun'dan Çukurova'ya gelmek istenildiği vakit evvelâ Maraş'a (Germaniceia) gidilmekte ve Maraş'tan büyük bir dolaşma ile güney-batıya sapılarak Çukurova'ya inilmekte idi. Kayseri'den, Göksun üzerinden Çukurova'ya giden bu dolaşık yolun uzunluğu takriben 390 km. dir (Harita 2, yol 5).

Dikkatimizi üzerine çekeceğimiz bölge, yani Göksun-Saimbeyli (Hacın) ile Karatepe'nin güney ve kuzey dolayları, hemen hemen hiç araştırılmadığı için, Doğu Kilikya'nın bir kilit noktasında bulunan Karatepe ile, Kappadokya'nın mühim bir yol kavşağında olan Göksun arasındaki irtibatı incelemeğe uğraştık. Hakikaten böyle bir yolu tesbit etmemiz mümkün oldu. Bu yol Göksun'dan çıkıp aşağı yukarı kuzey-güney istikametinde seyrederek Kilikya (Assur metinlerinde *Que*) ile Kappadokya (Assur metinlerinde *Tabal*)'ın bir kısmının irtibatını sağlamaktadır.

Bölgemizin büyük bir kısmı irili ufaklı, iyi sulanan yaylacıkları kuşatan dağ komplekslerini içine almaktadır. Şu noktaya işaret etmek lâzımdır ki, dağlık bölgemizden geçerek kuzeyden güneye gelmek isteyen bir kimse batı kesimde Mazgaç ve Bağdaş bellerini, doğu kesiminde ise Meryemçil belini aşmak zorundadır. Böylece, biri doğuda, diğeri de batıda olmak üzere iki esas yolu tesbit ederek inceleme imkânını bulduk (krş. Harita 3).

A. Doğu kesimdeki ana yol :

Bu yol Kilikya Ovasının doğu kısmından başlayıp Karatepe'nin eteklerine kadar tırmanır, Har Boğazından, Antitorosların güney-batı bitimini teşkil eden dağlardaki vâdiciklerden ve nihayet Meyemçil Belinden (=Geben Beli) geçerek Göksun'a ulaşır (Harita 3, yol 1). Bu yol Andırın'a kadar "Akyol", Andırın ile Göksun arasında ise "Göç Yolu" adını alır.

B. Batı kesimdeki ana yol (Harita 3, yol 2):

Kilikya Ovasının doğu kesiminden başlayarak bu günkü Kadirli İlçesinin (eski adı: Kars Zülkadriye veya Kars Bazar; klâsik çağlardaki adı: Flaviopolis) 20 km. kadar kuzey kuzey-batısındaki Mehmetli köyüne ulaşır. Mehmetli'den itibaren Çiçeklidere vâdisini takip ederek Bağdaş Beli'ni ve sonra da daha kuzeydaki Mazgaç Beli'ni aşarak Göksun'a vasil olur. Bu yol bu gün "Çiçeklidere yolu" adı ile tanınmaktadır. Bu iki ana yol arasındaki sahada ikinci derecede olan bir kaç yol daha bulunmaktadır. Doğrudan doğruya Göksun'a çıkmamalarına ve yine batı kesimde Bağdaş ve Mazgaç, doğu kesimde ise Meryemçil Bellerinden geçmek zorunda bulunmalarına rağmen aynı derecede önemlidirler. Bu günkü adları: Mezi Yolu, Zehli Yolu, Kaleatlı yolu ve Nurfet - Aşılı yolu.

a) Bu tâli yollardan Mezi Yolu en batıda bulunanıdır; Bağdaş Beli'nin hemen güneyinde Çiçeklidere yolu ile birleşir (Harita 3, yol 3).

b) Zehli Yolu, Mezi yolunun hemen doğu yakınında olup Bağdaş Beli ile Mazgaç Beli arasında Çiçeklidere yoluna kavuşmak için -arazi teşekkülâtı dolayısıyla- oldukça geniş bir dolaşma kavsi çizer (Harita 3, yol 4).

c) Kalealtı yolu ise Kadirli'den çıkarak kuzey-doğuya doğru yönelir ve küçük Çığışar-Beli'ni aşarak batıdaki ana yol ile, Çiçeklidere yolu ile, birleşir (Harita 3, yol 5).

Bu iki ana yol ve dört tâli yol boyunca sıralanan çeşitli anıtlar, bu yolların muhtelif çağlarda kullanılmış olduklarına işaret teşkil etmektedirler. Bu yolların üzerinde yahut pek yakınında bulmuş olduğumuz bir çok anıtlar arasında aşağıdakilerini zikretmek istiyoruz: Kalkan petroglifleri¹¹, Hemite'deki Hitit kaya kabartması (Büyük Devlet zamanına ait, eyalet eseri)¹², Domuztepe Kalesi¹³, üç Âramî yazıt parçası¹⁴, takriben 40 Yunanca mezar yazıtı (Geç-Roma devrine ait)¹⁵, 5 kaya yazıtı (Yunanca, Geç-Roma devrine ait)¹⁶, iki kaya kabartması (biris muhtemelen yerli bir kırıllığa ait¹⁷, diğeri muhtemelen Geç-Roma devrine ait¹⁸), 8 harabe (Geç-

¹¹ Krş. U. B. Alkım: *Belleten*'de XIV (1950), s. 528-529. ve lev. LXXXVI, res. 27-28.

¹² Bu kaya kabartmasının, Hitit hiyeroglif lejandı ile birlikte henüz nihai yayını yapılmamıştır. Şimdilik krş. Bosset: *Orientalia N. S.*'de XIX (1950), s. 124-125 ve lev. VII, res. 10; M. Riemschneider: *Die Welt der Hethiter*, 2. baskı, Stuttgart 1955, lev. 6, üst.

¹³ U. B. Alkım: "Domuztepe Kazılarının arkeolojik sonuçları" *Belleten* XVI (1952), s. 225-237; bibliyografya için bk. *ayn. yr.* altnot 1-4. 1951 sondajı için ise krş. U. B. Alkım: *Belleten*'de XVI (1952), s. 132-133.

¹⁴ Bu yazıtlardan biri Hemite köyünde bulunmuştur (krş. A Dupont - Sommer: *Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung* I, 1 [1950], s. 45-47 = *JKF*). İkincisi Bahadrlı köyünden gelmedir (krş. *ayn. yr.*, s. 108). Üçüncüsünü ise 1957 yazında H. Çambel ve müellif bulmuş olup Prof. A. Dupont - Sommer tarafından yayımlanacaktır; şimdilik krş. [U. B. Alkım:] "Türk Tarih Kurumu'nun 1958 yılı Genel Kurul toplantısı-Karatepe'de çalışmalar" *Belleten* XXII (1958), s. 630.

¹⁵ Bu yazıtlardan altısı neşredilmiştir, krş. *Belleten* XIV (1950), 533, 535-541 ve lev. LXXXIV-LXXXVI.

¹⁶ Bu kaya yazıtlarından üçü yayınlanmıştır, krş. *ayn. yr.*, s. 533, 535-537 ve lev. LXXXI-LXXXIII.

¹⁷ Krş. Bossert-Alkım: *Karatepe, Kadirli ve Dolayları*, s. 10-11 ve res. 109-114.

¹⁸ Krş. *ayn. yr.*, s. 9 ve res. 98-100; *Belleten* XIV (1950), s. 534 ve lev. LXXXIX.

Roma devride ait ¹⁹, 4 Orta Zaman harabesi, çeşitli küçük buluntular ²⁰ ve yapıları ilâve ve değişiklik geçirmiş ve yakın çağlara kadar kullanılmış büyüklü küçüklü 19 kale ²¹. Bu anıtların bazıları, buradaki yazının 11-21. altnotlarında belirtildiği veçhile tarafımızca ön-raporlarda yayınlanmış veya adları zikredilmiştir. Ancak bunların çoğu henüz neşredilmemiş olup müellifin yakında yayımlayacağı kitabında ele alınacaktır.

Ne Antitoros bölgesini araştırmış olan XIX. yüzyıl bilginleri ve ne yine bu havaliye gelmiş olan gezginleri, tesbit etmiş olduğumuz bu yolları tanımamaktadır. Sayıları kırkı bulan ²² bu gezginler bölgemizin yalnız çevresine temas etmiş, bazıları Karatepe'nin çok yakınına kadar gelmiş, bu sonuncular dahi Akyol'un (Harita 3, yol 1) ancak bir kısmından geçmiş, kuzey-batı istikametinde, güç ve tehlikeli bir yolu takip ederek Maraş'a gitmişlerdir. Bu dört gezgin şunlardır: Hastings F. Murphy (1836)²³, E. J. Davis (1876)²⁴, Bennet (1879-1882)²⁵ ve Franz Schaffer (1900)²⁶. Franz Schaffer Karatepe'nin pek yakınından geçmiş, Karatepe'nin 1.5 km. kadar kuzeyinde olan Kumkale adlı bir Orta Zaman kalesini görmüş²⁷, fakat Karatepe'yi farketmemiştir.

Dr. Muhibbe Darga ve Heinz Anstock 1948 yılında Akyol'un kuzey kesiminde Tokmaklı ile Geben arasına rastlıyan bölgede (bk. Harita 3, yol 1) araştırmalar yapmışlar, ancak Göksun'a sapmadan Maraş'a geçmişlerdir²⁸.

¹⁹ Bunlardan ancak dördü neşredilmiştir, krş. *Belleten* XIV (1950), s. 530-531 ve lev. LXXVII-LXXVIII.

²⁰ Bunlar arasında muhtelif devirlere ait meskûkât da bulunmaktadır. Bu meskûkât, müellifin yukarıda not 11'de adı geçen kitabında yayınlanacaktır.

²¹ Bu kalelerden sekizi zikredilmiş veya yayınlanmıştır: *Belleten* XIV (1950), s. 532-533 ve lev. LXXX.

²² Bu gezginlerin takip ettikleri yollar ve müşahadeleri, adı geçen kitabımızda tafsilâtiyle incelenecektir.

²³ Krş. *Journal of the Royal Geographical Society* VII, London 1837, s. 420-421.

²⁴ E. J. Davis: *Life in Asiatic Turkey*, London 1879, s. 120-121.

²⁵ Krş. *Proceedings of the Royal Geographical Society*, N. S. VI (1884), s. 321-322.

²⁶ Krş. *Petermann's Mitteilungen. Ergänzungsheft* 141 (1903), s. 91.

²⁷ *ayn. yr.*, s. 91.

²⁸ Bu gezinin buluntularından yayınlanmış olanlar şunlardır: Kireç taşından yapılmış bir Geç-Hitit kabartması (krş. *JKF* I, 1 [1950], s. 75-79 ve lev. X-XII); İbrani-Âramî iki gümüş tablet (krş. A. Dupont-Sommer: *ayn. yr.*, I, 2, 201-217). M. Darga tarafından görülen yerler haritamıza işlenmiştir (bk. Harita 3).

Kadirli'de yerleşip bu havaliyi müteaddit gezileriyle tanıyan yegâne şahıs öğretmen Ekrem Kuşçu'dur; kendisinin bu bölgedeki şahsî araştırmalarını ve bunlara dair bize vermiş olduğu bilgileri burada teşekkürle kaydetmeliyiz.

Bu vesile ile, tesbit etmiş olduğumuz yollardan birinin (Harita 3, yol 1) Sir Charles Wilson tarafından kaydedilmiş olduğunu da zikretmek isteriz. Sir Charles Wilson Küçük - Asya Rehberinde²⁹ Göksun'dan Meryemçil Beli'ni (kendisinin verdiği isimle: Mariançil) aşarak Kars Bazar'a (bu günkü Kadirli) bir yolun gittiğini yazmaktadır. Aynı yol İngiliz Bahriye İstihbarat Dairesinin Küçük - Asya'ya dair hazırlamış olduğu Rehberde³⁰ de, Göksun'u Doğu - Kilikya'ya bağlayan en kısa yol kaydıyla zikredilmektedir: Kars Bazar-Andırın-Geben-Meryemçil Kale-Göksun³¹.

Bölgemizdeki kalelerden ikisinin Léonce Alisan ve Charles Texier tarafından zikredilmiş olduğunu da belirtmek isteriz. L. Alishan, Kumkale'yi (bk. Harita 3, yol 1 batısı) bu havalideki önemli bir kale olarak kaydeder³². Charles Texier'nin ise Çin Çin Kale (kendisinde: Tchîn Tchîn Kaleh)³³ ile Geben kalesini kasdettiği anlaşılmaktadır.

Bu müşahedelerden sonra, Anadolu'nun eski eserlerine karşı bu kadar çok ilgi göstermiş olan Avrupalı gezginlerin, içinde bu kadar çeşitli anıtlar saklıyan bölgemize neden nüfuz edemedikleri sorusu aklımıza gelebilir. Bunun sebebini, kanaatimizce, yüksek dağlarla çevrili ve ancak sayıları mahdud güç geçitler aşıldıktan sonra içine girilebilen bölgemizin olağanüstü coğrafî durumunda aramak lâzım gelir. Yalnız bu bölgenin coğrafî yapısının özelliği değil, aynı zamanda

²⁹ Sir Charles Wilson: *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia etc.*, London 1903, s. 270-271.

³⁰ *Handbook of Asia Minor*, cilt IV, kısım 2: *Cilicia, Antitaurus and Syria*, London 1919, s. 382-383.

³¹ *ayn. esr. s.*, 383. Anadolu yolları hakkında umumî bir fikir edinmek için bk. H. H. von der Osten: "Anatolische Wege", *Erano* XLIX (1951), s. 65-83 ve s. 84 (bibliografya). Bundan başka krş. F. Taeschner: "Die Entwicklung des Wegenetzes und des Verkehrs im türkischen Anatolien", *Anadolu Araştırmaları*, yeni seri I, 2, İstanbul 1958, 169-192.

³² Krş. L. Alishan: *Sissouan*, Venedik 1890, s. 66 ve 233. Alishan, Kumkaleyi büyük bir kale olarak kaydeder, halbuki bu kale pek küçük bir tahkimattır.

³³ Alishan: *ayn. yr.*, s. 214; Ch. Texier: "Voyage dans l'Asie Mineure, de Sis à Trebisonde - Fragment du Journal", *Revue Française*, cilt VI (Nisan 1838), s. 338-339.

Türkiye Cumhuriyeti devrine kadar bilhassa âsâyîşinin bozukluğu da Avrupalı gezgin ve bilginlerin buraya nüfuz edememelerine âmil olmuştur. Arazinin savunma kolaylığı göstermesi Antitorosların bu kısmını âdeta tecrit etmiş ve içinde yaşayan halka bağımsız ve özel bir karakter vermiştir. Toprak, insanı güçlülükle besliyebildiği için buradaki halk zaman zaman bereketli ve verimli Kilikya Ovasına pek kısa süren yağma akınlarına çıkmak ve sonra yine dağlarına çekilmek zorunda kalmıştır.

Bu kapalı ülkedeki güvensizliği anlamak için Karatepe çiftdilli yazıtlarının (M. Ö. VIII. yüzyıl) sahibi, Danuna'lar Kıraltı Asitawa(n)-da-s'ın devrine kadar inmemiz gerekmektedir. Asitawa(n)da-s gerek Fenike³⁴ ve gerek Hitit hiyeroglif³⁵ metninde şöyle yazmaktadır: "... ve ben en ücra sınırlarda, kanun tanımayan, şakilerin elebaşısı olan ve şimdiye kadar içlerinden hiç birinin *Mp̄š* (=‘Mopsos’ Hiyeroglif Hititçesinde: *Muksas*)³⁶ evine (=hanedanına) tâbi olmadığı şaki reislerinin yaşadığı yerlerde kaleler inşa ettim. Buna rağmen ben, Asitawa(n)da-s, onları tepeledim ve ben, Danuna'lar kalblerinin huzuru içinde otursunlar diye, bu yerlerde kaleler inşa ettim...".

Asitawa(n)da-s'ın, bölgemiz dağlarında ve bilhassa Karatepe'nin hemen kuzeyine rastlıyan dağlarda yaşayan halkı kasdetmiş olması çok muhtemeldir. Nitekim bu havali mahfuz ve kapalı olması dolayısıyla, şehir kanunlarına itaat etmeyen bir halka emin bir melce teşkil edebilecek vasıfları haizdir.

Que'nin itaat altına alınması ile uğraşan IX.³⁷ VIII.³⁸, VII.³⁹ yüzyıl Assur kırıllarının, "šaddu'a" (=dağ sakinleri, yaban dağ

³⁴ Karatepe: Tanrı heykeli üzerindeki yazıt, sütun II, 1-8 ve ortostat üzerindeki yazıt (Aşağı Giriş), sütun I, 13-18. Krş. R. T. O' Callagan: "The Phoenician Inscription on the King's Statue at Karatepe", *Catholic Biblical Quarterly*, XI (1949), s. 235-236; A. M. Honeyman: "Phoenician Inscriptions from Karatepe", *Muséon* LXI, No. 1-2 (1948), s. 55.

³⁵ H. T. h. Bossert: "Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe-2. Fortsetzung", *Archiv Orientalni* XVIII, No. 3 (1950), s. 15.

³⁶ Bossert: "Die phönisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe, 1. Fortsetzung", *Oriens* II, No. 1 (1949), s. 113 ve 119; R. D. Barnett: *Journal of Hellenic Studies*'de LXXVIII (1953), s. 142.

³⁷ Salmanassar III. (M. Ö. 882-859), krş. P. Kretschmer: *Glotta*'da XXI (1933), s. 234.

³⁸ Sargon II. (M. Ö. 724-705), krş. Kretschmer: *ayn. yr.*, s. 234.

³⁹ Sanherib (M. Ö. 705-680), Asarhaddon (M. Ö. 680-669), Assurbanipal

kabileleri) olarak gösterip ⁴⁰ “Hilakku adamları” adını verdikleri bir kavme karşı savaşmış oldukları malûmdur.

Karatepe metinlerindeki “kanun tanımayan insanlar” ile Assur vesikalarındaki “Hilakku adamlarının,, aynı olması çok muhtemeldir. Bu konuya tekrar döneceğiz.

Assur ile Roma hâkimiyeti arasında rastlıyan devre içinde her ne kadar tarihî kaynaklar kıt ise de, Pers ve Hellenistik hâkimiyetine rağmen bu havalinin hakikatte otonom olduğunu belirtmeliyiz ⁴¹.

Romalıların dahi Kilikya’nın bu bölgesini tamamiyle idareleri altına alamamalarına bir delil olarak, bir vakitler Kilikya Prokonsüllüğünde bulunmuş olan Marcus Tullius Cicero’nun bir kaç cümlesini iktibas etmek istiyoruz. Cicero, mektuplarında ⁴², Amanus Dağlarında (Kilikya yönündeki) bir bölgenin vahşiliğini tasvir ederek Suriye’den Kilikya’ya açılan iki geçidin ⁴³ önemine işaret etmektedir.

Cicero’nun Roma eyaletine tâbi olmıyan “Eleutherokilik”leri, bir dağ kabilesini, zikretmesi dikkat çekicidir. Cicero, mektuplarında okunduğu veçhile, Eleutherokilik’lere ait yalçın ve çok iyi tahkim edilmiş bir yerde kâin “Pindenissus” adlı bir kaleyi tasvir ederek şunları yazar: “. . . . şehirlerinin her köşesi tahrip edilip yandıktan sonra elli yedinci gün bana teslim oldular. Bunların en yakın komşuları, onlardan (=Eleutherokilik’lerden) daha az haydut ve cüretkâr olmıyan “Tebara” halkı idi. Pindenissus kalesinin zaptından sonra onlardan (=Tebar’lardan) rehineler aldım. ⁴⁴”

İmdi, Pindenissus, daha iyi bir deyimle Pindenissum⁴⁵ acaba nerede kâindi? Bu coğrafî kayde göre bu dik ve kuvveli tahkimatın, araştırmış olduğumuz bölgenin çevresinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

(M. Ö. 669-635), krş. D. D. Luckenbill: *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago 1927 §§ 25, 55, 80, 92, 99; 286, 287, 288, 329, 364, 383; 516, 531; 782.

⁴⁰ Krş. B. Landsberger: *Sam’al. Karatepe harabelerinin keşfi ile ilgili araştırmalar*. Birinci kısım, Ankara 1948, s. 16-17, altnot 35.

⁴¹ A. H. M. Jones: *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1937, s. 192, 200, 202; A. Erzen: *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig 1940, s. 25, 27, 100.

⁴² *Epistolae ad Familiares* XV, iv, 4.

⁴³ *ayn. esr.*, XV, iv, 4.

⁴⁴ *Epistolae ad Familiares* XV, iv 10; *Epistolae ad Atticum*, V, xx.

⁴⁵ W. Ruge: “Pindenissum” maddesi, *Realencyclopädie d. klass. Altertumswissenschaft*, XL. yarım- cilt (1950), sütun 1699 (=RE).

Bizans devrinde, yine bölgemiz Küçük-Asya'nın emin olmıyan kısımlarından birini teşkil etmekte idi, zira 404 yılında Kokousos'a (=Göksun) sürülen ⁴⁶ Johannes Chrystodemos, mektuplarında, bu şehrin yalnızlığından, emniyetsizliğinden şikâyetle bahseder ⁴⁷.

Osmanlılar devrinde Antitorosların bu kesimi yine bir huzursuzluk merkezi durumunda kalmış, Göksun ve dolayları, Celâlî İsyanları adı ile tanınan başkaldırmaların çıkış noktalarından birini teşkil etmiştir.

Celâlî isyanlarına karşı nihaî savaşın 1605 yılında ⁴⁸ Kuyucu Murat Paşa tarafından Göksun yaylasında kazanılmış olması, batıda Bağdaş ve Mazgaç geçitlerinin, doğu kesimde ise Meryemçil geçidinin bu sivil veruşmalarda en önemli istinat noktaları teşkil ettiklerini göstermektedir.

Celâlîlerin itaat altına alınmalarından sonra dahi Anadolu'nun bu bölgesi Osmanlı İmparatorluğu arazisinin en huzursuz yerlerinden biri olarak kalmış ve tarihte ilk defa olarak Türkiye Cumhuriyeti devrinde merkezî bir idareye kesin surette bağlanmıştır. Bugün bu bölge, anıtlarıyla, burada tasvirini yaptığımız yol şebekesi ile Anadolu'nun en emin, en huzurlu, fakat aynı zamanda en az araştırılmış kısımlarından biri halinde bulunmaktadır.

Araştırma gezilerimizin buluntularından burada kesin tarihi sonuçlar çıkarmak hiç şüphesiz henüz erkendir. Bununla beraber Antitorosların bu kısmının olağanüstü coğrafi durumu bize aşağıdaki hususları tahmin ettirmektedir:

1 — Assur vesikalarındaki "Hilakku Adamları" ile Karatepe'nin çiftidilli yazıtlarında görülen "kanun tanıımıyan halk"ının aynı oldukları anlaşılmaktadır. Buna göre Hilakku ülkesi, hiç olmazsa M. Ö. VIII.-VII. yüzyıllarda Karatepe'nin 20 km. kadar kuzeyinden başlayan dağlık ve kapalı araziye, -Har Boğazı ile Göksun arasına-, yerleştirir-

⁴⁶ W. Ruge: "Strassen im östlichen Kappadokien", *Curt Wachsmuth Festschrift*, Leipzig 1897 s. 27; B. Chryst. Baur: *Der heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit*, cilt II, München 1930, s. 300, 313-314.

⁴⁷ W. Ruge: *ayn. yr.*, s. 27; *ayn. mll*: "Kokusos" maddesi, *RE XXI* yarım-cilt (1921), sütun 1065.

⁴⁸ J. H. Kramers: "Kara Yazidji" maddesi, *Enzyklopedie des Islam*, cilt II (1927), s. 815; B. Darkot: "Göksun" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt IV (1945), s. 812; M. Akdağ: "Karayazıcı" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, fasikül 59 (1953) s. 339.

lebilir. Bu arazinin Karatepe-Andırın Ovasının bitimine kadar olan doğu sınırını Ceyhan nehri (=Pyramus) teşkil eder. Sannherib (M. Ö. 705-681), Luckenbill tarafından M. Ö. 698 olarak tarihlendirilen⁴⁹ yazıtlarından birinde⁵⁰ “Que yolunun” *Illubru* Beyi ile *Hilakku*’lar ve onların müttefiki *Tarzi* ve *İngirra*’lılar tarafından kapandığını zikretmektedir. Bu “Que Yolu”, Amanus Dağlarındaki geçitlerden biri, büyük bir ihtimal ile Arslanlı Bel (Pylae Amanicae) olsa gerektir ki, Arslanlı Bel (krş. Harita 2) o zamanlar Assur arazisine ait Sam’al’dan (bugünkü Zincirli)⁵¹ çıkıp Que’ye giden yola geçit vermektedir. Sannherib’in metnindeki “Que Yolu”, bazı Assiriologların tahmin ettikleri gibi⁵², daha batıda kâin Gülek Boğazı (Pylae Ciliciae) olmasa gerektir.

2 — Tarafımızca araştırılmış bölgenin yazıtlarında, eski bir kavmin kalıntısının delili olarak -Bizans devrine kadar uzanmış olan şahıs adları yaşamaktadır.

3 — Cicero’nun ilgi çeken kaydında, Eleutherokilikler’in komşusu olarak gösterilen ve yüksek dağlarda yaşadıkları belirtilen “Tebara” halkının, Assur kaynaklarında adlarına rastlanılan “Tabal Halkı” ile aynı olup bu kavmin M. Ö. I. yüzyıla kadar inen kalıntısı olduğu anlaşılmaktadır⁵³.

4 — Que’den Tabal’a çıkan yollardan birinin, bu günkü Akyol’un seyrini takip etmiş olduğu (krş. Harita 3, yol 1) büyük bir ihtimal dahilindedir. Maamafih bu yolun, Kilikya Ovasına akınlar yapan bir

⁴⁹ Krş. D. D. Luckenbill: *The Annals of Sennacherib*, Chicago 1924 (OIP II), s. 61, 77, 86, 104.

⁵⁰ *ayn. esr.*, s. 61.

⁵¹ Krş. B. Landsberger: *Sam’al*, s. 62-78.

⁵² H. Winckler: “Ein neues Prisma Sinacheribs im Britischen Museum”, *OLZ* XIII, No. 4 (Nisan 1910), sütun 149; P. Naster: *L’Asie Mineure et L’Assyrie aux 8e et 7e siècles av. J.-C. etc.*, Louvain 1938, s. 71. *Illubru* şehrinin Adana yakınında aranması gerektiği P. Kretschmer tarafından ileri sürülmüştür, kış.: “Hypachaeer” *Glotta* XXI (1933), s. 235. Bu konuyu yakında ele almağa çalışacağız (aş. bk. altnot 67).

⁵³ *Tab’al* ülkesi ve tarihinin toplu bir surette ele alınışı için krş. Landsberger: *Sam’al*, s. 18-19, altnot 39. Kappadokya tabletleri üzerinde bir defa *Tibira* adının görülmesi zikre değer (krş. I. Gelb: *Inscriptions from Alishar and Vicinity*, [OIPXXVII], Chicago 1935, 58: 30); buradaki *Tibira*’nın, Narâm-Sin metnindeki *Tibar’a*, Hitit çivi yazısı metinlerindeki *Tipalas’a* veya Eski Ahitteki *Thubal’a* (Tekvin IV, 22; Hezekiel XXVII, 13) veya Herodot’deki *Tibarenoi’ya* (III, 94; VII, 78) tekabül edip etmediği konusu için bak. *ayn. yr.*, s. 11. Karkamış menşeli bir Hitit hiyeroğlif metninde (M. Ö. VIII. yüzyıl) *Tabala* (A 6) suretinde bir şehir adının geçmesi ayrıca dikkati çekmektedir (krş. Bossert: “Zur Geschichte von Karkamis”, *Studi Calassici e Orientali* I, Pisa 1951, s. 46).

düşmanın yolu, başka bir deyimle Hıllakku Dağ Halkının yolu, olduğu anlaşılmaktadır. Büyük Hitit Devleti zamanında ise, tercihen kullanılan yol, Hitit anıtlarının gösterdiği gibi, Kappadokya'dan çıktıktan sonra Gez Bel üzerinden aşarak Kilikya Ovasına inen yoldur (bk. Harita 2, yol 2)⁵⁴.

M. Ö. XIX. yüzyıldaki Eski Assur ticaret kolonilerinin takip ettiği yola gelince: bu kolonistler, en yeni araştırmalara göre, daha ziyade doğudaki yolları tercih etmişlerdir⁵⁵. Assur metinlerinde geçen *Sizu*'nun, klâsik çağlardaki *Sisium* (sonraları Sis, bugün Kozan) ile aynı olması ve *Şimala*'nın Assur metinlerinde görülen Sam'al'a (bu gün Zincirli) tekabül etmesi⁵⁶ bugün her ne kadar tamamen aydınlan-

⁵⁴ Kayseri'den çıkıp Gezbel üzerinden Çukurova'ya inen yol boyunca veya yakınında aşağıdaki Hitit anıtları vardır: Fraktin (Bossert: *Altanatolien*, 550-552), Taşçı (Taşçı'da iki kaya kabartması vardır, yeni bulunanı için bk. [S. Alp], *Belleten*'de XII [1948], s. 255; öteden beri tanınanı için bk. I. Gelb: *Hittite Hieroglyphic Monuments*, Chicago 1939, lev. LXXVI, 51), İmamkulu kaya kabartması (krş. *ayn. yr.*, lev. XLII; S. Alp: "Bemerkungen zu den Hieroglyphen des hethitischen Monuments von İmamkulu", *Archiv Orientalni* XVIII [1950], s. 1-8), Gezbel'deki Hanyeri kaya kabartması (krş. M. Riemschneider: *Die Welt der Hethiter*, lev. 7, üst; H. Th. Bossert: "Das hethitische Felsrelief bei Hanyeri, Gezbel", *Orientalia* N. S. XXIII [1954], s. 129-147) ve Sirkeli kaya kabartması (Gelb: *ayn. esr.*, lev. LXVIII; Bossert: *Ein hethitisches Königssiegel*, s. 230, res. 115).

⁵⁵ E. Bilgiç: "Die Ortsnamen der kappadokischen Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens", *AFO* XV (1945-1951), s. 22-30; A. Götze: "An Old Babylonian Itinerary", *Journal of Cuneiform Studies* VII (1953), s. 51-72; Margarethe Falkner: "Studien zur Geographie des alten Mesopotamien", *AFO* XVIII (1957), s. 34-36. Fakat eğer Assur'dan Kaniş'e giden kervan yolu üzerinde önemli bir mevki teşkil eden Mama şehri, Comana Cappadociae'ye (bu gün: Şar) tekabül ederse, (krş. K. Balkan: *Letter of King Anum-Hirbi of Mama to Warshama of Kanish*, Ankara 1957, s. 33) bu takdirde o zamanaki ticaret yolunun kuzey Suriye'den itibaren şu itinereri takip etmesi mümkündür: Kuzey Suriye - Maraş (Germaniceia) - Eyer Bel - Göksun - Şar (Comana Cappadociae) - Dede Bel - Kayseri - Kaniş (krş. Harita 2). Maamafih eğer bu günkü Göksun (Cocusus) o zamanki Mama şehri ile aynı ise (diğer bir imkân, krş. *ayn. yr.* s. 33), bu takdirde kuzey Suriye'den Kappadokya'ya çıkacak yolun itinereri şu olabilir: Kuzey Suriye - Maraş (Germaniceia) - Eyer Bel - Göksun - Kuruçay Bel - Kayseri - Kaniş. Müellifin yaptığı bir gezi esnasında Maraş ve Göksun höyüklerinden toplamış olduğu M. Ö. III. ve II. binyıllarına ait keramik buluntuları bu ikinci imkânı daha muhtemel kılmaktadır (bk. Harita 2, Göksun'a kadar yol 5, Göksun'dan sonra yol 4).

⁵⁶ Lehteki fikir için J. Lewy - G. Eissler: *Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe* 1. ve 2. kısım, Leipzig 1930, s. 264, altnot a; I. Gelb: *Inscriptions from Alishar and Vicinity*, Chicago 1935 (*OIP* XXVII), lev. LXIII'deki harita.

mamış ise de *Sizu* ve *Şimala* şehir adlarına Kültepe metinleri adı ile tanınan tabletlerde rastlanması⁵⁷ araştırılmaya değer bir konudur. Kiraz Bel ve Gez Bel geçitlerinden aşarak Kayseri ve Kültepe (Kaneş)' ye giden mühim bir yolun (bk. Harita 3, yol 3) başlangıç noktasında bulunan Kozan ilçesinin yakınındaki Tarmil Hüyüğünde toplanan M. Ö. III. ve II. binyılına ait topraküstü buluntuları, —muhtemelen kuzeyden, Gezbel üzerinden, zaman zaman inen— Assur kolonistlerinin, yahut Doğu Kilikya'nın o devirdeki sakinlerinin bu yolu kullanmış olduklarını işaret teşkil eder. Bahis konusu olan bölgede, Amanus Dağlarının batı eteklerine kadar sıralanan veya yer yer mevcut olan Hüyüklerden toplanan çeşitli satıh buluntularının göstermiş olduğu gibi, Kilikya Ovasının M. Ö. III. ve II. binyıllarında kesif bir iskâna sahne olması⁵⁸, Doğu Kilikya'dan kuzey istikametinde Kappadokya'ya M. Ö. II. bin yılının ilk çeyreğinde çıkan böyle bir kervan yolunun mevcudiyetini mümkün kılmaktadır⁵⁹.

5 — Antitoroslar bölgesi bahis konusu olduğu vakit verdikleri bilgi kâfi olmıyan *Itinerarium Antonini Augusti*⁶⁰ ve Tabula Peutingeriana⁶¹ (takr. M. Ö. IV. yüzyıl) Cocusus ile Anazarbus (bu gün Anavarza) arasındaki yolu şu şekilde kaydetmektedirler: Cocusus-Laranda-Badimon-Praetorium - Flaviada - Anazarbus. Tarafımızca tesbit edilmiş olan bu iki yol (bk. Harita 3) adı geçen itinererlerin tertip edildiği devirde ya fazla kullanılmamakta ve yahut büyük âsâyişsizlik dolayısıyla daha uzun ve dolaşık tarik tercih edilmekte idi. Yollarımız boyunca sıralanan mimarî ve epigrafik buluntular ve harabe kalıntıları Akyol ile Çiçeklidere yolunun zaman zaman Geç-Roma devrinde kullanılmış olduğunu ispat etmektedir.

6 — Yollarımızın büyüklü küçüklü kalelerle tahkim edilmiş bulunması (bk. Harita 3), yol sistemimizin Orta Zamanlarda da gerek stratejik ve gerek ticaret bakımından büyük rol oynamış olduklarını

⁵⁷ Lehteki fikir için krş. Lewy-Eissler: : *ayn. esr.* s., 35, altnot a; Gelb: *ayn. esr.* harita. Aleyhteki fikir için krş. E. Bilgiç: *ayn. yr.*, s. 13 ve altnot 99.

⁵⁸ M. V. Seton-Williams: "Cilician Survey", *Anatolian Studies* IV (1954), s. 121-174.

⁵⁹ *ayn. yr.*, s. 129, harita 2; s. 132, harita 3; s. 134, harita 4.

⁶⁰ *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum* (G. Parthey ve M. Pindar neşr.), Berlin 1848, Tab. I.

⁶¹ Krş. W. M. Ramsay: *Historical Geography of Asia Minor*, London 1890, s. 280-281 ve s. 266 yanındaki harita.

göstermektedir. Meselâ Francesco Balducci Pegolotti'nin kaydettiği gibi⁶², XIII. ve XIV. yüzyıllarda Salvastro (klâsik: Sebasteia, bu gün: Sivas) ile Doğu Kilikya'da Adana'nın güneyinde bir Akdeniz limanı olan Lajasso (klâsik: Aigai, bu gün: Ayas) arasında bir ticaret yolunun bizim bölgemizden geçmiş olduğu anlaşılmaktadır⁶³; zira Karamanoğulları bu devirde Gülek Boğazına hâkim bulunmakta idiler.

Meryemçil Beli (=Geben veya Gaban Beli) Bizanslılar devrinde 877 yılında İmparator Basil ⁶⁴, ve 1097'de I. Haçlı ordusunun bir kolu ⁶⁵ tarafından aşılmıştır. Romanos IV. Diogenes (1068-1071), ordusuyla Kokousos (=Bizans kaynaklarında Göksun'un adı) üzerinden Germaniceia (Maraş)'ya geçmiş olmalıdır ⁶⁶.

Nihayet, tesbit etmiş olduğumuz iki esas yol ve bunların arasındaki tâli yollar, Doğu Kilikya'da yaşayıp sıcak yaz aylarında yaylaya çıkan köylü ve göçebeler tarafından bu gün dahi kullanılmaktadır.

⁶² F. B. Pegolotti: *La pratica della mercatura* (Allan Evans neşr), Cambridge, Massachusetts, 1936, s. 59-63 ve. s. XXII.

⁶³ Pegolotti'nin itinereri için krş. H. Kiepert: "Über Pegolotti's vorderasiatisches Itinerar", *Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften*, 20 Ekim 1881, Berlin 1882, s. 904-905 (H. Kiepert bu itinererin, Salvastro'dan Lajasso'ya Casena "H. Kiepert'e göre: Comana" ve Sis üzerinden gittiği fikrindedir); W. Heyd: *Geschichte des Levantehandels*, cilt II, Stuttgart 1879, s. 113 (Heyd, bu Pegolotti yolunun Göksun ve Geben Geçidi "Meryemçil Beli" üzerinde Kilikya Ovasına indiğini ileri sürer); Eduard Friedmann: "Der Mittelalterliche Welthandel von Florenz in seiner geographischen Ausdehnung", *Abhandlungen der Königl. Geographischen Gesellschaft* X, No. 1, Wien 1912, s. 38-40 (Friedmann, bu ticaret yolunun Gez Bel ve Hacı "Saimbeyli" üzerinden geçtiği kanaatindedir); W. Heyd: *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Âge*, 2. baskı, cilt II, Leipzig 1936, s. 113-114. Bu fikirlerin tartışması için bk. H. Grothe: *Meine Vorderasien-Expedition* II, Leipzig 1912, 53-55 ve A. Evans: *La pratica della mercatura*'da, s. 389-390. Pegolotti itinererinin takip ettiği yol yakında tarafımızca etraflı bir surette ele alınacaktır; şimdilik bu itinererin, Göksun ve Geben Geçidi (=Meryemçil Beli) üzerinden Kilikya Ovasına indiğini sadece söylemekle yetineceğiz.

⁶⁴ J. G. Anderson: "The Road System of Eastern Asia Minor with Evidence of Byzantine Campaigns", *Journal of Hellenic Studies* XVII (1897), s. 34; H. Grothe: İmparator Basil I.'in aştığı geçidin muhtemelen Eyer Bel olduğunu ileri sürer (krş. *Meine Vorderasien-Expedition* II, s. 48-49).

⁶⁵ Anderson: *ayn. yr.*, s. 28, 39-40.

⁶⁶ *ayn. yr.*, s. 36; H. Grothe: *ayn. esr.*, s. 49.

Yakın gelecekteki çalışmalarımızın hedefini, Zincirli-Domuztepe-Karatepe arasındaki bölge ile bu bölgenin güney ve kuzey dolaylarını Maraş'a (=Assur menbalarında: *Marqasi* veya *Gurgum*; Hitit hiyeroglif vesikalarında : *Gurgum*) kadar araştırmak ⁶⁷ ve Hitit devrinde Kizzuwatna'nın bir kısmının teşkil ettiği anlaşılan Antitorosların bu ücra köşesinde kazı hazırlaklarına girişmek teşkil edecektir.

⁶⁷ Bu arada müellif 1955 yılında Arslanlı Bel dolaylarına ve Zincirli Ovasına (krş. Harita 1) bir gezi yapma imkânını bulmuştur (şimdilik bk. U. B. Alkım: "Yesemek Taşocağı ve Heykeltraşlık Atelyesi", *Belleten* XXI [1957]. s. 359-376). Bu gezide elde edilen tarihî -coğrafya sonuçlarından bir kısmı yakında *Belleten*'de ve *Anatolia*'da yayınlanacaktır.

AN ANCIENT ROAD-SYSTEM IN THE SOUTH-WESTERN ANTITAURUS *

by

U. BAHADIR ALKIM

(S u m m a r y)

During our excavations at Karatepe from 1947 to 1952 and in 1955 we took the opportunity of exploring a region hitherto unknown in the Antitaurus in order to determine lines of communication from Karatepe to the North and South.

The area covered in the investigations lies in the rough arc between Bodrum (Hierapolis-Castabala) - Hemite - Kadirli - Mehmetli and Göksun (Cocusus), some 100 km. to the North (see Map 1). It is composed largely of thickly-wooded mountain complexes which here and there enclose well-watered plateaus of varying size. I should point out that anyone who is to travel from South to North must use the Bağdaş - and Mazgeç Passes to the West, and the Meryemçil Pass to the East (see Map 2), since the mountains form a continuous range. Indeed the two main roads which I traced and studied here, one in the East, one in the West, follow these passes.

The course of the main road in the East is: Cilician Plain-Karatepe - the George of Har - Andırın - Meryemçil Pass (=the Geben Pass)- Göksun; this road is called the *Akyol* (=the White Road). The course of the main road in the West is: Cilician Plain - Kadirli- Mehmetli the Valley of the Çiçeklidere - Bağdaş Pass - Mazgeç Pass - Göksun; this road is called the *Çiçeklidere Yolu* (see Map 3). The area between these two main routes is divided by secondary tracks which also make use of the Bağdaş, Mazgaç and Meryemçil Passes.

* Paper read to the 23rd International Congress of Orientalists (Cambridge, 21-28 August 1954), cf. *Proceedings of the Twenty-Third International Congress of Orientalists*, London 1957, pp. 147-148. The German translation of this paper was published in *Jahrbuch für Kleinasitische Forschung* (= *Anadolu Araştırmaları*) III, 2 (=N. S. I, 2), İstanbul 1958, pp. 207-223.

These main and secondary routes can be traced throughout their length, and numerous monuments occur along them (see Map 3). It is clear that in antiquity they afforded communication between Cappadocia (Assyrian: *Tabal*) and Cilicia (Assyrian: *Que*).

Not only the difficult nature of the country, but also its insecure condition down to the time of the Turkish Republic was, I feel sure, the principal reason why European travellers never penetrated this region.

The exceptional geographical position of this part of the Antitaurus leads us to suggest:

Firstly, '*The men of Hilakku*' in the Assyrian records and '*the lawless men*' in the Karatepe bilingual inscriptions seem to be identical. Accordingly the Land of Hilakku is to be located at least in the 8th and 7th centuries B. C. in the mountainous area to the North of Karatepe.

Secondly, we have Cicero's remarkable reference to the '*People of Tebara*' (Tebarani), who seem to be descendants of the '*People of Tabal*' mentioned in the Assyrian records.

Thirdly, it appears that one of the roads leading from *Tabal* to *Que* followed the course of the *Akyol* (see Map 3), probably the route of the Hilakkus.

The present paper will be published as a book in the publications of the Turkish Historical Society (=Türk Tarih Kurumu) Ankara.

A P P E N D I X

A glossary of Turkish terms used in the Maps.

MAP 2 : Roman Roads in South - East Anatolia.

Conventional signs

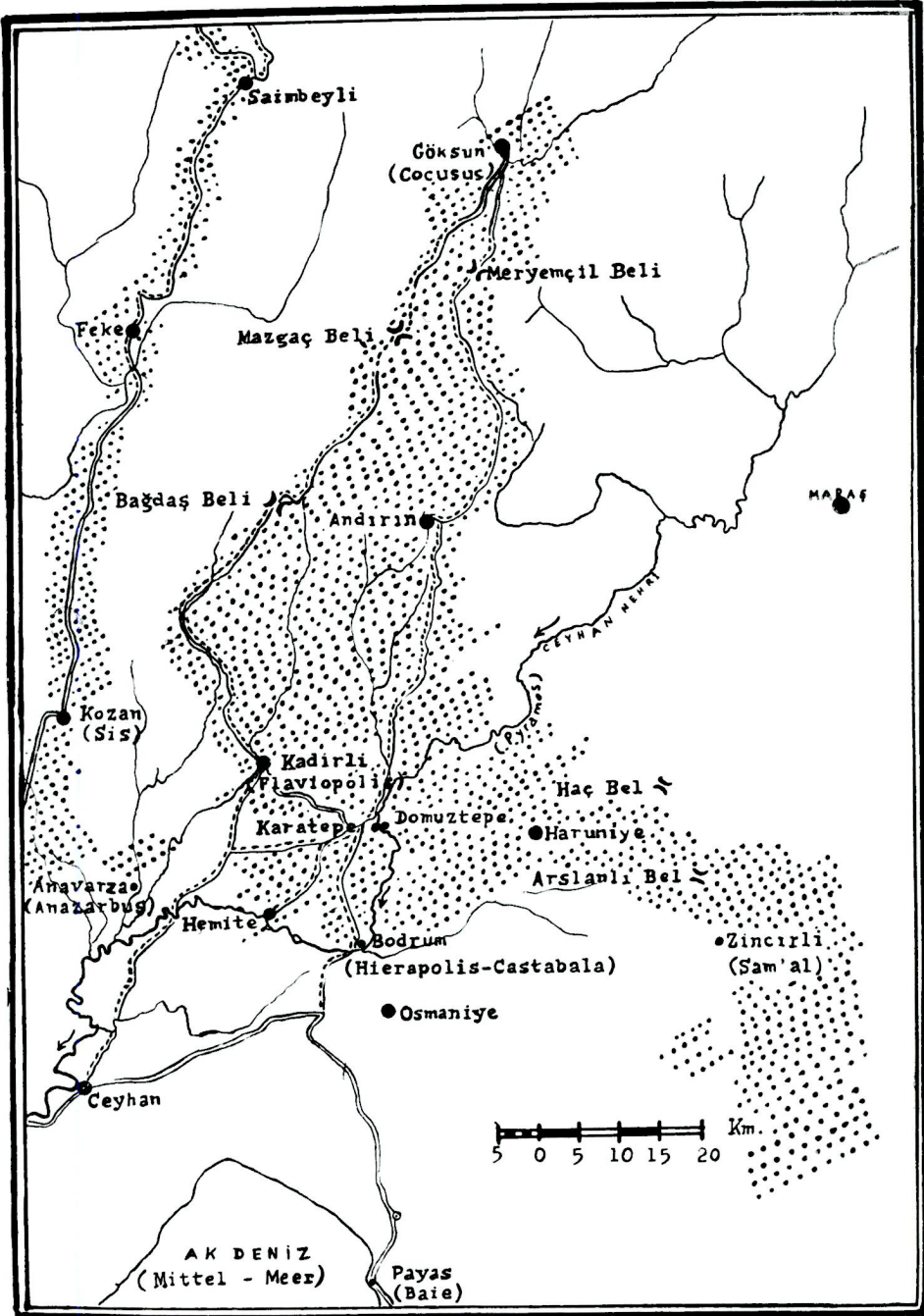
===== : Roman roads.

----- : Roads discovered by the present writer.

MAP 3 : Map showing the roads connecting Cappadocia with Eastern Cilicia and the ancient monuments of various periods.

Conventional signs

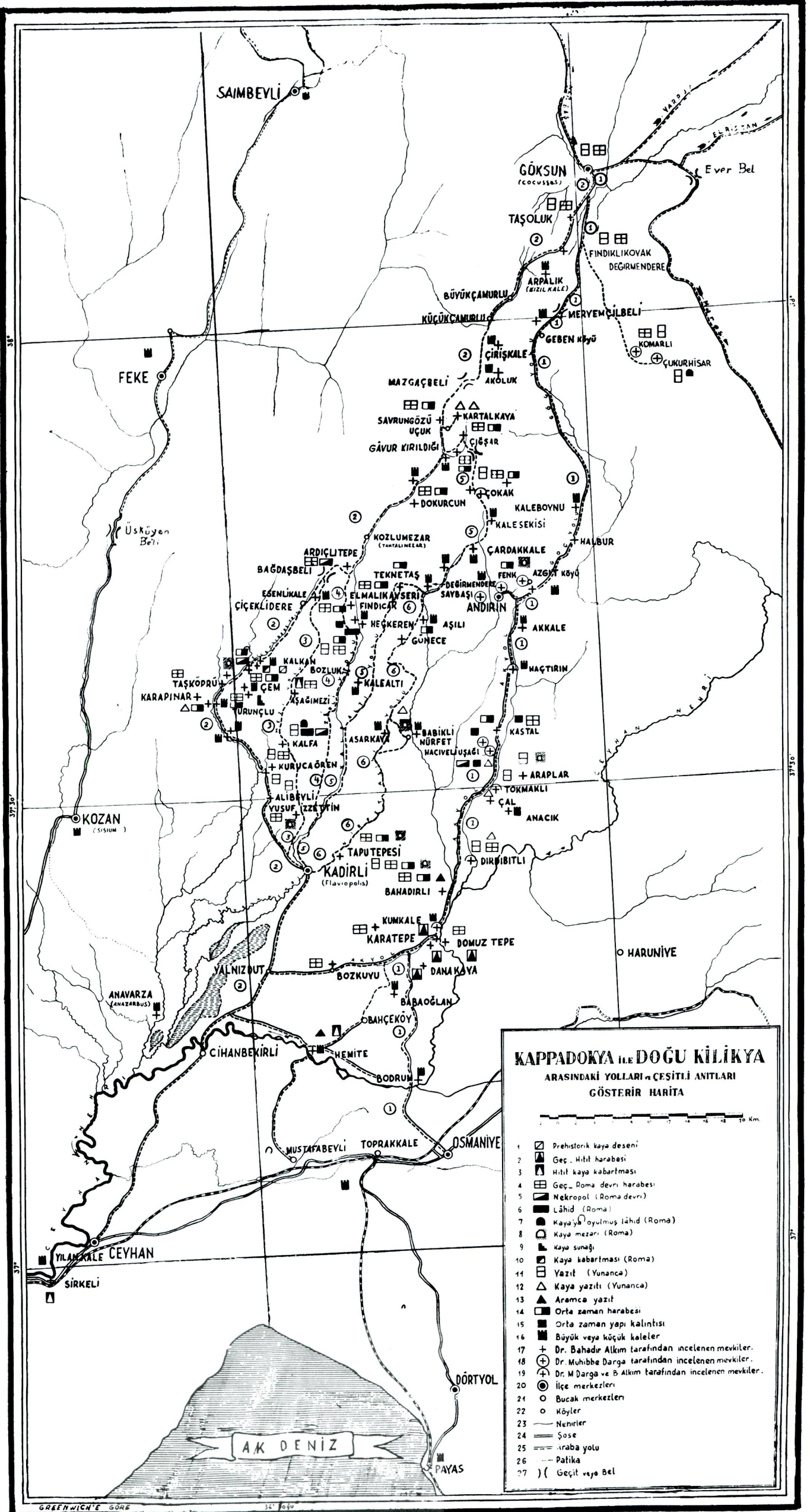
- ¹ Prehistoric rock-carvings.
- ² Late-Hittite sites.
- ³ Rock reliefs (Hittite).
- ⁴ Late Roman sites.
- ⁵ Necropolises (Roman).
- ⁶ Sarcophagi (Roman).
- ⁷ Rock-hewn sarcophagi (Roman).
- ⁸ Rock-hewn tombs (Roman).
- ⁹ Rock altar.
- ¹⁰ Rock relief (Roman).
- ¹¹ Inscriptions (Greek).
- ¹² Rock inscriptions (Greek).
- ¹³ Inscriptions (Aramean).
- ¹⁴ Sites belonging to Middle Ages.
- ¹⁵ Architectural remains (Middle Ages).
- ¹⁶ Large or small fortresses.
- ¹⁷ Sites explored by Dr. U. Bahadır Alkım.
- ¹⁸ Sites explored by Mrs. Muhibbe Darga.
- ¹⁹ Sites explored by Mrs. Darga and U. Bahadır Alkım.
- ²⁰ District centre.
- ²¹ Large village.
- ²² Village.
- ²³ Rivers.
- ²⁴ Metalled road.
- ²⁵ Cart track.
- ²⁶ Bridle path.
- ²⁷ Pass or gorge.

(Harita / Map 1)

(Harita / Map 2)

(Harita / Map 3)

İSTANBUL'DA ABBÂSÎ SARAYLARININ BENZERİ OLARAK YAPILAN BİR BİZANS SARAYI B R Y A S S A R A Y I

Doçent Dr. SEMAVİ EYİCE

İslâm sanatının Bizans sanatına tesirlerinden bahsedildiğinde hatıra gelen ilk misallerden biri ve en tanınmış hiç şüphesiz Bryas sarayıdır.¹ Dokuzuncu yüzyılın ilk yarımında Bağdat sarayının örnek alınması suretiyle yapılan bu Bizans sarayının² günümüze kadar herhangi bir iz veya kalıntısının gelip gelmediği araştırılmış değildir. Ancak Bizans devrinin Bryas mevkiinin yakınında, bugünkü Bostancı ile Maltepe arasında Küçükyalı denilen yerde³ oldukça geniş ölçüde bir Bizans harabesi vardır ki, kanaatimize göre bunların, bahis konusu sarayın kalıntıları olmaları ihtimali vardır. İslâm âlemi ile Bizans medeniyeti arasındaki tesirlerin en canlı delili olması gereken ve aynı zamanda, Bizans tarihinin sanat tarihi bakımından karanlık bir safhası olan “Resimkırımlar” (İkonoklast’lar) devrinde yapıldığı için bu devrin sanat zevkini de temsil eden Bryas sarayının izlerinin teşhis edilmesi, öyle zannediyoruz ki, sanat tarihi bakımından önemli bir kazanç olacaktır. Biz bu yazımızda hayli zamandır tanınan Küçükyalı Bizans harabesinin bir tarifini yapacak ve bu hususdaki düşüncelerimizi belirtmeğe çalışacağız.

¹ 1956 da Ankara’da toplanan V. Türk Tarih Kongresine yollamış olduğumuz, *İslâm-Türk-Bizans sanat münasebetleri* adındaki tebliğimizde, Bryas sarayına kısaca temas edilmiştir. Bu tebliğin özeti, *Kongre Zabıtları kitabı*’nda yayınlanacaktır.

² Ch. Bayet, *L’art byzantin*, Paris tz. (1883?) 128; Ch. Diehl, *Manuel d’art byzantin*, Paris 1925, I, 369; O. Wulff, *Byzantinische Kunst* Potsdam, 1924 (2. baskı), 502; F. Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*, “*Türk Hukuk ve İktisat tarihi mecmuası*”, I (1931) 289, not 1; St. Runciman, *Two Centuries of Medieval Civilisation*, “*Sumer*”, XII (1956) 47, not 1.

³ Bu yer hakkında bk. *Admiralty Charts, Sea of Marmara, Approach to the Bosphorus*, (No. 2286) harabe Bostancı deresinden sonraki ikinci akarsuyun doğusunda gösterilen tek ağacın yanındadır; K. von der Goltz, *Karte der Umgegend von Constantinopel*, Berlin tz. (1: 100 000), “manastır taş köprü” kelimesinin yanında; harabenin yeri 1: 25.000 lik *Maltepe-Adalar Paftası*’nda sarıh olarak gösterilmiştir. Bu bölgenin coğrafi bünyesi hakkında bk. A. Kunter, *Bostancı-Maltepe arası morfolojisi* “*İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*”, IV, sayı 8 (1957) 48-58.

I. DURAN KALINTILAR

1. *Hakkındaki neşriyat :*

Bostancı'nın az ilerisinde bugün Küçükyalı olarak bilinen (Res. 1) ve ancak son 10-15 yıl içinde iskân edilen mevkiide,⁴ eski Bağdat caddesinin güzergâhına işaret eden bir namazgâh vardır. İki büyük çınarı ve kible taşı duran bu namazgâhın yanındaki eski çeşme ise son 15 yıl içinde tamamen yenilenmiş⁵ ve yakın zamana gelinceye kadar su yalağı vazifesini gören Bizans lâhdinden anlaşıldığına göre, eski Bizans devşirme parçalarından yapılmış olan esas çeşme battal edilerek Akduman Pınarı adındaki yeni çeşme yapılmıştır. Namazgâhın gerisinde ve az ileride Bağdat caddesinin sol tarafında âdetâ bir "tumulus", büyük bir yığma tepe gibi yükselen bir arazi çıkıntısı vardır ki, araştırmamızın esasını teşkil eden yer burasıdır.⁶ Bu harabe hayli zamandır bilinir. Daha geçen asrın başlarında J. von Hammer bu yıkıntıdan kısaca bahsetmiş ve burasını IX. yüzyılda yapılan Satyros manastırı olarak teşhis etmiştir.⁷ Sonraları, İstanbul'daki Assomption Rahipleri tarafından idare edilen Enstitünün üyelerinden J. Pargoire, İmparator Mikhael'in oğlu Patrik ve Aziz İgnatios tarafından 873-877 yılları arasında yapılan meşhur Satyrion manastırı hakkında geniş bir tarih araştırması yaparken, Küçükyalı harabesinin bu manastır olabileceğini bir defa daha ileri sürmüştür.⁸ Yarım yüzyıl kadar önceleri, İstanbul ve civarının Bizans devrindeki tarihî topoğrafyası hususunda eşsiz bir otorite olarak tanınan Pargoire'un bu

⁴ Eski haritalarda burası ve harabenin bulunduğu yer Başbüyük yalısı olarak isimlendirilmiştir. Küçükyalı ise çok daha ileride Maltepe yakınlarındadır. Ancak bugün harabenin içinde bulunduğu iskân yerinin resmî adı Küçükyalı olmuştur. Gerek karakol ve muhtarlık, gerek tren istasyonu bugün bu adı taşımaktadır.

⁵ Esas eski çeşmenin 1945 de henüz duran yalağı şimdi ortada yoktur. Osmanlı devrinin İstanbul-Bağdat caddesi güzergâhının, çeşme, namazgâh, köprü, cami ve kervansarayları hakkında yaptığımız araştırmanın ilk kısmını yakında neşredebileceğimizi umuyorum.

⁶ Harabenin doğu tarafından kuzey istikametine çıkan yeni bir yol açılmıştır. Burası Karayolları caddesi olarak tanınır.

⁷ J. von Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos*, Pesth 1822, II, 256 ve dev. "... und die Ruinen eines alten Klosters, rechts von der steinernen Brücke, auf dem Wege von Maltepe nach Skutari."

⁸ J. Pargoire, *Les monastères de saint Ignace et les cinq plus petits îlots de l'archipel des Princes*, "Izvestija de l'Institut Archéologique Russe de Constantinople", VII (1901) 56-91, bilhassa s. 69-78. Ayrıca kşl. J. Pargoire, *şağıda not 36 deki yazı*, 476-477.

fikri o zamandanberi tenkitsizce kabul edilegelmiştir. Fakat Pargoire bu hayli uzun makalesinde harabeden ancak bir kaç satırla bahsetmiş henüz ayakta olan kalıntıların tarif ve tasvirine girişmemiştir. Bu hususdaki bir teşebbüs, Birinci Dünya harbi sırasında K. Lehmann-Hartleben tarafından yapılmıştır. Fakat bu arada E. Mamboury aynı harabe ile meşgul olarak, müşahedelerini gayet kısa bir makale halinde ve resimsiz olarak yayımlamak imkânını bulmuştur⁹. Lehmann-Hartleben 1918 de burada yaptığı araştırmalarının neticesini ancak 1922 de basılabilen kısa bir yazısında tanıtmıştır.¹⁰ Bu muhtelif neşriyatın yardımı ile Küçükyalı Bizans harabesi ilim âlemince tanınmış ve daha 1906 dan itibaren popüler kitaplara girdikten başka¹¹, çeşitli vesileler ile umumi sanat tarihi neşriyatında ele alınmış¹² veya analoji olarak zikredilmiştir¹³. Bu yazımızda vereceğimiz açıklamalardan ve harabenin plânından anlaşılacağı gibi, bu kalıntı hakkında verilen hükümlere esas olan Lehmann-Hartleben'in yazısı için mimar Keram tarafından çizilmiş plân (Res. 2) çok eksiktir. Zaten yazar da, bahis konusu makalesinde bu plânın binanın bütününün ancak bir kısmını, orta ve ana bölümünü belirttiğini açıkca ifade etmişti¹⁴. Halbuki bu kalıntının teşhisinde mevcut izlerin tamamının büyük bir önemi vardır. Biz de 1955 de, umumiyetle

⁹ Aslında 30 Mart 1919 da, İstanbul'da Rum Edebiyat Cemiyetinde (*Hellenikos Philologikos Syllogos*) da bir konferans olarak verilen bu yazı hk. bk. E. Mamboury, *Ruines byzantines de Mara entre Maltépé et Bostandjik*, "Echos d'Orient", XIX (1920) 322-330.

¹⁰ K. Lehmann-Hartleben, *Archaeologisch - Epigraphisches aus Konstantinopel und Umgebung*, "Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher", III (1922) 103-106.

¹¹ H. Barth, *Constantinople*, (Les villes d'art célèbres), Paris 1906, 113, yazar yanlış olarak bir yer altı manastırından bahsetmektedir! Meyer's Reisebücher, *Türkei*, Leipzig 1908 (7. baskı) 338; H. Zellich, *Guide du voyageur en Orient*, İstanbul tz. (1910?) 174; Guides Bleus, *De Paris á Constantinople*, Paris 1920, 359; bu harabe Baedeker'de gösterilmemiştir, ayrıca bk. E. Mamboury, *Constantinople, guide touristique*, İstanbul 1925, 224; ay. mül. *İstanbul touristique*, İstanbul 1951, 653.

¹² J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1924, 144, not 50.

¹³ A. Frolov, *L'église rouge de Perustica*, "Bulletin of the Byzantine Institute", II (1950) 461, res. 21.

¹⁴ K. Lehmann-Hartleben, *ay. yaz.* 104, bu plân için: "Er gibt nur den Kern und Hauptteil der ganzen Anlage wieder, der allein in kurzen Zeit und mit den mir zu Gebote stehenden Mitteln ohne Schürfungen als gesichert festgestellt werden konnte." demektir.

Satyrion manastırı olarak bilinen bu harabenin Bryas sarayı olmasının mümkün bulunduğuna işaret etmiştik, ¹⁵.

2. Harabe:

Cadde'den bakıldığında muntazam bir tepe manzarası gösteren (Res. 5) bu tümseğin ortası büyük bir çukur halinde olup, burası örtüsü çökmüş olan dikdörtgen biçimindeki bir sarnıçtır. Bu sun'i tümseğin dört taraftan etrafını çerçeveleyen payeli duvar, şimdiki menfezin bulunduğu batı tarafında gayet bârizdir. Toprak seviyesinden hayli yükselen bu duvar bu tarafta âdeta bir cephe duvarı teşkil eder (Res. 6). Derhal şuna da işaret etmek yerinde olur ki, burada bahis konusu olan duvarlar binanın doğrudan doğruya kendisine değil fakat mahzenine aittir. Oldukça düz bir arazide belki esas yüksekliği 6-7 m.i bulan böyle bir mahzenin üzerinde kurulan binanın kendisinin aslında hayli haşmetli bir görünüşü olacağı muhakkaktır. Bugünkü menfezin bulunduğu cephe duvarının halen görülen sarnıca inhisar etmeyip iki yanda da bu sarnıç genişliği kadar hattâ daha da fazla uzanması ayrıca bu duvarın önünde ve iki uçlarda bazı duvar kalıntılarına rastlanması, binanın oldukça geniş bir sahaya yayıldığını açıkça gösterir. Bu cephe duvarının önündeki düzlükten esas binaya çıkışın bir takım merdivenler ile temin edildiğini tahmin edebiliriz. Bugün bu merdivenler görülmemekle beraber, bu cephe payelerinden sağ uçdakinin yanında görülen kemer izleri burada bir rampa veya merdivenin bulunduğu işaret eder. Bina ekseri Bizans yapıları gibi taş ve tuğla dizileri halinde yapılmıştır (Res. 7). Kullanılan tuğlalar oldukça kalın olup, 4-5 sm. arasında değişir. Harç kalınlığı ise 5-6 sm. kadardır ¹⁶. Harabenin içinde ve etrafında rastlanan tuğla kırıkları arasında üzerleri damgalı olanlar da görülmektedir. Fakat bunlar küçük parçalar halinde olduğundan damganın tamamını öğrenmek mümkün olmamaktadır. Batı tarafında uzanan oldukça geniş bir avlu veya bahçeyi takip eden bina, dikdörtgen biçiminde uzun bir salon ile onu takip eden ortası kubbeli ve etrafı çepeçevre

¹⁵ S. Eyice, *İstanbul, petit guide à travers les monuments byzantins et turcs*, İstanbul 1955, 116.

¹⁶ Bu devrin tekniğinde tuğla ve harç kalınlığının hemen hemen eşit olduğu bilinmektedir, kşl. A. M. Schneider, *Byzanz*, Berlin 1936, 13.

dehlizli bir mekândan ibarettir ¹⁷. Fakat binanın bu salonlardan ibaret olmadığı, bu “çekirdeğin” etrafında daha bir takım kanatların bulunduğu, çevre duvarlarından anlaşılmakta, ve harabenin bir tümsek teşkil etmesi de bu kanatların mahzenlerinin toprak altında durduğunu ispat etmektedir (Res. 3). Yani, Küçükyalı harabesinin mahzen kısmını hemen hemen eksiksiz bir halde toprak altından çıkarmak mümkündür. Bu kompleksin etrafında daha ayrıca bir takım duvar kalıntıları da vardır. Dikdörtgen biçimindeki uzun salonun (Res. 8) iç duvarlarında görülen içi iri tuğla kırıklı pembe kalın horasan tabakası (Res. 9) burasının bir müddet su sarnıcı olarak kullanıldığını gösterir. Tabiatıyla bu mahzen binanın ilk yapılışından beri bu gayeye hizmet etmiş olabileceği gibi, sonraları sarnıca çevrilmiş olması da mümkün ise de buna pek ihtimal vermiyoruz. Bu uzun salonun iç duvarları payeler ile takviye edilmiştir. Bazı kalıntılar bu payelerin kubbeli tonozları taşıyan kemerleri desteklediklerini açıkça gösterir. Bu kemerlerden payelere bağlı kalabilmiş bazı parçalar elân durduktan başka, salonun kuzey-doğu köşesinde tuğladan örülmüş bir kubbeli tonoz parçası da henüz yerindedir (Res. 9). Sarnıç vazifesi gören bu uzun salonun, onsekiz sütun ile yirmisekiz kare ve eşit

¹⁷ Bu binanın plânı ilk bakışta, vaktiyle J. Strzygowski tarafından tanıtılan Diyarbakır’daki bir binayı hatırlatmaktadır (kşl. J. Strzygowski-M. van Berchem, *Amida*, Heidelberg 1910, 173 ve dev. res. 92; J. Strzygowski, *Die persische Trompenkuppel*, “*Zeitsch. f. Gesch. d. Architektur*”, III (1915) 1 ve dev.) Aynı binanın sonraları çizilen daha doğru plânları, bu yapının ilk zannedildiğinden hayli farklı olduğunu ve bir çok kısımlarının islâmî devre ait olduğunu ortaya koymuştur, kşl. G. L. Bell, *Churches and Monasteries of the Tûr Abdin and Neighbouring districts*, Heidelberg 1913, 92, res. 30, lev. 20-22; J. Strzygowski, *Die Sassanidische Kirche und ihre Ausstattung*, “*Monatshefte f. Kunstwissenschaft*”, VIII (1915) 352, res. 1-3, lev. 73-74; U. Monneret de Villard, *Le chiese della Mesopotamia*, Roma 1940, 31, res. 44. Ancak ana şema ve kubbeli salon, bakımından Küçükyalı harabesi ile Diyarbakır binası arasında bir benzerlik vardır. Şurası da muhakkaktır ki, Diyarbakır’daki bu bina yeni baştan etraflıca tetkik edilmeğe değer. Burasının iddia olunduğu gibi bir kilise mi yoksa bir saray kalıntısı mı olduğu aydınlanmağa muhtaçtır. Diğer taraftan, İstanbul’da Sarayburnu-Gülhane bölgesinde bulunan Bizans kalıntıları arasında bir tanesi de Küçükyalı harabesine benzer taraflara sahiptir. Kâfi bir delil olmaksızın, Konstantinos Monomakhos (1042-1055) un yaptırdığı Hagios Georgios kilise ve manastırının mahzeni olduğu tahmin edilen bu bina, aynı yerdeki Mangana sarayına da ait olabilir. Burada da uzun dikdörtgen bir sarnıcı merkezî plânlı bir ikinci mahzenin takip ettiği görülür, kşl. R. Demangel -E. Mamboury, *Le quartier des Manganes*, Paris 1939, lev.4.

bölüme ayrıldığını tahmin etmek mümkündür. Bu sütun dizilerinin ancak bir revak şeklinde olmaları ve salonun ortasının üstünün açık olması ihtimali de düşünülebilir ise de, biz buna ihtimal vermemekteyiz. Hiç şüphesiz, bu kısmın tabanında yapılacak ufak bir sondaj, bu mahzenin hakikî yüksekliğini verecek olduktan başka, büyük bir ihtimalle, sütunların kaidelerini de ortaya koyacaktır. Sütunlardan ve başlıklarından hiçbir iz kalmamış ise de, yakın zamana kadar duran civardaki köy mezarlığındaki taşların ekserisini granit sütun gövdeleri teşkil ediyordu.¹⁸ 1945 de burada yaptığımız araştırmalarda taş yığınları arasında bir başlık parçasına da rastlamış olmamız, yakın zamana kadar burada bazı başlıkların durduğunu ispat eder.¹⁹ Hiç şüphesiz, burada kullanılan başlıklar sağlam bir şekilde bulunduğu takdirde, binanın tarihlendirilmesi hususunda faydalı bir ipucu olabilirler.²⁰

Bu sarnıçdan iki kapı vasıtası (Res. 10) ile geçilen diğer kısım ise daha kompleks bir plâna sahiptir. Kare bir çerçeve içine alınan bu kısmın ortasında dairevi dört ağır payeye binen tuğladan bir kubbe vardır.²¹ Dört geçit (Res. 11) ile çevre dehlizlerine (Res. 12) açılan bu kısmın kubbesinin temelden itibaren yuvarlak bir duvara oturması dikkate değer bir hususiyettir. Böylece yukarıdaki esas binanın mimarî tertibi aksettirilmiş olduğu gibi, bu üst yapının ağırlığını taşıyabilecek kudrette bir temele sahip olduğu da anlaşılır. Çevre dehlizleri ise, payelerin taşıdığı kemerler ile bölümlere ayrılmıştır. Mahzenin bu

¹⁸ Bir kısmı Karayolları caddesi tarafından kesilen ve bir parçası bu yolun öbür tarafında kalan mezarlıkta halen, mezar taşı olarak kullanılmış, 5-6 granit sütundan başka, daha ince mermer sütun parçaları ile yine mermerden mimarî parçalara rastlanmaktadır. Mamboury'nin vaktiyle gördüğü başlık ise artık ortada yoktur.

¹⁹ İstanbul Arkeoloji Müzesinde (No. 4083) dört cephesinde monogramlar olan ve Bostancı menşeli bir başlık vardır (*Resimli rehber*, İstanbul 1934, 120; *Resimli rehber*, İstanbul 1953, 119), ancak bunun çıktığı yer sarîh olarak bilinmemektedir. Müze kayıtlarına göre bu taş Eski Bağdat Demiryolları müdürü P. Huguenin'in Bostancı'daki köşkünden gelmiştir.

²⁰ A. M. Schneider, Suadiye'de bulunan Sasani-Doğu üslûbunda bir sütun başlığı dolayısıyla, Bryas sarayının sütun başlıklarının da büyük bir ihtimalle bu üslûpta olmaları gerektiğine işaret etmiştir (*Aehnliche Kapitelle dürften dort wohl zu finden gewesen sein.*), A. M. Schneider, *Funde in Suadiye*, "Archaeologischer Anzeiger", 1948, süt. 78-80.

²¹ Bu şema, 700 e doğru olarak tarihlendirilen *Lindisfarne elyazması*'nın tez-yinatı arasında da tekrarlanmaktadır, kşl. E. Kitzinger, *Early Medieval Art in the British Museum*, London 1940, 103, lev. 16.

kısımının, merkezî plânlı âbidevî bir salonun muhkem bir “*soubassement*”ı olduğu aşikârdır. Bu kısım doğu tarafından dışarıya ince uzun beşik tonozlu bir kanal ile bağlanmıştır. Dışarıdan içeriye hafif bir meyille inen bu dehliz, mahzenin tabanından oldukça yüksek bir seviyede bir menfez ile mahzene açılır. Bu dehlizin ucu ise, dışarıya daha geniş ve yüksek, beşik tonozlu bir göz ile bağlanmaktadır. Bina- nın bu tarafında bunun gibi beşik tonozlu bir sıra gözün sıralandığı, mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Bu kanalın, mahzene suyu akıtan su dehlizi olduğuna muhakkak nazarı ile bakabiliriz. Eskiden beri bu bölgede söylenen bir rivayete göre ise, harabeden arkasındaki Kayışdağına bir yer altı yolu vardır. Bugün bu rivayeti kontrol etmeğe imkân olmamakla beraber, Kayışdağı’nda makbul bir su kaynağının bulunduğu düşünülecek olursa böyle bir su yolunun olmaması için hiçbir sebep görülemez. Herhalde üst binanın deposu ve ambarı vazifesini gören tonozlu gözlerin, içleri bugün tamamen toprak dolu olduğundan bunların tam ölçülerini almak mümkün olmamaktadır. Yanlarda ise yine payeler olmakla beraber, bu payelerin arasında kemerler mevcut fakat bunların pek derin olmadıkları anlaşılmaktadır.

Bu tarifini yaptığımız mahzen, geniş bir kompleksin ancak bir kısmıdır. Batı cephesinin önünde uzanan geniş avlunun karşı tarafın- da da bir takım bina izleri olup olmadığını maalesef bugün artık araştı- rmağa imkân kalmamıştır. Son yıllarda burada yapılan binalar bu sahayı tamamen kaplamıştır. Ayrıca bu kompleksi, geniş bir şekilde çeviren bir dış ihata duvarının evvelce bulunup bulunmadığını da şimdiki halde tesbite imkân yoktur. Fakat bu çapta bir binanın arazi- nin ortasında dışarıdan herhangi bir şekilde tecrit edilmeksizin yapılmış olabileceğine ihtimal vermek güç olduğundan biz, harabenin etrafındaki geniş bir sahayı içine alan bir duvarın aslında mevcut olduğuna inanıyoruz.²²

Mahzen, buradaki büyük bir binanın ancak orta kısmı olmakla beraber, esas binanın üst yapısından da bazı kalıntıların hâlâ durduğu muhakkaktır. Uzun sarnıcın üstü çöktüğünden burada bir ümit ol- mamasına karşılık, kubbeli mahzenin üstündeki toprak tabakasının içinde 1 m. den fazla bir yüksekliğe kadar duvarların bulunması,

²² Harabenin iki yanında harabeden 8-10 adım uzakta bulunan iki temel ile mahiyeti anlaşılamayan bazı kalıntılar ve batı tarafındaki kare bir düzlük, ancak bir kroki mahiyetinde olan plânımızda gösterilmemiştir.

kompleksin en önemli kısmının yâni üst yapısının plânının tesbitinin henüz mümkün olduğunu gösterir (Res. 13, 14). Taş ve tuğla çıkarılmak üzere açılan çukurlarda bu duvarları görmek kabildir. Bunların alttaki merkezî plânlı mahzenin plânını yukarıda da tekrarladıkları tesbit olunabilmektedir.²³ Yalnız ortadaki kubbeli kısmın, üst yapıda nasıl bir yapı sistemine sahip olduğu görülmemektedir. Bugün mevcut ince toprak tabakası kaldırıldığı takdirde, bu kompleksin en önemli kısmının ana çizgilerini kesin olarak öğrenmek mümkün olabilecek, hattâ belki de, bu kısmın döşemesinden parçalar dahi bulmak mümkün olacaktır. Etrafa yayılmış olan çeşitli tuğla ve taş kırıkları arasında hayli çok sayıda, geometrik şekillerde yontulmuş renkli taşlara (mermer, yeşil ve kırmızı porfir) rastlanması, bu binanın gayet zengin bir döşeme tezyinatına sahip olduğunun delilleridir.

3. Kitabe ve ufak buluntular :

Mevcut harabeyi tarihlendirmeğe yarayabilecek herhangi bir eleman bugüne kadar ele geçmemiştir. Burada rastladığımız iki tuğla parçası üzerinde yanları eksik damgalar görülmüştür. Bunlardan birincisinde yalnız....A... harfinin olmasına karşılık başka bir parçada ..ABA... harfleri görülebilmektedir. Harabe temizlendiği takdirde bu damgaların daha sarîh bir fikir verebilecek nümunelerinin bulunacağı muhakkaktır.²⁴

J. Pargoire, 1901 de yayınlanan makalesinde, harabenin az ilerisinde yerde aynı kitabeye ait bir yazının 5-6 harfinin görüldüğü üç taş parçasının mevcut olduğunu yazar.²⁵ Maalesef her zaman

²³ Umumiyetle mahzen ve sarnıçlar üstlerinde taşıdıkları binaların ana çizgilerini aynen takip ederler, bu hususda bk. Ph. Forchheimer-J.Strzygowski, *Byzantinische Wasserbehälter zu Konstantinopel*, Wien 1894; K. Wulzinger *Byzantinische Substruktionsbauten Konstantinopels*, "Jahrbuch d. Instituts" XXVIII (1913) 370-395; ve R. Demangel, E. Mamboury, *ay. eser*.

²⁴ E. Mamboury, *not 9 daki makalesi*'nde burada bulduğu damgalı tuğlalardan bahseder. BA harflerinin mânası hakkında bk. E. Mamboury, *Une nouvelle lecture raisonnée des inscriptions de briques byzantines*, "Byzantion", XIX(1949) 113-125, bu fikri IX. Bizans tetkikleri kongresinde (Selânik) Maleçkos red etmiştir. bk. A. M. Maleçkos, *Hennoria ton Enepigraphon Byzantinon Plinthon*, "Kongre tebliğleri-Pepragmena" Atina, 1955, I, 264-273.

²⁵ J. Pargoire, *not 8 deki yazı*, 74: "Que l'ensemble remonte à l'époque byzantine, je n'en veux d'autre preuve que la forme caractéristique et les fioritures de cinq ou six lettres découvertes là, parmi les ruines, sur trois fragments insignifiants d'une même inscription".

en ince teferruata kadar derinleşmekten zevk alan bu müellif, bu kitabelerin kopyasını vermekten sakınmıştır. Hattâ bu kitabe parçalarını beraberinde alıp o sıralarda Kadıköyünde Moda'da olan Enstitülerine götürüp götürmediğini dahi yazmamıştır ²⁶. 1918'deki incelemeleri sırasında K. Lehmann-Hartleben de harabenin yanındaki tarlada üzeri yazılı ufak bir silme parçası bulmuştur ²⁷. Pargoire'un ihmalinden şikâyet eden Lehmann-Hartleben en ehemmiyetsiz kitabe parçasının bile kayd edilmesi lüzumuna işaret etmekten kendisini alamamıştır. Bir silmenin köşesi olan bu parçada iki yüzde de kabartma harflerden bir yazı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bir tarafta kırılmış iki harfin izleri tesbit edilebilmiş ve bu harflerden sonuncusunun o veya ε olmasına ihtimal verilmiş olmasına karşılık diğer taraftaki harflerin ...φεβρω (vλα?)... den ibaret olduğu görülmüştür. Tabiatıyla bu ufak parça ile herhangi bir neticeye ulaşmaya imkân yoktur. Lehmann-Hartleben'in ne derece haklı olduğunu bir tesadüf bize de gösterdi. 8 Şubat 1958 günü bu harabeyi bir defa daha tetkike gittiğimizde, kuzeydeki tarlada, harabenin duvarlarından bir kaç metre ileride ufak bir kitabe parçası da biz bulduk (Res. 15). Lehmann-Hartleben'inki gibi yine profilli bir silme parçası üzerinde olan bu kitabe kabartma harflerden ibaret olup, 4 sm. boyundaki harfler şöyle sıralanır: ...VIEPO.. (το]ῦ ἐεπο[ῦ...) *Mukaddes* anlamına gelen bu kelimenin diğer parça ile münasebetini tabiatıyla bulmağa imkân yoktur. Ancak ileride burada rastlanması muhtemel başka parçaları bunlar ile tamamlamak mümkün olabilecektir.

Bu harabenin etrafındaki tarlalarda rastlanan Bizans çanak-çömleği parçaları da kesin bir bilgi verecek kadar büyük değildir. Burada bulduğumuz dört küçük parçadan ikisi sarı zemin içinde koyu kahverengi çizgilere sahip kırmızı topraktan parlak sırlı parçalardır. Diğer iki parça ise beyaz topraktan olup, beyaz zemin üzerine fırça ile yapılmış lâcivert desenler ihtiva ederler. Bu son parçalar sırlı değildir. Derinlere inildiğinde daha iyi ve büyük parçaların bulunması beklenebilir.

²⁶ Les Augustins de l'Assomption rahipleri, Enstitülerini 1935'de Bükreş'e taşımışlar ve oradan da 1947'de Paris'e geçmişlerdir.

²⁷ K. Lehmann-Hartleben, *not 10'daki yazı*, 106, res. 2.

II. KALINTILARIN TEŞHİSİ İÇİN DENEMELER

1 *Satyrion manastırı* :

Vaktiyle J. von Hammer tarafından ortaya atılan, ve ondan sonra da birçok müellif tarafından kabul edilen kanaat Küçükyalı'daki Bizans harabesinin Bizans devrinin Satyrion manastırının izleri olduğu yolundadır. J. Pargoire makalesinde bu hususta gayet kesin bir ifade kullanmış, ve altmış yıldır, hiç kimse bu hususta tereddüde düşmeğe lüzum görmemiştir. Bu hipotezin tenkidini yapmadan önce neye dayandığını kısaca gözden geçirmek faydalı olacaktır. Marmara sahilinin bu köşesinde daha İlkçağda bir satyr tapınağının olduğu ve bu yerin adını bu tapıntan aldığı tesbit edilmiştir²⁸. Satyros mevkii, tahminlere göre kıyıya yakındı, hattâ belki de kıyıda idi. Nitekim Theophanes'in bildirdiğine göre 717 de Bizans önlerine gelen Arap donanmasının bir kısmı buraya sığınmıştı²⁹, güç inanılır bir efsaneye göre ise İmparator Nikephoros I (802-811) bu bölgede avlanırken, bir çalının dibinde Havvari Andreas'ın adını ihtiva eden bir masaya rastlamıştır. 846-857 ile 867-877 yılları arasında iki defa İstanbul patriği olan İgnatios³⁰, Plate (Yassıada), Neandros (Sedefadası) ve Anterobinthos veya Terebinthos (Tavşanadası) adalarında birer manastır kurduktan sonra, ikinci patrikliği sırasında 873 yılında efsanenin bahsettiği masanın bulunduğu yerde ve Antik Satyr tapınağının harabesinin yakınında bir kilise yaptırmıştır. Bu kiliseye ek olarak yapılan manastırın tamamlanması ve içine rahiplerin yerleşmesi ise 873-877 yılları arasında olmuştur. İgnatios tarafından Taksiarkhos'a yani babasının *eponymos*'u Başmelek Hagios Mikhael'e ithaf olunan bu kilise ve manastır, ayırd edici sıfat olarak da bulunduğu mevkiin

²⁸ R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, 460.

²⁹ Theophanes, Bonn 610; Cedrenus, Bonn, 789; L. Breyer, *Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz*, (Byzant. Geschichtsschreiber VI) Wien 1957, 28; W. M. Ramsay, *Historical geography of Asia Minor*, London 1890, 181;

³⁰ M. Gedeon, *Patriorkhikoi Pinakes*, İstanbul tz (1890 ?) 278 ve dev. G. Every, *The Byzantine Patriarchate*, London 1947, 117 ve dev. İmparator I. Mikhael (811-813) in oğlu iken hadım edilerek babası ile sürgüne yollanan, sonra iki defa patriklik makamına oturan ve ölümünden sonra da kilise tarafından aziz mertebesine (günü 23 Ekim) yükseltlen (H. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, süt. 158-160; O. Englebert, *The lives of the Saints*, London 1951, 403) İgnatios'un maceralı hayatı G. Schlumberger, *Les iles des Princes*, Paris 1925 (yeni baskı) 38, 255 ve dev. da anlatılmıştır.

adını aldığından Satyrion (μονῆς τοῦ Σατύρου) manastırı olarak şöhret bulmuş ve kaynaklara bu surette geçmiştir.³¹ Ölümünde İgnatios'un içine gömüldüğü bu dinî müessese hayli uzun zaman yaşamıştır. Çünkü İoannes II Komnenos'un İstanbul'da kurduğu Pantokrator (fetihten sonra: Zeyrek Kilise camii) manastırı için 1137 yılına doğru tanzim ettiği *typikon*'da, bu son manastırın şehir dışındaki evkafı arasında Satyrion manastırının adı da geçmektedir.³² Bu vesikadan Satyrion manastırının idaresinin Pantokrator'a bağlandığını ve burada o sırada ancak 18 rahibin barındığını öğrenmekteyiz. Bundan iki netice çıkarmak kabildir: Satyrion manastırı ya bütün önemini artık bu sırada tamamen kaybetmişti veya zaten yapıldığında büyük bir manastır değildi.³³ Bu tarihten sonra bu manastırın adına bir daha rastlanmadığına göre, Lâtin istilâsı ve Türk kuvvetlerinin Bitinyaya yaptıkları akınlar yüzünden bu müessesenin terkedildiğine ihtimal verilebilir. Satyros mevkiini bazı yazarlar Caddebostanı³⁴ bazıları ise Maltepe taraflarında aramışlar³⁵ ve Caddebostanı'nın Rufinianos olduğunu

³¹ Bütün kaynaklar Pargoire'ni adı geçen makalesinde gösterilmiştir. Ayrıca bk. A. Tsakaloff, *Peri Satyrou*, "Byzantinische Zeitschrift" XXII (1913) 122-126.

³² Bu *typikon*, 1895 de Dimitrievski tarafından Kief'de yayınlanmıştır, hülâsası için kşl. R. Janin, *La géographie ecclésiastique I Siège de Constantinople -Eglises et monastères*, Paris 1953, 534.

³³ M. İzzeddin, *Un prisonnier Arabe à Byzance au IXe siècle Hâroun-ibn-Yahya*, "Revue des Et-Isl." (1941-1946) 41-62, de yayınlanan İstanbul'dan bahseden Arap seyahatnamesinde bahsi geçen (s. 61) şehrin dışında ve Doğu tarafındaki dört manastırın 12000 keşişi barındırdığı yazılıdır. M. İzzeddin Mounis, *Phouçadir, Koukiya ve Maryam* şeklinde okuduğu bu manastır adlarından Phouçadir'in *tou Satyrou* dan geldiğini kabul ederek Satyrion manastırı olarak teşhis etmiştir. (. . nous pouvons trouver sous ce nom deux mots grecs à peine déformés, d'une part *tou Soteros* . . . , d'autre part et surtout *tou Satyrou*, de *Satyre*. Cette dernière explication nous paraît la meilleure.); halbuki daha önceleri A. A. Vasiliev, *Hâroun-ibn-Yahya and description of Constantinople*, "Seminarium Kondakovianum", V (1932) 161 ve dev. daki makalesinde Phouçadir manastırını Hebdomon (Bakırköyü) daki Prodomos kilisesi olduğunu ileri sürmüştür. Bu iki ayrı fikirden İzzeddin'inki A. M. Schneider tarafından daha makûl olarak karşılanmıştır, "Theologische Literaturzeitung" (1952) nr. 3, süt. 164.

³⁴ A. G. Paspates, *Ta anatolika proasteia tou Byzantion*, "Hellenikos Philologikos Syllogos", XII (1877/78) 47; X. Sideropoulos, *Byzantiniai epigraphai*, "Hellenikos Phil. Syl. Parartema" XIX (1884/85) 27 da aynı hususu bir kitabenin yardımı ile desteklemeğe çalışmıştır.

³⁵ A. Tapeinos, *Peri tou arkhaiou Bryantos nun Maltepe*, "Anatolikos Aster", XXX (1891) 65, aslını göremediğimiz bu yazıda Soteros ve Satyros kelimelerinin karıştırılması, ve şimdiki Maltepe'de Soteros adına bir kilisenin bulunması bu yanlış teşhisin

ispata çalışan ³⁶ J. Pargoire Satyros'un ancak Bostancı ile Maltepe arasında bulunabileceğini ileri sürmüş ve bu sahada rastlanan yegâne büyük harabeyi tereddütsüz manastırın kalıntısı olarak göstermiştir. Marmara'nın bu sahilinde Kadıköyden Pendik istikametine doğru, Hieria, Rufinianes, Poleatikon, Satyros, Bryas ve Kartalimen mevkilerinin, *proasteia*'nın sıralandığı bilinmektedir. Pargoire bunlardan Hieria'nın bugünkü Fenerbahçesi, Rufinianes'in ise Caddebostanı olduğunu iddia etmiştir. Kartalimen'in ise bugünkü Kartal olduğunda şüphe yoktur. Ancak şu var ki, Rufinianes ile Kartalimen arasındaki Poleatikon, Satyros ve Bryas'ın yerleri kesin olarak malûm değildir. Poleatikon için şimdiki Bostancı teklif edilmiş ³⁷ ve bunun için de burada tren istasyonu civarında görülen bazı kalıntılar ve bir mendirek enkazı delil olarak gösterilmiştir. Fakat gerek Suadiye'de gerek Bostancı civarında rastlanan muhtelif kalıntılar bu bölgedeki iskân yerlerinin tahmin edildiğinden daha fazla olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu yerler arasındaki mesafeler de malûm değildir. Bryas'ın bugünkü Maltepe olduğu yolundaki hipotezin ise sağlam bir esasa dayanmadığını aşağıdaki bahisde göreceğiz.

Aziz İgnatios'un hayatı ve eserleri ile meşgul olan Pargoire, Küçükyalı harabesini etraflı bir tetkike lüzum görmeksizin derhal Satyros manastırı olarak teşhis ederken bu düşüncesini herhangi bir sanat tarihi elemanı ile desteklemeğe lüzum hissetmemiştir. Harabenin civarında Bağdat caddesinin bir köprüsüne "*Manastır taşköprüsü*" denilmesini kâfi bir delil saymış ve sarnıcı takip eden kubbeli kısmın bir Bizans kilisesinin doğu kısmı olduğunu kat'i bir ifade ile belirtmek istemiştir. Müellifin "*Que ces ruines appartiennent à un édifice chrétien, il suffit pour s'en convaincre de pénétrer au milieu du Tumulus, dans les flancs d'une citerne immense, et de constater là, du côté de l'est, les substructions fort bien conservées de la partie orientale d'une église.*" demesi, yukarıda tarifini yapmış olduğumuz kubbeli kısmın hakikaten bir kilise olduğunu tasdike kâfi değildir. Zira, mevcut kalıntının esas bina değil bir mahzen,

başlıca sebebidir. Verdiği bilgiler aynı derecede hatalı olan E. Bouvy, *Souvenirs chrétiens de Constantinople*, Paris 1896, 112'de de istifade olunamaz, bu hususda kşl. R. Janin, *La Banlieue asiatique* "Echos d'Orient", XXII (1923) 191 ve dev.

³⁶ J. Pargoire, *Rufinianes*, "Byzantinische Zeitschrift," VIII (1899) 429-477 bilhassa 467, bu yer hakkındaki zengin bibliyografya için bk. A. M. Mansel, *Türkiye'nin arkeoloji, epigrafi ve tarihî coğrafyası için bibliyografya*, Ankara 1948, 514.

³⁷ R. Janin, *La Banlieue asiatique* "Echos d'Orient", XXII (1923) 190.

hem de içinde su bulunan bir mahzen olduğu kolaylıkla anlaşıldıktan başka, bu kısmın plânında da bildiğimiz kilise plânlarına benzer bir taraf görülememektedir.³⁸ Pargoire'un bu hükmü, muhakkak ki, o devirde hayli ıssız bir yerde olan bu harabenin karanlık iç kısmına tamamen girmeden verilmiştir. Kanaatimize göre Küçükyalı Bizans harabesinin Satyrion manastırı kalıntısı olması biraz zayıf bir ihtimaldir, ve bu hipotezin yarım asırdır taraftar bulmasında, Pargoire'un delillerinin kudretinden ziyade kendi şahsiyetinin ve şöhretinin rol oynadığı muhakkaktır. Fakat şu var ki, aslında Aziz İgnatios'un hayatı ve yaptığı kilise ve manastırlar hakkında olan bu makalenin tesiri bugüne kadar kendisini göstermekten geri kalmamıştır.

2. Bryas sarayı :

Bizans devrinde Boğaziçi'nin aksine olarak büyük bir revaç gördüğü anlaşılan Anadolu yakası varoşlarında Marmara kıyısında bir takım köşk ve sarayların sıralandıkları bilinmektedir. Bunların arasında Bryas (βρύας) önemli bir yer alır.³⁹ Bryas sarayının yapılışını Tiberios III (578-582) ve Maurikios (582-602) devirlerine 582 tarihine çıkaran *Patria* müelliflerinin ifadesinin doğru olamayacağı anlaşılmıştır. Bu tarihlerde belki Bryas mevkiinde ufak ve ehemmiyetsiz bir köşk yapılmış olması tamamen ihtimal dışı olmamakla beraber Bryas'ın önem kazanması ancak IX. yüzyıldadır. Resimkiran (İkonoklast) İmparatorların sonuncusu olan ve tarihe değerli bir idareci olarak geçen Theophilos (829-842) zamanında Bryas'ın birdenbire parladığı

³⁸ Mamboury ve Janin. Pargoire'un tesiri altında kalarak, burada bir kilise plânı görmek istemişlerdir. J. Pargoire, *Rufinians*, 476 da, bu harabeyi Satyrion manastırı olarak teşhis ederken sadece bir tahmine dayandığını, müstehzî üslubu ile şöyle açıklar: "... Ve şunu da ilâve edelim ki, yersiz yurdsuz kalmaktan bizâr olan talihsiz Satyrion da, Bostancı ile Maltepe arasında, yarı yolda Karabaşçeşmesine iki dakika mesafede, yolun solundaki harabenin vesayetine girmeğe kolaylıkla boyun eğebilir". (= "... et nous ajouterons que l'infortuné Satyre, fatigué de rester sans feu ni lieu, se résigne assez facilement à prendre possession de ruines que la route laisse un peu sur la gauche, à deux minutes de Kara-basch Tcheshmé presque à mi-chemin entre Bostandji-Keupru et Maltépé").

³⁹ R. Janin, *La banlieue asiatique, Echos d'Orient*, XXII (1923) 193 ve dev.; de başlıca kaynaklardan bahsedilmiştir, ayrıca bk. ay yaz. *Constantinople byzantine*, 145 ile 447 ve dev. İ. P. Meliopoulos, *Peri Bryantos (Maltepe)*, "Byzantinische Zeitschrift" XXVII (1927) 325-345.

kaynaklardan öğrenilmektedir ⁴⁰. Theophilos Araplar ile yaptığı devamlı savaşlar arasında 832'ye doğru Bağdat'a Abbasî halifesi Me'mun (813-833) nezdine elçi olarak hocası Synkellos İoannes Grammatikos'u göndermişti ⁴¹. Dönüşünde İstanbul Patriği olan ve bu makamı 842'ye kadar muhafaza eden bu elçi Bizans'a döndüğünde Bağdat sarayını o derece meth etmiştir ki, hayran kalan İmparator, Abbasî saraylarının resimlerini getirterek derhal Patrikios adındaki bir şahsa, Bryas mevkiinde böyle bir saray yaptırtmıştır. Bu sarayın inşasında yakınındaki İlkçağdan kalma bir Satyr tapınağının enkazının kullanıldığına da kaynaklar tarafından haber verilmesi ⁴², bu sarayın yarım asır sonra yapılan Satyrion manastırdan pek uzak bir yerde olmadığını gösterir. Theophilos'un bu sarayında Panagia yâni Meryem adına büyük bir salondan başka orta sahnı Hagios Mikhael ile Azize Şehidlere ithaf edilmiş üç sahnalı bir kilise de vardı. İmparator, sarayının etrafına bahçeler yaptırmış ⁴³ ve civardan su yolları ile bu saraya sular getirtmişti. Kaynaklara göre "İstanbul'da eşsiz olan" bu sarayda oturması tercih eden Theophilos'un ölümünden sonra bu sarayın ne olduğu malûm değildir. Fakat bir müddet daha kullanıldığına ihtimal verilebilir ⁴⁴.

⁴⁰ Janin, *Constantinople byzantine*, 145; Bizans tarihinin bu devri hakkında bilgi veren tarihlerin hepsinde bu saraydan veya Abbasî saraylarından alınan ilhamdan bahsedilir. Mesela bk. F. Chr. Schlosser, *Geschichte der bilderstürmende Kaiser*, Frankfurt 1812, 489; Pargoire, *Eglise byzantine*, Paris 1923, 359; G. Finlay, *The history of the byzantine Empire*, (Everyman's Libr. Edit.) London 1935, 140; A. A. Vassiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris 1932 I, 392; türkçesi, Ankara 1943, 73; Ch. Diehl, G. Marçais, *Le monde Oriental de 395 à 1081*, Paris 1944, 314; Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1940, 143. yeni tab'ı (1952) 168; ayrıca bk. A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin*, Paris 1957, 169 ve 171.

⁴¹ E. Bury, *The Embassy of John the Grammarian*, "English Historical Review" XXIV (1909) 296-299, Bury'e göre elçi Bağdat'a değil Suriye'ye kadar gitmiştir, bu devirde Bağdat'a yollanan Bizans elçileri hakkında bk. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes, I La dynastie d'Amorium (820-867)* Bruxelles 1935, 118 not 2, kşl. 409, 416, İoannes'in patrikliği 21 nisan 832 den 842 şubatına kadar sürmüştür. İoannes'in elçilikleri hak. ayrıca bk. F. Dölger, *Regesten I*, münchen 1924, 51; Halife Memun hak. bk. F. İşıltan, *Memun mad. İslâm Ansiklopedisi*.

⁴² Theophanes Cont. Bonn, 20, 21, bilhassa 98; Leon Gramm. Bonn 223.

⁴³ Bizans bahçe mimarisinde doğunun bir tesiri olarak su yollarına ve kanallara büyük bir önem verilmiştir. bk. J. Pargoire, *L'amour de la campagne chez les byzantins et les villas impériales*, "Echos d'Orient" XI (1908) 15-22 O. Schissel, *Der byzantinischen Garten, seine Darstellung im Gleichzeitigen Romane*, Wien 1942, 12.

⁴⁴ Konstantinos VII Porphyrogenetos (İmp. 913-959) bir eserinde Marmara kıyısındaki İmparatorluk sarayları ve villâları arasında Bryas'ı da zikreder, kşl.

İstanbul'un tarihî topoğrafyası ile meşgul olan yazarlar Bryas mevkiini kâh Maltepe'nin doğusunda kâh Maltepe'de aramışlardır. Ekseri modern yazarlar da, ötedenberi yerleşmiş olan bu fikri kabul etmekte ve Maltepe'yi Bryas olarak teşhis etmektedirler. Fakat derhal şunu söylemek yerinde olur ki bugünkü Maltepe ancak XVI. yüzyılda burada kurulmuştur. Aynı kasabanın muhtemelen 1509 zelzelesine kadar Drakos tepesinin yamacında olduğu hattâ *Obrias* veya *Abrias* denilen bu kasabanın harabelerinin 1540 a doğru Fransız nebatatcısı ve seyyahı Pierre Gylli (Gyllius) tarafından görüldüğü bilinmektedir⁴⁵. Bu rivayeti Bryas mevki ile bağdaştırmak isteyenler Ejder anlamına gelen Drakos adı ile bir halk efsanesini de ilgili görmüşlerdir. Halen meskûn olan her yere eski adlardan biri yakıştırılmak istenildiğinde bazen hatalara düşülebileceği de muhakkaktır. Elde kati hiçbir delil olmaksızın eski Maltepe'yi Bryas'ın yeri olarak kabul etmek isteyen yazarlar, sarayın kalıntılarını da o civarda aramışlar ve Drakos tepesinde rastlanan bazı taş ve tuğla parçalarını bu sarayın son izleri olarak görmek istemişlerdir⁴⁶. Böyle bir teşhisin inandırıcı olmadığı kanaatinde olduğumuzu ileri sürerken, Suadiye'den itibaren Maltepe'ye kadar birçok eski kalıntılara rastlanan yerin sıralandığına işaret edebiliriz. Nitekim yakın tarihlerde Suadiye civarında bir Bizans kilisesi

Constantin Porph. *De Adminis. Imperio* Bonn, III, 234; G. Moravcsik-R. J. H. Jenkins baskısı, Budapest 1949, 51 (246-247).

⁴⁵ P. Gyllius, *De Bosphoro Thracio*, III, 11 Osmanlı devrine âit eski vesikalarda *Büyük ve Küçük Maltepe* köylerinin adları geçmektedir, bk. A. Refik. *Hicri XI. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1931, 56

⁴⁶ R. Janin, *not 37 deki yazı*, 192; bugünkü Maltepe adı umumiyetle tumulus'lere ve içinde define bulunan tepelere verilen bir isimdir. Drakos tepesi adı ile Maltepe adı birbirini ile, hayalî bir hazinayı bekleyen bir ejder (=drakos) efsanesinden dolayı ilgili görülmektedir. Halbuki Maltepe'nin bu adı, tabii bir tepe olan Drakos'dan ziyade o civardaki hakiki bir tumulus'ten almış olması da imkân dahilindedir. A. Timoni, *Nouvelles promenades dans le Bosphore ou méditations bosphoriques*, İstanbul 1844, II, 325 de Maltepe adının bu civarda bulunan bir küp altından geldiği rivayetinden bahseder, 326 da ise köyün yakınında cinler tarafında iskân edilen bir mağara olduğunun rivayet edildiğini de ilâve eder ki (*Des rêveurs racontent qu'il y a près de ce village une caverne habitée par des esprits*), bu esrareniz mağaranın yakın zamana gelinceye kadar *Mağara* adıyla tanınan yazımızın konusu olan harabe olması muhtemeldir. Ayrıca Hammer'ın (kşl. *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa*, Pesth 1818, 164 v. d.) bu sahildeki bütün tepelere Maltepe denildiğini söylemesi de dikkat çekicidir.

(belki de manastırı) harabesi bulunduktan başka ⁴⁷, bugünkü Bostancı'nın muhtelif yerlerinde de Bizans devri hâtıralarına rastlamak mümkün olmuştur. Bunlardan yalnız İstasyon yakınında olanların bilinmesine karşılık, Çatalçeşme, demiryolu ve sahil arasında şimdiye kadar bilinmeyen birçok bizans duvarları vardı ⁴⁸. Bostancı'dan sonra ise Çamlık burnu ile Mezbaha arasında yine bir takım Bizans devri duvarları vardır ki, bunlardan mezbaha yakınında olan kalın bir parça deniz kıyısında hâlâ görülmektedir. Nihayet daha ileride, yine sahilde Küçük Drakos tepesine gelmeden önemlice bir iskân yerine daha rastlanmıştır. 1949 da tesadüfen ortaya çıkan sonra yine kaybolan bu yerde birçok duvarlardan başka hayli işlenmiş parçalar ve bilhassa hayret verici derecede bol keramik bulunmuştur. Bizans devrine ait parçaların arasında daha önceki devrin keramiklerinin de rastlandığı bu yerde o vakit bir de basit bizans mezartaşı görmüştük ki, bu da o yerde Bizans devrinde oturulduğunu gösterir. ⁴⁹ Bütün bu misallerin şu bakımdan faydası vardır: kanaatimize göre, Bizans devrinin Bryas ve Satyros mevkilerini kesin olarak teşhis etmek hayli zordur. Ve Hiera'dan itibaren, yer adlarının biraz kaydırılması, bu bölgenin tarihi topoğrafyası için bugüne kadar kurulmuş olan bütün hipotezleri yıkabilir. Nitekim vaktiyle P. Pargoire tarafından Caddebostanı

⁴⁷ A. M. Schneider, *not 20 deki yazı*. Bir amatör tarafından yazılmış olmakla beraber, bâzı ufak buluntuları haber veren iki makale de, Marmara kıyılarının tarihçesi hakkında etraflı bir araştırma yapıldığında faydalı olabilir; bk. C. Germi-yanoğlu, *Maltepe - Orhantepe*, "Akşam" Gazetesi, 19 ve 20 Nisan 1950

⁴⁸ Çatalçeşme (bk. I. H. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul 1945 II, 454, no. 355/149) 1946 da geri alınmak üzere söküldüğünde mermer aksamının yalnız görülen kısımları yontulmuş, eski Bizans parçaları ve hattâ yalağının bir lâhid olduğu görülmüştür; çeşmenin karşısındaki sokakta deniz kıyısında dere yatağının yanında payeli uzun bir Bizans duvarı yakın zamana kadar görülmekte idi. Taşlıçeşme sokağı ile tren hattı kavşağında 1957 de sokak tesviye edilirken yine Bizans devrin ait iki kalın paye ile karşılaşılmıştır.

⁴⁹ Bu mezartaşı bu cins kitabelerde rastlanan formüllerden başka, benzeri bilinmeyen garip bir kadın ismi de ihtiva etmektedir :

Ἐνθᾶδε
κατάκειται
Σκαμβίλους (?)
πιστῇ κυ(ρίου)

Bu buluntu yeri hk. kısa bir not için bk. N. Fıratlı, *İstanbul içinde ve civarındaki buluntu ve kazılar*, "İstanbul Arkeoloji müzeleri yillığı" IV (1950) 42. No. 8.

olduğu iddia edilen Rufinianes'in ⁵⁰ çok daha uzaklarda Samandıra'da olduğu ileri sürülmüş ve bu hipotezi desteklemek üzere, Rufinianes manastırının adını veren bir hudut taşının Samandıra köyünde bulunması hususuna işaret edilmiştir. ⁵¹ Aynı şey Galakrena içinde söylenebilir. Karaman çiftliği, Samandra veya Erenköy olduğu zannedilen bu yere ait kitabe Suadiye'de bulunmuştur. ⁵² Kısacası, öyle zannediyoruz ki, Bryas'ın Maltepe olmasında hiç bir kesin dayanak bulunmadığına, ve bahusus, bir saray'ın bir yerin adını alması için muhakkak o kasabanın tam içinde olması icap etmediğine göre, Küçükalyalı harabesinin Bryas sarayı kalıntısı olması pek ihtimal dışı gözükmemektedir. Bu hipotezi, fazlaca kaypak olan tarihi topoğrafya ile değil, fakat şimdiye kadar hiçbir araştırmacının teşebbüs etmediği bir başka usul ile, doğrudan doğruya sanat tarihinden analogiler ararak belki desteklemeğe çalışmak mümkün olabilir.

III. KÜÇÜKALYALI HARABESİ VE ARAP SARAYLARI

Pargoire, bahis konusu makalesinde, harabenin bir tarif ve tasvirini yapmaksızın, bunun bir sarnıç ile bir kilisenin doğu kısmından ibaret olduğunu kesin bir ifade ile ve bir cümle içinde belirtmişti⁵³. K. Lehmann Hartleben ise Pargoire'un tesiri altında kalarak harabenin Satyrion manastırı olduğunu söylemekle iktifa etmiş, ve zaten yabancı olduğu bu sahada daha ileri gitmekten sakınmıştır. E. Mamboury, Pargoire'un mensup olduğu teşkilâtın dergisinde basılan makalesinde tabiatıyla onun fikirlerini aynen tekrarlamış, ve Küçükalyalı harabesinin o civarda başka mahiyette bir Bizans binası olduğuna dair bir kayıt olmadığına göre (!) ancak bir manastır olabileceğini yazmıştır. Zaten daha muhakeme ediliş bakımından yanlış olan bu yolda ilerliyen bu yazar, mevcut harabenin bir Bizans kilisesinin "... bütün hususiyetlerine sahip bulunduğunu" gayet kat'î bir ifade ile yazdıktan sonra

⁵⁰ J. Pargoire, *Rufinianes*, "Byz. Zeitsch." VIII (1899) 429-478; R. Janin, "Echos d'Orient" XXII (1923) 182 v. d.

⁵¹ Anonim, *Bosporus Christianus II Golf von Nicomedien und asiatisches Ufer*, "Bosporus-Mitteilungen d. Deutschen-Excursions Clubs" Neue Folge, VI (1911) 80 ve dev.

⁵² R. Janin, *Banlieue asiatique*, "Echos d'Orient" XXII (1923) 294; ksl. A. M. Schneider, *not 20 deki yazı*, 79.

⁵³ Pargoire'un bu muhakeme tarzının doğru netice verebilmesi için herşeyden önce bahis konusu yerin Satyrion manastırı mevkii olduğunun kesin olarak tesbit edilmiş olması gerekir ki, durumun hiç te öyle olmadığını belirtmiş bulunuyoruz.

binanın bir narteksi ve dört payeli bir merkezî kubbesi olduğunu belirtmektedir. Fakat bir kilise için elzem olan apsislerden hiç bahsetmemektedir.⁵⁴ Çünkü ne mahzende ne de mahzenin üstündeki kalıntılarda apsis'e benzer bir iz görülmemektedir. Diğer taraftan, üstteki binanın hemen hemen aynen benzeri olan mahzenin plânında, şimdiye kadar gördüğümüz ve zaten muayyen olan kiliselere benzeyen bir tarafın bulunmadığı daha ilk bakışta kendisini belli etmektedir.

Bostancı ile Maltepe arasındaki Küçükalyalı Bizans harabesinin, Satyrion manastırına mı yoksa Bryas sarayına mı ait olduğu hakkında elimizde her ne kadar kesin bir delil yoksa da, duran kalıntılar ömrünün büyük bir kısmını sürgünde geçiren bir keşişin yaptırabileceği bir manastır ve kilisesinden fazla bir saray harabesi karşısında olduğunu ihzaz etmektedir. Harabenin büyüklüğü bu hususda başlıca delildir. Ancak son yarım yüzyıl içinde tanınmağa başlayan ve yeni yeni nümuneleri bulunan Emevî ve Abbasî saraylarının plânlarını ve umumi tertiplerini, bu harabe ile karşılaştırmak artık bugün için mümkündür. Küçükalyalı harabesi, yalnız sarnıç ile kubbeli kısmı dikkate alındığında değil, fakat bütünü ile tetkik edildiğinde, geniş bir düzlüğün gerisinde yükselen bir uzun salon ile bunu takip eden merkezî plânlı ve kubbeli başka bir salondan, iki yanlardaki kanatlardan ve nihayet doğu tarafında henüz toprak altında bulunan bir takım kanatlardan ibarettir. Emevîler ve Abbasîler devrinde yapılan ve belki menşeleri Roma *castrum*'larına dayanan *el-Hiralar*ın da⁵⁵, geniş bir avluları, bu avlunun gerisinde uzun bir salonları, ve bu salonun arkasında da, yani bütün kompleksin hemen hemen merkezinde merasim ve kabul salonları vardır. Bir uzun salonu takip eden bir kubbeli kabul salonu fikri, eski İran'da bilhassa Sasanîlerde kullanılmış ol-

⁵⁴ E. Mamboury, *not 9 daki yazı* 323 "*Donc entre Bostanjik et Maltépé il n'y avait pas de palais qui puisse cadrer avec nos ruines. Celles-ci sont donc les restes d'une église ou d'un couvent*". Bu yazarlar Bryas sarayını Maltepe'de aradıklarından Bostancı ile Maltepe arasında bir saray harabesi olamayacağını, şu halde mevcut kalıntının bu yüzden ancak bir kilise ve manastıra ait olabileceğini ileri sürerler. Halbuki bugün görülen kalıntılarda bunun evvelce kilise olabileceğine işaret eden herhangi bir eleman mevcut olmadıktan başka, velev ki, burada bir kilise olsa bile, Bryas sarayının da içinde kiliseler bulunduğu bilindiğine göre, bu da burasının saray olamayacağını ispat edemez.

⁵⁵ E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, Berlin 1917, 23 v. d. E. Kühnel, *Kunst und Kultur der arabischen Welt*, Heidelberg 1943, 40 v. d.

makla beraber,⁵⁶ *el-Hira*'ların farklı simetrik tertip tarzı, bu devrin islâm sarayları için âdeta *standart* bir tipin doğmasına yol açmıştır. Uzun salonun iki yanındaki kanatlar, ufak mekânlara bölünerek buralarda daireler meydana getirilmiş, merasim salonun gerisinde ise yeni bir takım ufak iskân daireleri yapılmıştır.⁵⁷ Emevî ve Abbâsî saraylarının bu ana şeması, Küçükyalı harabesinde de tesbit edilebilmektedir. Ancak burada bina doğrudan doğruya zemine değil, fakat belki esas yüksekliği 7-8 m.yi bulan bir mahzenin üstüne oturtulmuştu. Bu tertibin tesbit edildiği nümunelerin en tanınmışlarından biri, sanat tarihinin klâsikleşmiş eserlerinden sayılan Meşitta (Mşatta) sarayıdır.⁵⁸ Yalnız burada, kabul salonu üç kollu yonca şeklinde yâni bir *trikonkhos* biçimindedir. Bu trikonkhos'a açılan uzun salonun iki yanındaki kanatların ise hiç bir zaman bitmedikleri tesbit olunmuştur (Res. 4a). Ana çizgileri bakımından Kerbelâ yakınındaki Okhaydır sarayında da aynı sistemi bulmak kabildir.⁵⁹ Gayet geniş bir ihata duvarının içinde olan sarayın bir iç avlusu, bu avlunun arkasında da uzun salonu, merkezî, plânlı bir kabul salonu ve nihayet yarlarda iskân kanatları vardır (Res. 4b). Bryas sarayının yapıldığı yıllarda, Dicle kıyılarında Abbasîler tarafından yeni bir başkent olarak kurulan Samerra'da da bu saray plânının aynen tatbik edildiği görülmektedir. Mütevekkil'in 854-859 yılları arasında oğlu için yaptırdığı Balkuvara sarayı da (Res. 4c) bu tertibi, devasâ bir ölçüde tekrarlamaktadır.⁶⁰ En dış çevresinde uzunluğu 1250 m.yi bulan bu sarayın esas kısmı 540×440 m. ölçüsünde olup, burada da iç avluyu, uzun bir salon, haçvarî plânlı bir kabul salonu takip etmektedir.

⁵⁶ K. Erdmann, *Die Kunst Irans zur Zeit der Sassaniden*, Berlin 1943; eski merasim salonlarının dinî mimariye tesiri hususunda ayrıca bk. J. Sauvaget, *La mosquée Omeiyade de Médine*, Paris 1947, 124 ve dev. 158 ve dev; kşl. H. Stern, *Les origines de l'architecture de la mosquée omeiyade de Médine*, "Syria" XXVIII (1951) 269-279.

⁵⁷ Herzfeld, *Die Genesis der isl. Kunst und das Mschatta Problem*, "Der Islam", I (1910) 122 ve dev. F. Oelmann, *Zur Kenntnis der Karolingischer und omaijaidischen Spaetantike*, "Mitteil. d. Deut-Röm. Abt." 39 (1923-24) 193 ve dev.; F. Wachsmuth, *Der Raum I*, Marburg 1929, 204 ve dev.

⁵⁸ E. Diez, *ay. esr.* 29, res. 23; K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture I*, Oxford 1932, 350 v. d. res. 444.

⁵⁹ E. Diez, *ay. esr.* 33, res. 39; K. A. C. Creswell, *ay. esr.* II, Oxford 1940, 50 v. d. res. 64; kşl. E. Kühnel, *Ergebnisse und Aufgaben der islamischen Archæologie, Der Orient in der deutschen Forschung* Leipzig 1944, 257.

⁶⁰ E. Diez, *ay. esr.* 35, res. 44;

Yanlarda yine kanatlar bulunmakta, kabul salonun arkasında nehirden uzatılan bir kanal gerideki küçük bir avluyu sulamaktadır. Aynı şemanın (Res. 4d) son zamanlarda Kûfe'deki Dar'el-imar denilen sarayda daha bulunmuş olması ⁶¹ İslâm topraklarında IX. yüzyılda bu saray mimarisinin ne kadar yaygın olduğunu belli eder. ⁶² Samerra-daki Kasr-el Aşık'ın bir mahzen üzerinde kurulmuş olması, Küçük-yalı harabesi ile bir benzerlik daha arzemesi bakımından ayrıca kay-da değer. ⁶³

* * *

Küçükyalı harabesinin kısaca belirttiğimiz bu misaller ile olan benzerliği muhakkaktır. Bryas mevkiinin yeri ve genişliği hakkında da inandırıcı bir bilgi olmadığına göre, mevcut harabenin, Theophilos'un sarayının kalıntısı olmaması için hiçbir sebep görmüyoruz. ⁶⁴ Evvelce de işaret ettiğimiz gibi bu fikir, tarihî topografya ve sanat tarihi müşahedelerine dayanan sadece bir hipotezdir. ⁶⁵ Yegâne dayanağımız, şimdiye kadar yapılan topoğrafya teşhislerinin inandırıcı olmaması ve mevcut izlerin, Bryas sarayının muasırı olan Emevî ve Abbâsî saraylarına benzemesidir. Tabiatıyla bu küçük araştırmamız ancak bugün toprak üstünde görülebilenlere dayanmaktadır. ⁶⁶ Kanaatimize göre fazla masraflı ve külfetli olmayacak bir kazı, daha doğrusu hayli kolay bir toprak temizleme ameliyesi, bu dikkat çekici eserin mimarî tertibinin tamamını ve bu arada mahiyetini de herhalde

⁶¹ Muhammed Ali Mustafa, *Kufa da Kazılar* (arapça) "Sumer" XII (1956)

⁶² El-Mutevekkil tarafından yaptırılan bir saray hak. bk. Maçoudi, *Les Prairies d'Or*, Paris 1873, VII, 192 v. d.

⁶³ H. Viollet, *Description du Palais de Al-Moutasim...* "Mémoires de l'Acad. des Ins. et Belles Lettres", "Paris 1909, 24 ve dev.; K. A. C. Creswell, *any esr.* II, 361 v.d.

⁶⁴ Bu binanın bir Bizans kervansarayı olması ihtimalini de kabule imkân yoktur. Sarnıç kısmının ve yan kanatların zemin seviyesinden içlerine girilemediğine göre hayvanların ve yüklerin bir rampadan yukarı çıkarılmaları gerekir ki, böyle bir durum akli selime aykırıdır.

⁶⁵ Burada bir ihtimal daha da hatıra gelmektedir. Patrik İgnatios İkonoklastların bir düşmanı olduğuna göre, 842 de Theophilos'un ölümü ile İkonoklastların kesin mağlubiyeti üzerine, düşmanı bulunan bir imparator tarafından yaptırılmış olan sarayı, manastıra çevirmiş de olabilir. Fakat böyle bir tahmini destekleyecek hiçbir eleman olmadığından şimdilik böyle bir ihtimal üzerinde durmağı yersiz görüyoruz. Ancak gerek saray gerek manastırın inşa tarihleri birbirlerine çok yakın olduğundan, her iki binanın da teknik bakımından pek farklı olmamaları lâzım gelir.

⁶⁶ Bu çok dikkat çekici harabenin son zamanlarda hususî mülkiyete geçtiği öğrenilmiştir. Günün birinde bu eski eserin tahribi beklenebilir.

kesin olarak aydınlatılabilir. Çok zayıf bir ihtimalle, böyle bir kazıda mahiyeti anlamak mümkün olmasa bile, mevcut kalıntı o derece dikkat çekicidir ki, tam bir rölövesinin elde edilmesi bile böyle bir zahmete değer.⁶⁷ Diğer taraftan Küçükalyalı harabesinin Bryas sarayı olduğu kesinleştiği takdirde, sanat tarihi bakımından elde edilecek kazancın azımsanamıyacağı da aşîkârdır. İslâm saray mimarisinin bir misalini Bizans'da bulmanın çekeceği ilgi herhalde pek az olmayacaktır. İstanbul sadece arkeolojik bir köşe daha kazanmış olmakla kalmayacak, fakat İslâm sanatının Bizans sanatına tesiri hususunda olduğu kadar, üslûbu hakkında pek az şey bilinen İkonoklastalar devri mimarisinin de aydınlatması bakımından, Bryas sarayının keşfi sanat tarihine faydalı olacaktır.

(Mart 1958)

⁶⁷ İstanbul Eski Eserler Encümeni Arşivinde bu harabe hakkında bir dosya var ise de (No. 939) bunda ancak 20 ve 27 mayıs 1946 da çekilmiş bir miktar fotoğraf ile, plânlar kısmında (No. 62) tamamen doğru ve tam olmayan bir plân ve kesit bulunmaktadır.

Bu kitabe parçalarının asılları veya kopyalarının Paris'de *Institut Français d'Etudes Byzantines* de durup durmadıklarını öğrenmek üzere yaptığımız müracaata, 26 Aralık 1958 tarihinde verilen cevapta, Enstitüde bu hususda hiçbir ipucuna rastlanmadığı bildirilmiştir.

UN PALAIS BYZANTIN CONSTRUIT D'APRES LES PLANS DES PALAIS ABBASIDES:

LE PALAIS DE BRYAS

(Résumé)

SEMAVÎ EYİCE

Une importante ruine située dans le proche voisinage d'Istanbul (Fig.1) est connue depuis longtemps.¹ Cette ruine, citée comme appartenant à un monastère, fut publiée d'ailleurs d'une façon insuffisante, d'abord par E. Mamboury dans un article qu'aucune illustration n'accompagne, puis par K. Lehmann-Hartleben qui donna avec un plan incomplet des restes une description sommaire de ceux-ci. Grâce à ces publications, les ruines de Küçükyalı prirent place dans les manuels et les ouvrages généraux, et on les mentionna quelquefois comme analogie. Dans cette brève notice nous nous proposons d'étudier de nouveau cet ancien bâtiment byzantin et d'en donner un plan plus complet. Car le plan dressé en 1918 par K. Lehmann Hartleben est, comme l'avait affirmé l'auteur même ne donnait "*nur den Kern und Hauptteil der ganzen Anlage wieder*" (Fig.2).

Les ruines sont disséminées sur et dans un tertre ayant vaguement une forme rectangulaire (Fig. 3). Ce tertre est de deux côtés limités par des murs garnis des pilastres. Comme à l'ouest le mur (Fig. 5) dans lequel l'entrée actuelle est percée continue de deux côtés on peut déduire que le complexe -car c'est effectivement d'un assez grand complexe qu'il s'agit -avait des ailes latérales, peut-être aussi une cour qui s'étendait devant la façade ouest. Actuellement la grande salle rectangulaire (Fig. 8) et la salle à coupole qui la suit sont visibles. Les parois de la salle rectangulaire étant couverts d'un épais enduit (Fig. 9) on peut déduire qu'à une certaine époque (aussi bien qu'originellement) cette partie de l'édifice fut utilisée comme citerne. Cette salle était, selon toute vraisemblance, divisée au moyen

¹ Cette partie française légèrement modifiée et accompagnée des notes paraîtra dans les "*Cahiers Archéologiques*".

de 18 colonnes réparties en 28 travées que couvraient des calottes sphériques. A nos jours, parmi les décombres, aucun reste de colonne ni de chapiteau n'est visible. De la couverture de cette salle, seulement à l'angle nord-est, une portion de voûte a pu subsister (Fig. 9) La salle à coupole a un plan plus complexe. Au milieu se trouve une salle centrale que quatre robuste piliers dessinent selon une forme circulaire et qu'une coupole en brique parfaitement conservée couvre (Fig. 11). Cette partie à coupole est encadrée de quatre côtés par des couloirs divisés en de petites travées (Fig. 12). Des arcs qui s'appuient sur des pilasters engagés dans les murs séparent ces dernières. A l'est, une orifice assez haut percée communique avec un corridor en pente, vouté en berceau. Ce corridor dont le niveau est plus haut par rapport au niveau des substructions, s'ouvre à l'extérieur au moyen d'un réduit plus large et vouté. Comme les ruines visibles consistent le centre du tertre dont le pourtour est dessiné par des murs, on peut en dédire que dans le tertre actuel d'autres parties de cet édifice doivent exister. D'autre part, un déblayage soigné de la surface de ce tertre, qui est d'ailleurs artificiel, pourrait amener à identifier le plan des substructions existantes, peut-être même à retrouver le plan de l'édifice supérieur. Car de ci de là on peut distinguer encore les restes des murs du bâtiment proprement dit (Fig. 13, 14).

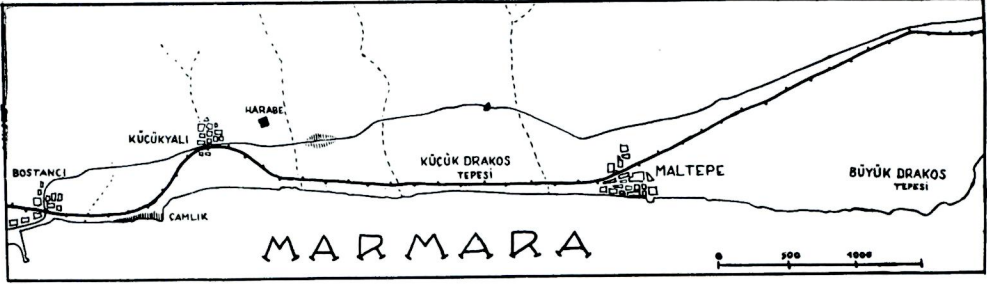
R. P. J. Pargoire dans une de ses études topographiques avait voulu identifier cette ruine comme étant l'emplacement du monastère de Satyre (Satyrion) Cette maison religieuse construite entre les années 873-877 par Saint Ignace, fils de l'Empereur Michel I (811-813) et patriarche de Byzance, (846-857 et 867-877), était dédié probablement au Taxiarque, à l'Archange Michel. Malheureusement les localités qui s'alignaient sur le rivage de la mer de Marmara sont encore identifiées d'une façon insuffisante. D'autre part on connaît une localité appelée Bryas, qui était proche de Satyre et qui possédait un palais érigé par l'Empereur Théophile (829-842). Ici nous ne voulons pas nous étendre sur des questions de topographie historique². Seulement nous voulons bien souligner que les auteurs sont unanimes à localiser Bryas près de Satyre, entre les localités modernes de Bostancı et de Maltepe. Généralement on cherche la localité byzantine

² Le texte en turc de notre article contient un aperçu sur les identifications des localités.

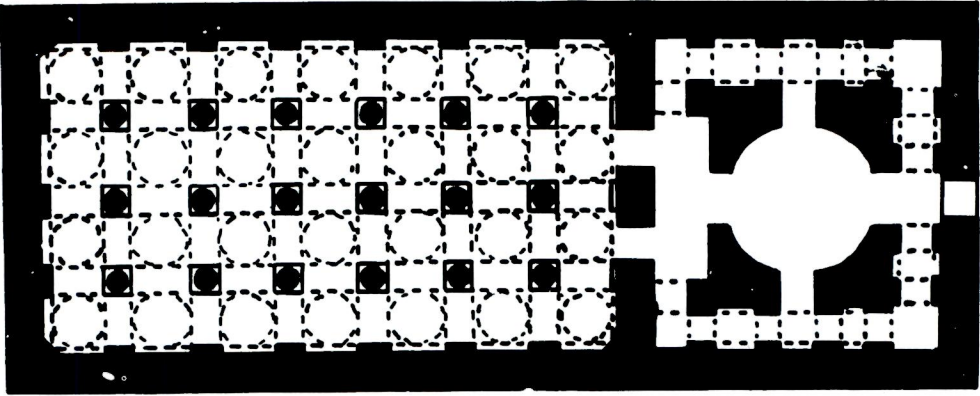
de Bryas aussi bien que le palais du même nom à Maltepe, qui jusqu'en 1509 était situé plus vers l'est. Mais il faut avouer qu'aucun argument suffisamment fondé ne soutient cette hypothèse. L'identification du Maltepe avec Bryas n'est pas certaine mais ce qui est plus important c'est que pour qu'un palais prenne le nom d'une localité il n'est pas nécessaire que celui-ci se trouve dans cette localité même, une voisinage est suffisante. Peut-être il ne serait pas trop téméraire d'identifier la ruine de Küçükyalı comme étant les restes de ce fameux palais de Bryas que Théophile fit édifier vers 831-832 d'après les plans des palais de Baghddad. Enthousiasmé par les récits de l'envoyé Jean le Syncelle il en avait fait apporter les dessins pour en faire bâtir un semblable par les soins d'un certain Patrice. Ce palais que Théophile préférait habiter, était construit avec les vestiges du temple païen de Satyre et il avait une salle dédiée à la Mère de Dieu et une église à trois nefs, dédiée à l'Archange Michel et aux Stes Martyres. Selon les sources encore, il fit planter autour de son palais de vastes jardins et y amena de l'eau en abondance par des canalisations.

On ne peut rien affirmer sur le lien qui existait entre le palais impérial de Bryas et le monastère de Satyre, tous les deux édifiés au IXe siècle. La ruine qui existe à Küçükyalı, entre Bostancı et Maltepe, pourrait être l'un ou bien l'autre de ces deux édifices. Mais sans nous hasarder dans des hypothèses encore prématurées, nous pouvons signaler la ressemblance frappante qui existe entre les substructions de Küçükyalı et les dispositions des palais arabes ou plutôt omeyyades et abbassides (Fig. 4a, b, c, d). Les substructions suivant les lignes de l'édifice supérieur, il est facile de tracer le schéma de celui-ci qui avait probablement une salle oblongue suivie d'une salle à plan central qui servait de salle d'audience : ce noyau était flanqué d'ailes et l'ensemble avait une grande cour limitée de murs et de corps de garde. Les données sont insuffisantes pour affirmer avec certitude que les ruines de Küçükyalı sont les restes du palais de Bryas de l'Empereur Théophile. Mais nous pensons qu'une fouille peu coûteuse et très facile peut donner des résultats très satisfaisants, et si elle n'élucidait pas cet problème d'identification, elle aurait du moins le mérite d'éclaircir la disposition exacte et la fonction originale d'un vaste complexe byzantin. L'espoir de trouver sur le sol byzantin, les restes de ce palais en style arabe qui représenterait l'art d'ailleurs très peu connu de l'époque des

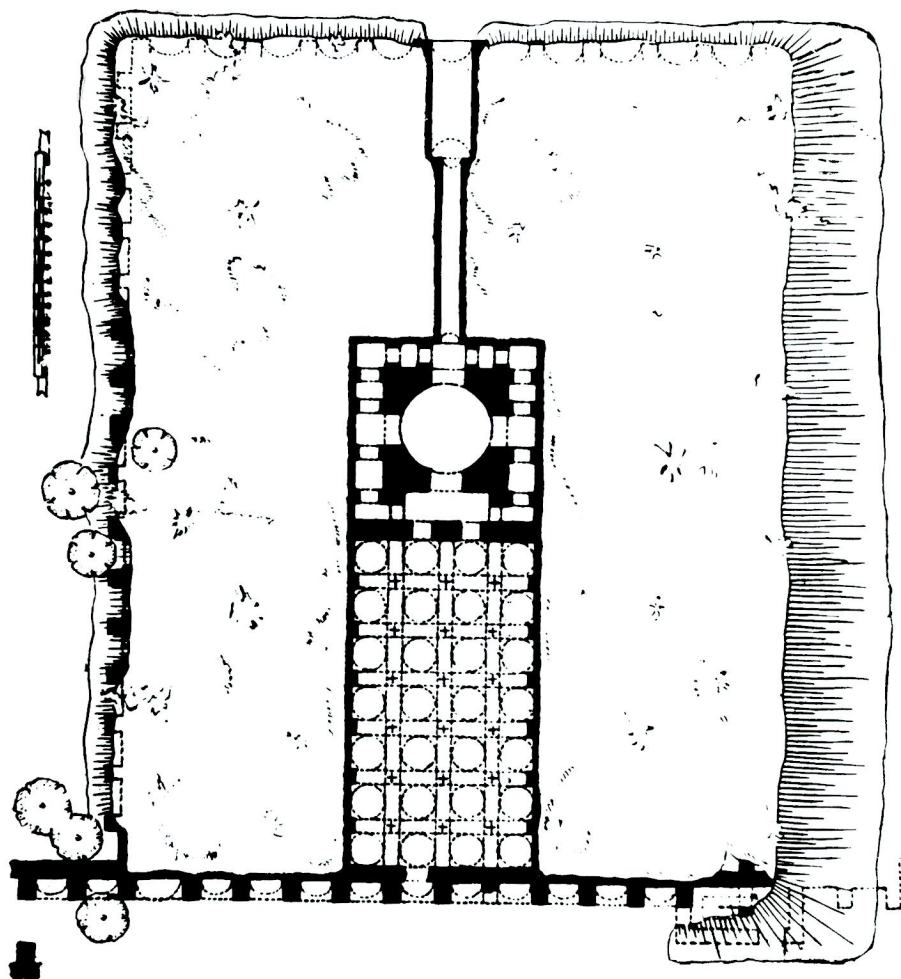
İconoclastes, est suffisamment encourageante pour une fouille pareille. Il est intéressant aussi de noter que Pargoire avait vu quelques fragments d'une inscription dont il ne donne pas une copie, en 1918 Lehmann- Hartleben trouva parmi les décombres un fragment qui porte les cinq lettres: ...φεβρω(νία?)... Le 9 Février 1958 nous avons ramassé près des ruines encore un fragment avec les lettres: ...VIEPO..(το]ũ ιεπο[ũ...) (Fig. 15).

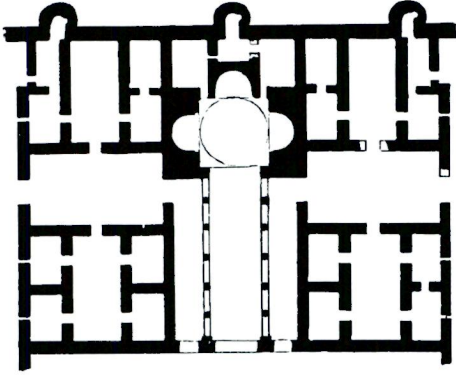
Res. 1 — Harabenin bulunduğu mevki
Fig. 1 — Situation des ruines

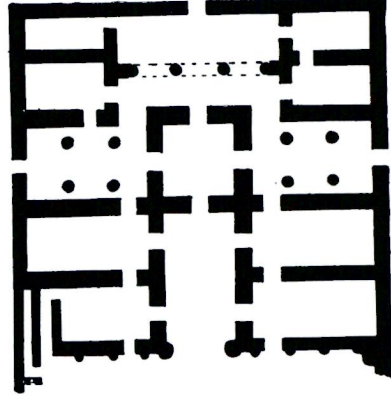
Res. 2 — K. Lehmann-Hartleben tarafından yayınlanan plan
Fig. 2 — Plan publié par K. Lehmann-Hartleben

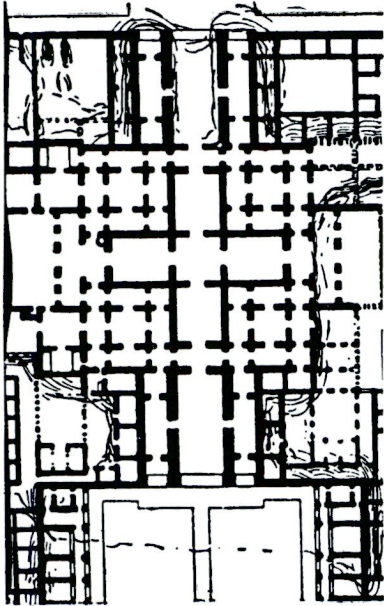
Res. 3 — Harabenin plânu (kroki)
Fig. 3 — Plan général des ruines (croquis)

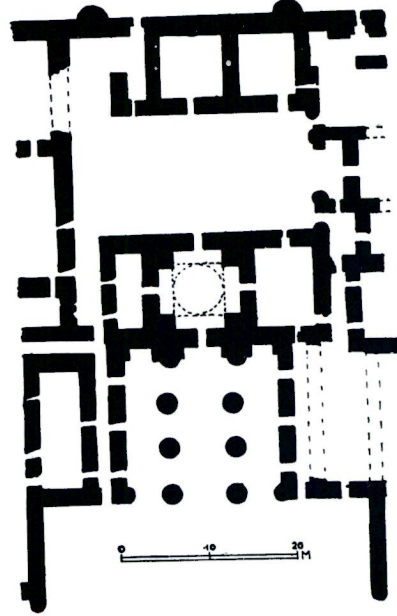
Res. 4 a — Meşitta sarayı
Fig. 4 a — Palais de Mschatta

Res. 4 b — Ukheydir sarayı
Fig. 4 b — Palais d'Ukheïdir

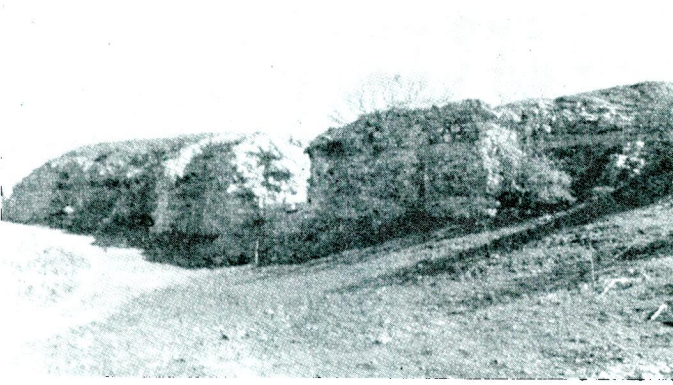
Res. 4 c — Samarra'da Balkuvara sarayı
Fig. 4 c — Palais de Balkuwara à Samarra

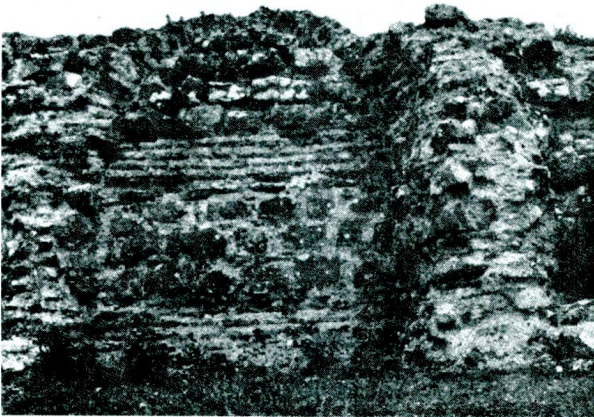
Res. 4 d — Kûfe'de Dar-el İmar
Fig. 4 d — Palais Al-İmar à Kufa

Res. 5 — Umumî görünüş
Fig. 5 — Vue générale

Res. 6 -- Batı cephesi
Fig. 6 -- Façade ouest

Res. 7 — Batı cephesi
detayı
Fig. 7 — Détail de la
façade ouest

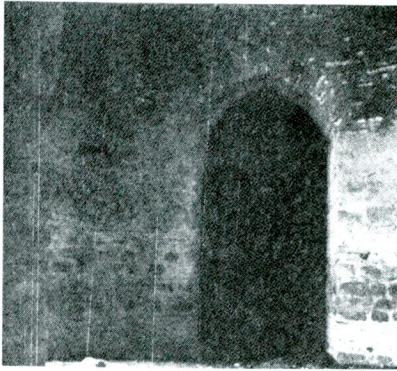
Res. 8 — Sarnıç
Fig. 8 — Citerne

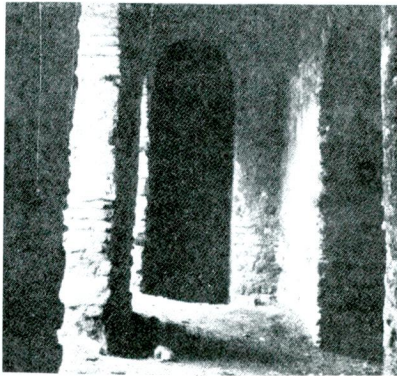
Res. 9 — Sarnıcın detayları
Res. 9 — Les détails de la citerne

Res. 10 — Kubbeli kısmın girişi
Fig. 10 — Entrées de la salle à coupole

Res. 11 — Kubbeli kısım
Fig. 11 — La salle à coupole

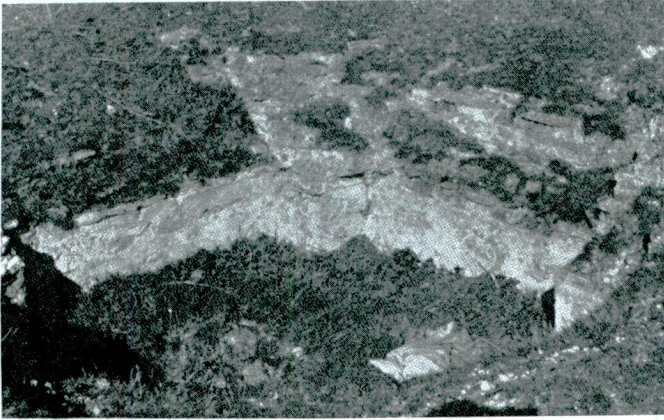

Res. 12 — Kubbeli kısmın ön
koridoru
Fig. 12 — Couloir de la salle
à coupole

Res. 13 — Üst yapının kalıntıları

Fig. 13 — Les restes du bâtiment supérieur

Res. 14 — Üst yapının kalıntıları

Fig. 14 — Les restes du bâtiment supérieur

Res. 15 — Kitabe parçası

Fig. 15 — Fragment d'inscription

EŞREFOĞLU CAMİİNE AİT BİR KANDİL

M. ZEKİ ORAL

Aşağıda vasıflarını yazacağımız bu güzel ve emsalsiz kandil, Konya'nın Beyşehir kazası merkezindeki Eşrefoğlu Camiinden 1942 yılında Ankara Âsâriyatika Müzesine, sonra Ankara Etnoğrafya Müzesine naklolunmuş ve müze envanterinin 7591 numarasına kayıtlanmıştır. Bronzdan yapılmıştır. Ağırlığı 670 gramdır.

Mevzuun iyice anlaşılması için kandillerden ve cinslerinden birazıcık bahsetmek faydalı olacaktır. İçlerine zeytin, susam yağları gibi sıvı (akıcı) yağlardan birisi konularak bir fitille yakılan alete kandil derler. Kandil kelimesi arapçadır. Anadolu'nun bazı yerlerinde buna (ışıklık) derler. İnsanların evlerini, mâbetlerini, işyerlerini ısıtmak için ilk kullandığı araçlardan birisi kandildir. Daha ilk çağlarda pişmiş topraktan, kurşundan, bronzdan, camdan, altından yapılmış kandiller görülmüştür. Orta zamanlarda çiniden imâl edilmiş olanları da vardır. Kandillere kullanılacakları yerlere göre pek muhtelif şekiller verilmiştir. Elde taşınanlar, evlerde, mâbetlerde tavan ve kubbelere asılanlar başlıca nevilerini teşkil ederlerse de her kısmın binbir çeşidi vardır. Mâbetlerde ve hükümdar saraylarındaki salon ve sofaları aydınlatmak için müteaddit fitilli olan kandiller de yapılmıştır. Eski zamanlarda şehirler de aydınlatılırdı. Fakat bunun sokaklarda yakılan meş'alelerle yapılmış olması mümkündür. Etrafına iyi ışık verdiği ve kolay temizlendiği için cam kandiller, istenilen biçim verilebildiği, süslenmesi kolay olduğu ve mâdenlerinin mebzuliyeti dolayısıyla de bakır, bronz kandiller daha çok teammüm etmiştir. Topraktan veya madenlerden yapılan kandiller bir çok resimler, motifler veya dinî ve mitolojik sembollerle süslenirdi. Şu kızıhatten sonra sadede geelim.

Hazreti Muhammed (S. A) efendimiz bir hadîsi şeriflerinde "Her kim mescide bir kandil asarsa yetmiş bin melek ona dua eder. (Salâvat getirir). Hattâ o kandil kırılrsa bile" buyurmuştur.¹ Bun-

¹ Bu hadîs-i şerifin tamamı güzel bir sülüsle mermer üzerine yazılarak Eşrefoğlu camiinin batı kapısı yukarısına konmuştur.

dan, Camilere kandil asılması teşvik edildiği, zaman-ı saadette (Milâdî 7 nci asır) mâbetlerde asma kandil kullanıldığı anlaşılmaktadır. Asma kandiller ekseriya camdan yapılır. Gövdesine ilâve olunmuş kulplara veya ağzına takılan teller veya zincirlerle tavana asılırdı. Orta zamanda da asma kandiller ekseriya camdan yapılmış ve muhtelif renkte yazılar ve motiflerle süslenmişlerdir ki bunlardan bazıları müzelerimizi süslemektedir. Mısır Memlûkleri zamanına ait şeffaf kandilleri bu arada sayabiliriz.

Selçukiler, Anadolu beylikleri zamanlarında Anadolu'da madenden yapılmış asma kandillerden Hazreti Mevlâna Dergâhında ve müzelerimizde bazı örnekler bulunduğu gibi mezar taşlarına, mihraplara kabartma olarak yapılmış kandil resimleri de vardır. (Şekil. 1) Gerek mevcut olanların büyük bir kısmı, gerek resimlerde en çok görülen kandiller aşağıda tarif edeceğimiz tipde yapılmışlardır. Bu kandiller şu kısımları ihtiva eder: 1 — Ağız, 2 — Gövde, 3 — Kaide. Bahse konu olan kandilimiz de bu kısımları ihtiva eder.

1 — AĞIZ : Kandilin ağzı yukarıya doğru genişleyen kesik koni (mahrut-ı nakıs) şeklindedir.

2 — GÖVDE : Yanlara biraz çıkık görünen bir küredir. Gövde sathının en geniş yerine müsavi aralıkla üç tane ve öküz başı şeklinde küçük kulp takılmıştır.

3 — KAIDE : Kandilin kaidesi de aşağı doğru açılan kesik koni biçimindedir. Bu kesik koninin ağzı düz olanları varsa da Eşrefoğlu kandilinin kaidesine haşhaş kozası ağzı gibi dendanelerden ayaklar açılmıştır. (Şekil2, 3.) Kandilin eb'adı krokisinde gösterilmiştir. Gövde muhiti 0.60 metredir. (Şekil. 4.)

Tezînat ve kitabeler : Kandilin ağız kısmı, alt ve üst kenarları ikişer tahrir çizgisi arasına yine çizgilerden iki sıra zencirek süsü ile sınırlandırılmış bu süslerin arasında kalan 0.27 metre genişliğindeki satha gayet girift ve üslûplu bir sülüs ile şu âyet-i kerime yazılmıştır :

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوهَ فِيهَا مِصْبَاحٌ
الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ
مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ
وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ
وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ .

Nur suresinin 35 nci âyetidir. Müteşabih âyetlerdendir. Bu itibarla bir çok tefsirlere yol açmıştır. İbn-i Abbas tefsirinde (Allah yer ve gök ehlinin hidayet nurudur). (Allah gökler, yıldızlar, otlar ve suların tezyin edicisidir.) (Allah mü'min olan yer ve gök halkının gönüllerini nurlandırır. Nurunun misali mü'minlerin nuru, mü'minlerin kalbinde Allahın tecellisi nuru veya Nur-ı Muhammet gibidir). ve başka şekillerde tefsir olunmuştur. Diğer tefsir ve tercümelerde buna benzer bir çok mütalâalar vardır.² Bu âyet mesnevi şerifteki:

نورهای چرخ بریده پیست
آنکه لا شرقی ولا غربی کیست

yani “Bu dünyanın nurları noksandır, sonları yoktur. Ahretin nurları ise şarka ve garba mensup olmayan bakî ve daim olan Allahın nurları gibidir.” beytinin şerhinde en güzel tercüme ve izah olunmuştur.³ Âyet-i kerimenin tamamının türkçesi: “Allah göklerin ve yerin nurudur. Nurunun misli şark ve garba mahsus olmayan mübarek zeytin ağacının ateşe dokunmadan kendi kendine nur saçacak kadar parlak yağından yakılan ve en parlak yıldızlar kadar parlak olan şişeden kandil içinde bulunan çırağ gibidir. Bunlar nur üstüne nurdur. Allah dilediğini nuruna hidayet eyler. İnsanlara anlamaları için meseller darbeder. Allah her şeyi bilicidir”⁴.

Anadolu beylikleri zamanında ve 699 H. 1299 M. yılında yapılmış olup yazı, çini ve ağaç oymacılığı sanatları, mimarî tezyinat bakımından devrinin şaheserlerinden ve hele ahşap tavanı sütunları, sütun başlıklarıyla emsalsiz olan Eşrefoğlu Camiine asılmak için yapılmış olan kandile yazılması en uygun âyet budur. Ne yazık ki âyetin () işaret içindeki kelimelerinin bulunduğu kısım kırılmış ve dökülmüştür.

Kandilin gövdesi: Selçuk devri mimarî tezyinatında çini ve tezhiplerinde emsaline çok rastlanan dallardan, lâlelerden, rumî motiflerden nihayetsiz bir bezeme ile süslenmiştir. Ağzındaki yazının hararaları gibi gövde süslerinin zemini de kesilerek delikler açılmış dışa-

² Maani-i Kuran-ı Kerim. Cilt 2, sahife 110-111, Hakdili Kuran dili cilt 4 sahife 3515.

³ Mesnevi-i Şerif. Ankaranî şerhi. Cilt 2, sahife 130, 131.

⁴ Tercümeli Kuran-ı kerim. Sahife 325.

rıya ışıklar sızması için kafeslendirilmiştir. Bu suretle esere ayrıca bir zarafet de verilmiştir.

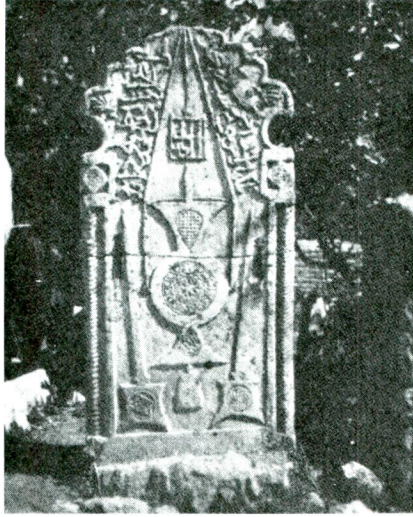
Kandilin kaidesi : Emsalinde olduğu gibi düz bir kesik koni şeklinde bırakılmamış yukarıda yazıldığı gibi şekillendirilmiş ve kaidenin dış kısmına, noktalı süsler arasına kandili yapan ustanın adı ve tarihi yazılmıştır. Burada yazı şekli Selçukî neshidir. Aynen şudur:

عمل على ابن محمد النصيبى بمدينة قونية فى سنة تسع وتسعين وستمائة

Türkçesi: “699 yılında, Konya şehrinde Nusaybinli Mehmet oğlu Ali yaptı” demektir. Kitabenin tarihinde birler ve onlar hanelerinin yazılışı mühemeldir. Harflerin esas şekilleri tebarüz etmemiş, noktalar konmamıştır. Burası (سبع وسبعين = 77) veya

(تسع وتسعين = 99) olarak okunması mümkündür. Konya sanatkarlarının böyle kandiller yapıp sattıkları hayır sahiplerinin kandili dükkânlarından istedikleri şekilde kandil alıp camilere astıkları kabul edilirse kandil tarihinin 677 olması mümkündür. Fakat bu kadar ince, bu kadar zarif işlenmiş, yazılarla süslenmiş bir kandilin rast gele yapılmış piyasa malı bir mata olmadığı şüphesizdir. Eşrefoğlu yukarıda işaret olunan camiini yaptırırken o muazzam esere lâayık kandilleri de hususî olarak sipariş etmiş olması akla daha yakındır. Bu itibarla kandil tarihinin camiin inşa tarihine tevaffuk etmesi yani 699 olması yakışır, biz de öyle kabul ve tercüme ettik. Selçukiler zamanında İran’dan, Turan’dan, Ahlattan, Dimişk’den bir çok bilginler, şairler ve sanatkarların Konya’da toplanmış oldukları düşünülürse, Nusaybinli Ali ustanın da Konya’da çalışmış olması ihtimalden uzak sayılamaz. Dünya müzelerindeki islâmî devre ait kandillerin en eski tarihli olanını tesbit edemedim, fakat müzelerimizdeki kandillerin en eski tarihli ve en güzellerinden birisi bu eser olduğu şüphe götürmez bir hakikattir.

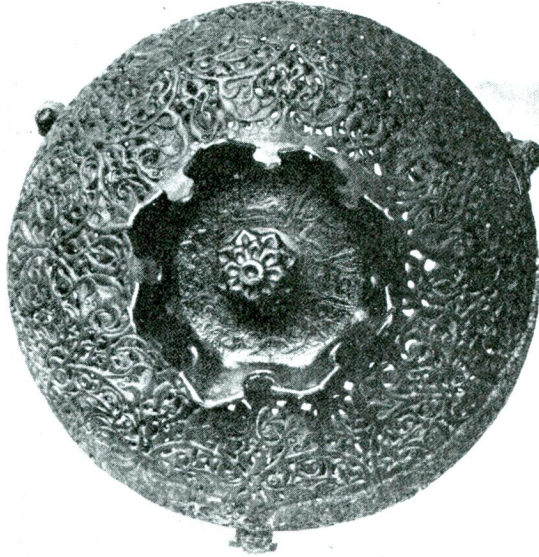
N O T : Şu tarifini yaptığımız âletin içine camdan bir kandil konarak yakılmak üzere yapıldığı düşünülürse buna (kandil zarfı) veya (mahfazası) demek de mümkündür.

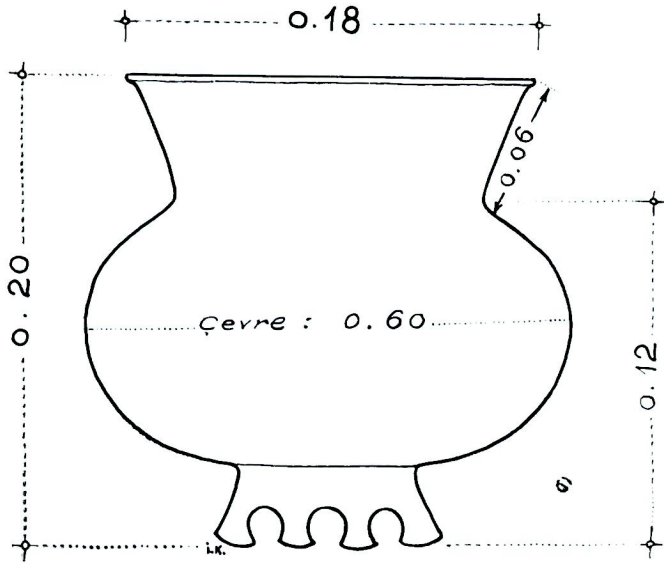
Res. 1 — Üzerinde kandilin resmi olan bir mezar taşı

Res. 2 — Beyşehirde Eşrefoğlu camii kandili
(Ankara Etnografya Müzesi No. 7591)

Res. 3 — Kandilin dip kısmı

Res. 4 — Kandilin krokisi

THE QUESTION OF FUAD PAŞA'S "POLITICAL TESTAMENT"

RODERIC H. DAVİSON

Fuat Paşa'nın "Siyasî Vasiyetnâmesi" adı ile anılan ve o devirdeki dünya devletlerinin siyasî temayül ve emelleri muvacehesinde Osmanlı Devletinin bekasını temin etmek için birtakım tavsiyeleri ihtiva eden mühim bir vesika, ortaya çıkaldan beri dikkatî çekmiş ve defalarca münakaşa mevzuu yapılmıştır. Münakaşanın esasını, bu Siyasî Vasiyetnâme'nin muhtevası değil, fakat gerçekten Fuat Paşa tarafından mı, yoksa başka bir müellif tarafından mı kaleme alındığı ve Fuat Paşa'ya atfedildiği meselesi teşkil etmektedir. Konu, son defa Orhan F. Köprülü tarafından İslâm Ansiklopedisi'nin Fuat Paşa maddesinde ele alınmış, bulunan iki yeni vesika karşısında yeniden üzerinde araştırmalar yapılması gereğine işaret olunmakla beraber bir hükme bağlanmamıştır.

Bu makalenin yazarı olup Türk tarihi üzerindeki yayınları ile de tanılan ve Amerika Birleşik Devletleri'nin başkentindeki George Washington Üniversitesi tarih profesörlerinden bulunan Roderic H. Davison, Fuat Paşa'nın Siyasî Vasiyetnâmesi meselesini yeniden ele almaktadır. Prof. Davison, bu makalesinde şimdiye kadar mesele üzerinde yapılan bütün neşriyatı gözden geçirmekte, Doğu'da ve Batı'da mevcut bütün kaynakları ilk defa bir araya toplamakta ve bunların ışığı altında bâzı soruları çözmekte veya birtakım problemler vazz'etmektedir. Bu yazı Tanzimat devri Osmanlı tarihinde büyük bir önemi olan Fuat Paşa'nın Siyasî Vasiyetnâmesi meselesi üzerinde daha derinleşmek isteyenler için âdeta bir teşvik ve rehber mahiyetini taşımaktadır.

BEKİR SITKI BAYKAL

One of the unsolved question of the Tanzimat period is whether Fuat Paşa wrote a political testament. It is quite possible that there may never be a definite answer to this question. But the document which is usually entitled "Fuat Paşa's Political Testament" is interesting and important to the historian of the nineteenth century. It is a clear and cogent analysis of the foreign policy which the Ottoman Empire

should pursue, and it also sets forth fundamental considerations on domestic reforms necessary to revitalize the empire. If this document is actually the work of Fuad Paşa, it represents for the historian one of the best summaries of the viewpoint of a great statesman who, together with Ali Paşa, guided the affairs of the Ottoman state for a crucial period of ten years or more after the Crimean War. If the "testament" was not actually written by Fuad, but was either dictated or outlined by him to a friend, or if it was written by a friend who was completely familiar with Fuad's views, it is almost of equal importance.

The question of the authorship of this document has been discussed several times in the past. Among the best known discussions in the article by Mehmed Galib in the first volume of the *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*.¹ Another discussion is by Ali Fuad in his *Rical-i mühimme-i siyasiye*.² The most scholarly and the most recent discussion, although it is brief, is by Orhan F. Köprülü in his article on Fuad Paşa in *İslâm Ansiklopedisi*; here Köprülü states the problem clearly and introduces some new considerations³. There have also been at times discussions among several people or groups of the question of authenticity of the "testament." Probably the most lively discussion took place in the fall of 1869, after the "testament" was first published. This discussion, which seems to be unknown to modern scholars, extended to a number of newspapers in Istanbul and to the periodical press in Europe⁴. Again in 1896 there was a new consideration of the question of authorship of the "testament" when it was published almost simultaneously in three places. This episode in 1896 involved an exchange of private correspondence between Ahmed Rıza, Melküm Han, and Hikmet Fuad, after the Young Turk newspaper *Meşveret*

¹ Mehmed Gâlib, "Tarihten bir sahife — Âli ve Fuad Paşa'ların Vasiyetnameleri," *TOEM* I (1329/1911), pp. 70-84.

² (İstanbul, 1928), p. 173.

³ Vol. IV, p. 678.

⁴ Various examples of this will be referred to below. The most active argument on the questions seems to have been conducted by the two Istanbul papers, *Levant Herald* and *Levant Times and Shipping Gazette*. I have been unable to see a file of the *Levant Herald* for 1869. The *Levant Times*, 4 October 1869, Vol. 1, No. 257, is full of information, and the issue of 6 October 1869 has some also.

began to publish the "testament" serially.⁵ None of these discussions so far has reached a final conclusion as to who wrote the document.

It would appear that no historian has tried to summarize all the evidence now available, and to pose questions which may lead to further research. That is the purpose of this article. But I should say at once that some relevant materials have not been available to me. There is further work to be done on this question by scholars in Turkey and in Europe who have access to various newspaper collections, government archives, and collections of private documents. The use of these materials can help to elucidate a number of interesting problems connected with the "political testament." These problems, together with the pertinent evidence on each, are considered in the following pages in this order: I. When and where has the "political testament" been published, and by whom? II. How did the various publishers obtain the document? III. In what language was the "testament,, originally written? IV. Did Fuad have the opportunity to write a political testament, and was he likely to do so? V. Does the "testament" conform to Fuad's known political ideas? VI. If Fuad did not write the "testament" who did write it? VII. What have been the opinions of Fuad's contemporaries and of later scholars on the question of authenticity? VIII. What are the possibilities of further research on this problem?

I.

One may begin by asking when and where the document has been published, in order to compare the texts, to determine the circumstances of publication, and to identify the dates at which there may have been discussion of the document's authenticity. For convenience I designate these publications, or possible publications, from A to L. A) Mehmed Galib states that the "testament" was first published in an English periodical in London⁶. But he does not give the name

⁵ This is summarized in Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa", *İslâm Ansiklopedisi* IV, p. 678. Part of the correspondence, from the private collection of Salih Keçeci is photographically reproduced in Mithat Cemal Kuntay, *Namuk Kemal* (İstanbul, 1944-1949), I, pp. 215-217.

⁶ Mehmed Galib, "Tarihten bir sahife", p. 72 and note.

of the periodical or the date of publication. What he says may possibly be true, but I have so far not found the article he refers to, and it is not listed in Poole's index of periodical literature for the nineteenth century. B) It is a fact, however, that about seven or eight months after Fuad's death the "testament" was published in various newspapers of Istanbul, both Turkish and foreign-language papers, and probably first in the *Levant Herald* in Beyoğlu⁷. C) A translation of the "testament" into French is referred to by Mehmed Galib, but he does not state clearly whether this was published. D) The same author then mentions a translation from the French into Turkish by Ahmed Ârifî Paşa and Ethem Pertev Paşa, but again he does not state whether this translation was published. Since Pertev Paşa died in 1872 while he was vali of Kastamonu, this translation must have been made before that date.

A few years later, the "testament" was published in English in three different books by J. Lewis Farley. At least first two of these books had two editions each. It was through Farley's works that the "testament" became rather widely known in Europe. The books in question are E) *The Decline of Turkey* (London, 1875) pp. 27-36; F) *Turks and Christians* (London, 1876), pp. 235-244; and G) *EgyptCyprus and Asiatic Turkey* (London, 1878), pp. 228-245. Farley was a curious character, a British subject who had been in Syria in 1857-1858, and then was in Istanbul in 1860-1861 as accountant-general of the bank of Turkey. He later served as Ottoman consul in Bristol. In several of his earlier books he wrote about the economic condition of the Ottoman Empire and its resources, and tried to attract foreign capital and settlers to develop the empire. Farley claimed to be on "terms of personal intimacy with both Fuad and Ali Pashas."⁸ He became anti-Turkish during the crisis of 1875-1877, and wrote as a propagandist for the Slavs of the Balkans. In 1875 he was proposing to the Russian ambassador in London, Shuvalov, a lecture and press campaign in favor of

⁷ My knowledge of this is based on the *Levant Times and Shipping Gazette*, 4 October 1869, which refers to the publication by the *Levant Herald*. This publication must have been in late September or early October. The *Levant Times* also reports that the "testament" was published in other Istanbul newspapers, which are not named.

⁸ *Turks and Christians*, p. vii. Also in *The Decline of Turkey*, p. 26 Farley says that Âli Pâ. "expressed his views very freely to me" in Istanbul in 1870.

the Christians of the Ottoman Empire.⁹ It is not clear why Farley included Fuad's "testament", which was strongly anti-Russian in tone, in books through which he sought to win the favor of the Russian government. The British ambassador in Istanbul, Sir Henry Elliot, believed Farley to be "of doubtful impartiality," in view of the fact that his writing changed in this period from a pro-Turkish to an anti-Turkish tone. Elliot intimated that Farley may have shifted his views because "the Ottoman government, for reasons of economy, stopped his salary as consul."¹⁰ There is another question in connection with Farley: why did he not publish Fuad's "testament" in an earlier book of his, *Modern Turkey* (London, 1872), which appeared three years after Fuad's death? Of course Farley may not have possessed a copy of the "testament" at this date. But in this very book Farley praised the *Levant Herald* as the most important source for his information on Turkey;¹¹ and it was this paper which, as we have seen, had published Fuad's "testament" in 1869. One wonders whether Farley did know about the "testament" before he first published it in 1875, and what he thought about its genuineness.

About two decades after Farley's three books appeared, the "testament" was published in three separate places in Europe. H) It appeared in the *Revue de Paris* in French.¹² I) Next, apparently immediately thereafter, Ahmed Rıza began to publish the "testament" part by part in *Meşveret*.¹³ Presumably this version was published in Turkish, but *Meşveret* at this time also had a French supplement, and possibly the "testament" was published there also.) J) Then the same document was published in Turkish as a separate brochure of 29 pages, in Geneva in 1314/1896-97, under the title *Vasiyetname-i Siyasiyye*. This version was brought out at the Mizan Press by the famous

⁹ Shuvalov to Jomini, 2/14 October 1875, summarized in R. W. Seton-Watson. "RUSSO-British Relations During the Eastern Crisis (I)," *Slavonic Review* III (December, 1924), pp. 430-431. The Russian ambassador considered subsidizing Farley.

¹⁰ Elliot to Derby 322, 4 July 1875, Public Record Office (London), FO 78/2384.

¹¹ p. ix.

¹² Fuad-Pasha, "Testament politique", *Revue de Paris* III, No. 21 (1 November 1896), pp. 126-135.

¹³ I have been unable to see *Meşveret*; reference to this is in Orhan Köprülü's article.

Murad Bey, and on the cover was the seal of the Committee of Union and Progress.¹⁴

K) Again, in 1903 there was a new publication of the "testament" in English in the well-known magazine *Nineteenth Century*.¹⁵ On the first page of this article an astonishing note by the editor states that this is a translation from an authentic copy, and that the "testament" has never before been published in English. Since Farley had previously published it in English at least three separate times, the latter claim is of course untrue, but presumably the editor was unaware that this was so. L) Finally, the "testament" was published in Turkish by Mehmed Galib on pp. 75-84 of his article, with the statement that this was his own translation made from the French, since he did not have a copy of the translation by Ârifî Paşa and Pertev Paşa. I do not know what French version Mehmed Galib used.

All of the six versions that I have seen—three by Farley, one in the *Revue de Paris*, one in the *Nineteenth Century*, and one by Mehmed Galib—have the same content, though there are differences among them in paragraphing and phraseology, and one or another version omits an occasional sentence. This similarity is no proof at all that the document was really written by Fuad. But it is evidence that all the versions probably came from one original copy, whoever may have been the author. It would be interesting, however, to compare these versions with the one published in Istanbul in 1869, with the versions of *Meşveret* and Mizancı Murad, and with any other versions which may have been published.

II.

After collecting and comparing the textual publications of the "testament", one may next ask how the various publishers obtained the document. This is a more difficult question to solve. Mehmed Galib gives no indication of original source for any of the versions he men-

¹⁴ I have been unable to see a copy of this. It is listed as 1569 in Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası, 1729-1950* (Ankara 1952), and described very briefly in Kuntay, *Namık Kemal* I, p. 214, note 36.

¹⁵ "The Political Testament of Fuad Paşa," *Nineteenth Century* LIII, No. 312 (February, 1903), pp. 190-197.

tions. The *Levant Herald* in 1869 explained only partly how a copy of the document was obtained. As quoted in the *Levant Times and Shipping Gazette* of 4 October 1869, the explanation is as follows: "The original had been confided by Fuad Pasha to an old servant with instructions to forward it to the Sultan through the Valideh-Sultan. No one through whose hands the packet passed knew anything of its contents. The very great precautions, however, taken by Fuad Pasha to prevent an indiscretion, led to an irresistible breach of trust, and the cover was opened before it reached its destination." This is, of course, an incomplete and quite unsatisfactory explanation, which may be intended only to conceal the fact of a forgery. The *Levant Times* adds that the *Levant Herald*, which was a bi-lingual newspaper, published somewhat different accounts on successive days in its French and English stories of the origin of the document. Presumably the version quoted above is the English account, although this is not clearly stated. The *Levant Herald*, which was generally quite anti-Russian, would undoubtedly be pleased to publish a document which was also very anti Russian, and therefore might not inquire scrupulously into its origin¹⁶.

When Farley first published Fuad's "testament" in 1875 he also gave an unsatisfactory explanation of how he obtained it. According to Farley, he was entrusted with a life of Fuad Paşa by İzzet Bey, Fuad's grandson, and he reprints an undated note on this subject from İzzet to himself¹⁷. It is not clearly stated that the "testament" was part

¹⁶ One should note that the *Levant Herald*, like other Istanbul newspapers of the time, was not completely trustworthy and often printed unverified or biased news. Almost all Istanbul papers of that aera accepted subventions from European powers, from the Bab-ı Âli or from the Khedive İsmail. Among the papers which accepted subventions were the *Levant Herald*, the *Levant Times*, and *La Turquie*. See, for example, G. Douin, *Histoire du regne du Khedive İsmail* (Rome, 1933-1934), II, p. 595; Andraes David Mortdmann, *Stambul und das moderne Türkenenthum* (Leipzig, 1877-1878), II, p. 137; and Bressier to Bismarck, 12 chiffre, 22 January 1867, Preussische Geheime Archiv (Dahlem), on a Prussian proposal to buy the favor of *La Turquie*. But it is also true that the *Levant Herald* was as highly regarded as any paper of the time in Istanbul. An American who read the whole Istanbul press reported that "the *Levant Herald* is universally read, and its opinions much regarded even among the Turks." American Hoard of Commissioners for Foreign Missions archives (Boston) Vol. 284, 317, encl., 15 November 1871.

¹⁷ *The Decline of Turkey*, p. 26, note. I am not sure of the identity of this İzzet Bey. I. A. Gövsä, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, pp. 197-198, lists Keçecizade İzzet

of this biography, though this is the implication. Perhaps Farley would not have inquired carefully into the origin of the document, since he was very favorable to Fuad, and saw in him the prototype of an English liberal.¹⁸ Farley also, because he greatly disliked Mahmud Nedim Paşa, continued to think very highly of Fuad by contrast, even after Fuad's death. When in 1896 the *Revue de Paris* published the "testament", there was a very exact note by the editor on the first page of the article explaining that Hikmet Fuad Bey, the grandson of Fuad Paşa, had furnished the "testament" in French. The note stated further that this was a translation by Ârifî Paşa, and that the original copy in Turkish remained in Hikmet Fuad's hand¹⁹. The editor of the *Nineteenth Century* in 1903 was far less explicit in explaining where he got the "testament". His note seems to indicate that the document came to him from one of the Young Turks, since he remarks that the "testament" throws light upon "the manner in which the Turkish Reform Party of the present day still view the affairs of their country." Where Ahmed Rıza and Mizancı Murad obtained the document I do not know.²⁰ None of the explanations of the origin of the "testament" trace it back to Fuad's own hands. The clearest is the explanation of Hikmet Fuad; what he does not say is how he inherited, or otherwise obtained, the document. There must be further explanations of the origin of the "testament" and how it came into the hands of the various publishers. This is a matter for further research.

Fuad Paşa, son of Fuad's son Nazim Bey. Orhan Köprülü in *İslâm Ansiklopedisi* IV, p. 680 mentions İzzet Fuat Paşa as the son of Fuad's son Kâzım Bey. Did Fuad have two grandsons of the same name? Perhaps *Türk Meşhurları* is in error.

¹⁸ See especially his *Turkey* (London, 1866).

¹⁹ This statement raises the interesting question as to whether Ârifî translated the "testament" from French into Turkish, as Mehmed Galib asserts, or from Turkish into French, as Hikmet Fuad told the editor of the *Revue de Paris*.

²⁰ Although the manner in which the "testament" came into Ahmet Rıza's hands is not clear to me, one can guess at his reasons for being interested in the document. He was probably trying to use the enlightened views of Fuad's "testament", with its statements on Ottoman brotherhood and equality, to bolster the cause of the Young Turks, and also to counteract the anti-Turkish sentiment aroused in Europe by the Armenian massacres of 1894 and the Greek revolt in Crete of 1896. In 1896, when Ahmed Rıza published Fuad's "testament," he was attempting to prove to Europe the traditional tolerance of Islam. Cf. Ahmed Rıza, "La Tolerance musulmane," *Revue occidentale*, 2 ème serie, XIII, 6 (1 november 1896/25 Descartes 108), pp. 304-317.

III.

Another pertinent question is to ask what language the "testament," was originally written in. Mehmed Galib, offering no proof, states that it was first written in English. If this is true, it is a strong argument against the probability of Fuad's having written the document himself. For although Fuad had spent three years in London as a young man, his knowledge of English, so far as I know, was not extensive, and in any case he was far more fluent in Turkish and in French. But in the discussion about the document in the Istanbul newspapers of 1869, there was apparently no thought that the "testament" was originally written in English. The question then debated was whether French or Turkish was the original language. Fuad could easily have written in either. For Sultan Abdülaziz, of course, the "testament" would have had to be in Turkish, since the Sultan was not fluent in French. Farley labels his publications of the "testament" in English as translations, but does not indicate the original language and leaves one to guess whether it was Turkish or French. But a careful reading of Farley's version leads one to suspect that it is a translation from the French, since some of his phrases and words, even though they are in English, are typically French. On the other hand, the French version in the *Revue de Paris* is written in very good French and sounds as if it were originally composed in that language; yet the editor's note here states that he is told, presumably by Hikmet Fuad, that the French translation "renders only imperfectly the eloquent beauty of the original [Turkish] text. Ali Fuad in *Rical-i mühimme-i siyasiyye* does not state what the original language of the "testament" was, but he implies that this was not Turkish when he says that Ârifi Bey translated the document into the bombastic literary language of his time. Nothing can be learned about the original language from Mehmed Galib's version, since this is admittedly a translation from the French. Does the Geneva edition of H. 1314 read as if it were an original composition, and not a translation? Of course Fuad's grandson Hikmet Fuad asserted that the original draft of the "testament" was in Turkish and was preserved among his papers in Istanbul.²¹ But one wonders

²¹ Hikmet Fuad to Ahmed Rıza, 11 Kanunuevvel 1896, in Kuntay, *Namık Kemal*, I, p. 216. Orhan Köprülü refers apparently to the same letter in his article, p. 678, and calls the author Mustafa Hikmet Bey. Nearly the same statement is in *Revue de Paris*, loc. cit., p. 126.

how well founded was Hikmet Fuad's knowledge of the original. When he wrote this assertion to Ahmed Rıza, Hikmet Bey was in Paris and did not have the draft with him. This contradictory evidence so far leaves the matter in confusion. Three different possibilities for the language of the original "testament" have been advanced —English, French, and Turkish.

Of these three possibilities, English seems to be the least likely. If the "testament" was written by Fuad, or by another Turk, or by Melküm Han (on whom see below), French or Turkish is the more probable language. But if the "testament" was written by a propagandist for England, it might have been originally in English. This possibility is pure speculation, induced only by the facts that the document itself shows great friendliness toward England, and that it was published early in an English-language newspaper and in English books. But Fuad had himself often shown such friendliness to England and the expression of it in the "testament" is not in itself enough to mark the document as a forgery by some partisan of England.

The question of the original language is more important than the question of what language the "testament" was originally published in; but it is worth noting that the latter too is not yet certainly known. Since I have not seen the *Levant Herald* for 1869 I do not know whether it printed the "testament" in English or in French, though one might guess from the account in the *Levant Times* that French was the language of publication. Mehmed Galib says that the document was first published in England, and therefore presumably in English. From this partial evidence it is apparent only that the "testament" was not first published in Turkish. This in itself was not altogether unusual in that period. Mustafa Fazıl Paşa's famous letter of 1876 to Sultan Abdülaziz was, for example, first published in French.

IV.

Apart from questions of language, and place and date of publication, one must ask whether Fuad Paşa had the opportunity to write such a testament, and whether he was likely to do so. One answer is

clear: he certainly had the opportunity. Fuad was overworked, tired and sick in the years 1861 and 1868, and went in the winter of the latter year to Nice, on medical advice, for rest and recuperation. There he died on February 12, 1869. He could easily have employed some of his period of illness to write a testament, if he had so wished. He was not too ill to travel, and therefore presumably not too ill to write, at least for a time. Although there is no certainty of the date when the "testament" was composed, the date usually given is January 3, 1869, more than a month before Fuad's death.²³ If this is a true date, it indicates that Fuad was not at the end of his strength when he is supposed to have finished the "testament." But of course such a date could easily have been supplied by a forger, since the fact of Fuad's death was known at once all over the world. Whether Fuad was likely to write a testament is still another question. This was not a usual practice among Ottoman statesmen. But Fuad was unusual in many respects; he defied Ottoman conventions in such matters as having a statue in his garden, and may have broken with convention in this matter also. One can reach no positive conclusion by this speculation. It may also be asked Fuad expected to die, rather than to recover, I do not know. The fact that the text of the "testament" asserts he is writing from his death-bed proves nothing, since a forger could also have asserted this. Orhan Köprülü asks whether a man on his death-bed would write in such a fine literary style. This is a good question, but presupposes that the "testament" was written originally in Turkish. As a matter of fact, the *Levant Times* found the document suspicious, among other reasons, because it looked like an attempt to imitate Fuad's style of writing in *French*, not in Turkish.

²² This date is accepted by Orhan Köprülü and many others. Farley, *Decline of Turkey*, p. 27, says that Fuad died on February 11, but this is certainly too early. Various Paris newspapers, without being explicit, indicate that Fuad died on February 13, 1869: *Journal des Débats* (14 February 1869), *La Presse* (14 February 1869), *Le Constitutionnel* (14 February 1869). The (London) *Times* (15 February 1869) says explicitly that Fuad Paşa dies on the morning of February 13. But these papers may all be in error.

²³ This date is given by Farley in his three published versions of the "testament" and also by the *Revue de Paris*, which adds that the document was then sent to the Sultan on February 11, 1869. The *Nineteenth Century* says only that the "testament" was "addressed to the Sultan Abdul Aziz in 1869 one day before the death of its author," which presumably would be February 11. Mehmed Galib dates the "testament" only vaguely "in the year 1285 a few days before his death."

V.

Aside from the question of style, one might conclude from internal evidence that the document is genuinely Fuad's. There are no assertions in it which seem to contradict the known opinions held by Fuad —and as is well-known Fuad often spoke openly and bluntly and did not conceal his views, even though he sometimes temporized or spoke on both sides of a question. The ideas contained in the testament —that civil and political institutions must be changed, if the Ottoman Empire is to survive; that Islam is flexible enough to absorb new truths from Europe; that there must be fusion and equality of peoples of all religions and races within the empire, but all separatist movements must be stopped; that justice, education and communications must be improved; and that Russia is the major enemy and England, France and Austria the best friends —all these conform to views that expressed at other times. But some who knew Fuad well could have written these views, or Fuad might have dictated them, or Fuad might have talked in general terms during his illness and some companion have written the "testament." The internal evidence is again inconclusive. All that is certain is this: that whoever wrote the "testament" had a good understanding of the domestic and the foreign situation of the Ottoman Empire, and was acquainted with Fuad's view on these matters. It seems possible, therefore, even without conclusive proof as to who wrote the "testament", to accept it as a second-hand if not a first-hand expression of Fuad's views.

VI.

If Fuad did not write the testament, who did? Here again one is, in the present state of the evidence, reduced to speculation. There were apparently some individuals in Fuad's suite during his last illness who had sufficient education and sufficient knowledge of Fuad to do this. The former wife of Kibrîşlı Mehmed Paşa met Fuad in Rome, and said he was accompanied by Armenian physician who acted also as his chamberlain. The *Levant Times* asserted that Fuad had "one

²⁴ Melek-Hanum, *Six Years in Europe* (London, 1873) pp. 199-203.

faithful and devoted friend by his side during his last moments —Rüstem Bey." Rüstem Bey is not otherwise identified, but this must be Françesko Rüstem Bey, later Paşa, who was Ottoman minister in Florence at the time of Fuad's death. The *Levant Times* adds that Fuad's oldest servant died of grief two or three days after Fuad died. The names of those who forwarded the "testament" to the Valide Sultan are not given. Could the bearer have been Hoca Tahsin Efendi, who accompanied Fuad's corps from Nice to Istanbul?

Emile Burnouf, who discussed the "testament" after it appeared in the *Levant Herald*, thought that the document was probably written by a Greek who knew Fuad Paşa well.²⁵ Mehmed Galib speculates that Âli Paşa might have written the "testament", or caused it to be written, and then rejects the hypothesis. Presumably only the reason why Âli would want such a document written would be to tell the Sultan some bald truths, or to impress Abdülaziz with the praise of himself (Âli) which the testament contained; but neither argument is convincing. The most usual hypothesis has been that the Persian, Melküm Han, wrote the testament. This is the essence of Mehmed Galib's argument —that Melküm, having failed to obtain a position, even with Fuad's sponsorship, in the Ottoman government, wrote the document to gain Âli's favor and included words of praise for Âli for this reason. Others, including Ali Fuad and Clément Huart, have inclined to the same theory of authorship. But so far there is no proof that Melküm Han really did write the "testament". What does seem to be clear is that he could have written it—he apparently knew Fuad, and like Fuad he was a Freemason; he had ideas on reforms which coincided with some of Fuad's; he had been educated partly in France, and knew French well, so he could have written the testament in that language; and he was a refugee from Iran, living in Istanbul about

²⁵ Emile Burnouf. "La Turquie en 1869," *Revue des deux mondes*, Vol. 84, 2nd period (15 December 1869), p. 964. Burnouf can offer no proof of this. But he praises the "testament" as very intelligent on many points, and then on p. 977 says that the Greeks are the best educated and most intelligent people in the Ottoman Empire. This may offer an indication as to why he thought that a Greek wrote it. But one should note that the "testament" is anti-Greek in tone; if a Greek wrote it, this could only be a Phanariote Greek of Istanbul who disliked this independent Greek state.

²⁶ Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiyye* (Istanbul, 1928), p. 173; Clément Huart, "Fuad Pasha", *Encyclopaedia of Islam* II, p. 116.

the time of Fuad's death and for a little while thereafter. The fact that the "testament" was anti-Persian in tone, and spoke of Persia as a despotism, may lend support to the theory of Melküm's authorship, since he was in conflict with the Persian government of the time. But to show that Melküm Han was in a position to write the "testament" does not prove that he did so.

VII.

What have others said about the authenticity of the document? There is so far no agreement. The *Levant Herald* of 1869 printed the "testament" with an apparent claim that it was genuinely Fuad's work. The *Levant Times* in its issue of October 4, 1869, said that although the "testament" expressed sound views on the proper policy for the Turkish government to pursue, the document itself was a fraud. Most of the other newspapers of Istanbul, added the *Levant Times*, also believed that the document was apocryphal. At about the same time, a nephew of Fuat Paşa, one "Madjid Bey," wrote a letter to *La Turquie* stating formally that the "testament" was not the work of Fuad Paşa. "Madjid Bey" was not only Fuads' nephew, but also director of the Bureau of the Press. Since this was so, and since *La Turquie* was a semi-official paper which reflected the views of the Bab-ı Âli, is it possible that Madjid's denial of the document's genuineness reflected in fact the opinion of the Sadrazam Âli Paşa himself? A few days later *The (London) Times* reported from Istanbul: "Fuad Paşa's political

²⁷ On Melküm Han see Percy Sykes, *A History of Persia* (London, 1930), I, pp. 297-399; Charles Mismar, *Souvenirs du mondemusulman* (Paris, 1892), pp. 132-143 where Melküm's father and his Armenian origins are also discussed.

²⁸ I have not seen this issue of *La Turquie*, which must be approximately October 4 or 5, 1869. The *Levant Times* reported the fact of the letter in its issue of 6 October 1869.

²⁹ I am not certain of the correct name of "Madjid Bey," but I assume he is the same person as the Macid Efendi mentioned as the son of Fuad Paşa's brother Reşad Bey in *Sicill-i Osmanî* II, p. 381, s. v. "Reşad," and III, p. 458, s. v. "İzzet Molla." The *Levant Herald* referred to him in an issue of December, 1868 (the exact date was not on the fragment I saw) as "Machad Bey", Director of the Bureau de la Presse. Mordtmann, *Stambul und das Moderne Türkenthum*, II, p. 176, refers to him also, as Macid ("Madschid") Bey.

testament is now positively ascertained to be apocryphal."³⁰ The *Times* gave no further explanation, and one is left to guess whether its source of information was the letter of "Madjid Bey," or whether there was further proof that the "testament" was not genuine. Two months later Emile Burnouf, in the *Revue des deux mondes*, called the testament "apocryphal." The only proof he offered was this argument: that in the "testament" it is said that the medreseler can serve as the basis for a reorganization of education in the Ottoman Empire—but it is impossible, he said, that a man who knew Europe as well as Fuad did should have such a mistaken opinion. The only conclusion to be drawn from this partial evidence is that most of the published comments of 1869 view the "testament" as a fraud.

When Farley published the "testament", he presented it as a genuine document. The fact that in one of his editions it is mis-dated "1862" is probably a typographical error, and not significant.³¹ Several contemporary European writers, who knew the Ottoman Empire fairly well, accepted the "testament" printed by Farley as the genuine work of Fuad. One of these writers is Amand von Schweiger-Lerchenfeld, who seems to have been a Freemason, to have known a great deal about the Yeni Osmanlılar, and who claims in one of his works to have used notes made by Midhat Paşa.³² Another European writer who accepted Farley's version as genuine is Karl Braun-Wiesbaden, a member of the German Reichstag who travelled in the Ottoman Empire and talked to many people. He claimed that İzzet Bey gave the "testament" to Farley.³³ A later European writer, Alois Hajek, also accepted the document as genuine, but indicated no source for his knowledge of it.³⁴ It is not apparent, however, that any of these three writers had special knowledge of the "testament" which would enable him to form an independent judgment on its authenticity. One European writer, a Frenchman who was resident in Istanbul from 1854 on, violently condemned the "testament" as a fraud, but offered no proof of his

³⁰ 11 October 1869, despatch from İstanbul dated 9 October 1869.

³¹ *Turks and Christians*, p. 235.

³² His reference to the "testament" is in *Unter dem Halbmonde: ein Bild des ottomanischen Reiches*. . . (Jena, 1876), p. 115.

³³ *Eine türkische Reise* (Stuttgart, 1876), II, pp. 189-192. He gives two dates for the "testament"—3 January 1869 and 11 February 1869.

³⁴ *Bulgarien unter der Türkenherrschaft* (Stuttgart, 1925), p. 214.

view. This was M. Benoit Brunswik.³⁵ But Brunswik had special reason to dislike the views expressed in the "testament", since he was not only very anti-English, but also believed that the efforts of the Ottoman statesmen to reform the empire without European interference were a farce. One other European, long resident in the empire and actually an official of the Ottoman government for many years, Dr. Josef Koetschet, believed the document was genuine.³⁶ Dr. Koetschet was a Swiss physician who had been very close to Ömer Paşa and later to other important Ottoman officials, and was generally well-informed. There is also a hint in Ali Fuad's account that Müşir Süleyman Paşa may have considered the "testament" to be genuine.

When later in 1896 the controversy over the authenticity of the "testament" again arose, one of Reşid's grandsons, Reşad Fuad Bey, maintained that the "testament" neither written nor inspired by his grandfather.³⁷ Another grandson, Hikmet Bey, wrote that the document was genuine, and this assertion was accepted by Ahmed Rıza Bey. One of the arguments advanced by Hikmet Bey against Melküm's claimed authorship is that the "testament" was not written in Armenian or Persian.³⁸ Melküm Han claimed in 1896 that he himself had written the "testament."³⁹ Mehmed Galib believed also that Melküm was the author. The complete lack of agreement in the evidence so far leads only to the conclusion of Orhan Köprülü — we do not know who was the author.

³⁵ *La vérité sur Midhat Pacha* (Paris, 1877), p. 2.

³⁶ Dr. K[Josef Kotschet]. *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar-i Ekrem Omer Pascha* (Sarajevo, 1925), p. 251.

³⁷ Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, p. 173. Ali Fuad adds that "other informed persons" held this view also, but he does not name individuals.

³⁸ See references in note 21 above.

³⁹ Orhan Köprülü's article in *İslam Ansiklopedisi* IV, 678. I do not know where Melküm's letter to Ahmet Rıza is, or whether it now exists. Melküm's claim of authorship is referred to by Ahmed Rıza in his letter to Hikmet Fuad of 9 Kanun-ı evvel 108 (Kuntay, *Namık Kemal*, I, p. 215). This letter is actually of 1896, but Ahmed Rıza was using the positivist calendar, which began with 1789, the year of the French Revolution, as the year 1. Thus 1896 became 108. In this letter, however, Ahmed Rıza did not use the name of the positivist month.

VIII.

What, then, are the possibilities of learning more about this document through research? One can mention only possibilities, but there are many of them. Can the final original copy of the "testament" be found—perhaps in the Yıldız archives, if it ever reached the Sultan? Can the original publication which Mehmed Gâlib says took place in London be identified, and is there any correspondence connected with it? I tend to doubt Mehmed Galib's statement on this. Did Ârifî Paşa or Pertev Paşa leave any papers which would indicate what they knew about the document they were translating? Can the original material sent by İzzet Bey to Farley be located, if Farley left any papers? Do İzzet's memoirs mention the document? Where did Ahmed Rıza get his copy of the "testament"? Where did Mehmed Galib get the French version that he used? Where did the editor of the *Nineteenth Century* get his copy in 1903? Can those individuals who were with Fuad Paşa during his last illness in Nice be identified, and did they leave any papers? Did Âli Paşa, who was grand vizier at the time of Fuad's death, express any opinion about the "testament," either in a private letter, or in a document which might be found in the archives of the Bab-ı Âli, or did he say anything to a colleague which the latter might have written down? Do the unpublished notes of Cevdet Paşa mention the "testament"? What do the files of newspapers of Istanbul for the fall of 1869 reveal—both those in Turkish and those in foreign languages? Did the editor of the *Levant Herald*, MacCoan, leave any papers? Did any of the foreign ambassadors in Istanbul in 1869 write despatches or private letters which indicated special knowledge on this subject? Or are there any records left by members of the Yeni Osmanlılar Cemiyeti, whose leaders were still in Europe at the time Fuad died, that speak of his "testament"? Or any such records by Mustafa Fazıl Paşa? Or did any of the Polish refugees in the Ottoman Empire, some of whom had connections with Fuad as well as with other Ottoman statesmen, and also with the Yeni Osmanlılar, mention this document?⁴⁰ Or has Melküm Han left any private papers?

⁴⁰ It may be that two other possibilities of authorship of the "testament" should be considered in this connection. The first is whether may any of the Yeni Osmanlılar might have written it. They did publish articles anonymously, or attribute them to others sometimes, as Ziya Paşa did with his *Zafername* and the

Where is his letter to Ahmed Rıza? Are the papers of Hikmet Bey, including the original draft of the "testament," or the papers of Reşad Fuad, available for examination?

Some of these questions may already be answered, or may be susceptible of easy answers, by scholars in Europe and in Turkey. Some of them present greater difficulties, and some may prove to be foolish questions. But it seems quite possible that through diligent research, or by pure chance, some of these questions may ultimately have answers. Such answers would then contribute to a better evaluation of the document. It might be possible to discover whether Fuad Paşa actually wrote or inspired the "testament"; if he did not write it, who did; whether it was written for reasons of from purely private motives; why it took the form of a vasiyetname to Sultan Abdülaziz rather than a more simple memorandum; what language the "testament" was originally written in; what was the language of original publication; when and where it was first published; and whether it was intended by its author for publication, or whether the publication was a breach of confidence. The result of investigation, however it may turn out, will be interesting and significant to the historian of the Tanzimat period.

commentary on it. But the praise of Âli Paşa in the "testament" seems to make it unlikely that one of the Yeni Osmanlılar wrote it. The other possibility is that a Polish refugee wrote the "testament." Its anti-Russian tone sounds very much like the sentiments of the Polish refugees after 1863. If, as is often suspected, the documents published in G. Giacometti, *Les responsabilités (Mesuliyet)* (Istanbul, 1294) were forged by Poles, is it possible that Fuad's "testament" might also have been forged by a Pole? On the question of authenticity of *Les responsabilités* see B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Oxford, 1937), p. 681, and W. L. Langer, *European Alliances and Alignments* (New York, 1931), p. 68 and note 2. Since the *Levant Herald* was usually quite anti-Russian, is it possible that its editor received the "testament" from a Pole. The *Levant Herald* (18 February 1871) defended the authenticity of the documents in *Les responsabilités* just as vigorously as it earlier defended Fuad's "testament".

İZMİR FACİASININ MUHAKEMESİ

YUNANLILARIN 1919 DA İZMİR'İ İŞGALLERİNDE ORADA
KOLORDU KUMANDANI BULUNAN ALİ NADİR PAŞA'NIN
MUHAKEME FEZLEKESİNDEN HULÂSA VE MÜTALÂA

F. ALTAY

Emekli Orgeneral

İzmir'deki İngiliz visamirali Calthorpe tarafından 14. 5. 1919 günü 17 inci kolordu kumandanına İzmir istihkâmlariyle müdafaa tedbirlerini haiz arazinin mütareke şartlarının yedinci maddesine tevfikân İtilâf devletleri kuvvetleri tarafından bugün öğleden sonra işgal edileceğine ve keyfiyetin İstanbul hükûmetine de bildirildiğine dair bir nota veriliyor. Hükûmet muvafakat edilmesini bildiriyor ve istihkâmlar işgal ediliyor. Gece saat onbirde amiralin verdiği ikinci bir notada ertesi 15. 5. 1919 sabahı saat sekizden itibaren İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgal olunacağı ve kıtaat ile müessesatın bulundukları garnizonlarda müctemi bir halde bulunarak Yunan işgal kuvvetleri kumandanlığının vereceği emre intizar etmeleri ve telgrafhanenin işgal altına alındığı bildiriliyor. Kumandan hali, İstanbul'a bildiriyorsa da bir cevap alamıyor. Havadis memlekete yayılıyor. Herkes meyyus ve müteheyyiş oluyor, bazıları etrafa savuşuyor, geceleyin bazı gençler (maattessüf isimleri öğrenilememiştir) Bahribaba parkı denilen eski Maşatlıkta toplanarak müzakere ettikleri esnada Kolordu kumandanı Ali Nadir Paşa ve maiyeti erkânı da toplanıp müzakere ediyordular. İşgali fiilen protesto arzusunda olan gençler bir beyanname kaleme alarak el yazısıyle bunu mümkün olabildiği kadar çoğaltarak velospidlilerle mahallelere dağıtıyorlar. Bu beyannamenin sureti şudur :

EY BEDBAHT TÜRK

Vilson prensipleri unvan-ı insaniyetkâranesi altında senin hakkın gasb ve namusun hetk ediliyor. Buralarda rumun çok olduğunu ve Türklerin Yunan ilhakını memnuniyetle kabul edeceği söylendi. Bunun neticesi olarak güzel

memleketin Yunana verildi. Şimdi sana soruyoruz. Rum senden çok mudur? Yunan hâkimiyetini kabule taraftar mısın? Artık kendini göster. Tekmil kardeşlerin Maşatlıktadır. Oraya yüzbinlerle toplan ve kahir ekseriyetini orada bütün dünyaya göster. Burada zengin, fakir, âlim. cahil yok, fakat Yunan hâkimiyetini istemiyen bir kitle-i kahire vardır. İlân ve ispat et. Bu sana düşen en büyük vazifedir. Geri kalma! husran ve nekbet faide vermez. Binlerle, yüzbinlerle Maşatlığa koş ve Hey'eti Milliye'nin emrine itaat et.

15 Mayıs 335 (1919)

İlhakı Red Hey'eti Milliyesi

Cumhuriyetimizin temel taşlarından birisi olarak sayılması yerinde olan bu mühim beyannamenin bir suretinin de kumandanlığa gönderilmiş olması mantıkan tabiidir. Kumandanlıkta yapılan müzakerede zabitlerle askerlerin kışlada toplanarak işgale intizar edilmesine karar veriliyor ve ertesi sabah işgal vaki oluyor ve bir takım fecayi yapıyor. İşgalin ve faciaların nasıl olduğu mahkemede verilip aşağıda yazılan ifadelerden anlaşılacaktır. İşgalden beş gün sonra Kolordu kumandanı Harbiye Nezaretine bir rapor gönderiyor. O vakit İstanbul'da Genelkurmay Başkanı bulunan Cevat Paşa Harbiye Nezaretine yazdığı şu tezkere ile kumandanın muhakeme edilmesini istiyor :

Harbiye Nazırı Paşa Hazretlerine

İzmir fecayinin malûm olan dehşet ve şiddeti ile cereyanda onyedinci kolordu kumandanının idaresizliğinin dahl-i küllisi olduğu kanaatindeyim; bu hususun divanı harp heyeti tahkikiyesince gerek mevru raporlar ve gerekse İzmir vukuatında orada bulunan zabitanın bittahkik zahire çıkarılmasını arz ve teklif eylerim olbabda.

29. 5. 335

Erkânı Harbiye Umumiye Reisi Ferik

CEVAT

Aradan bir ay kadar zaman geçtikten sonra Cevat Paşa sureti aşağıda yazılı ithamnameyi merkez dairesine bildiriyor :

1 — Sabık onyedinci kolordu kumandanı Mirliva Ali Nadir Paşa'nın telfraf başında verdiği birinci raporiyle Harbiye Nazırı sabıkı merhum Müşir Şakir Paşa'nın cevabı ve Ali Nadir Paşa'nın ikinci raporu ve İzmir faciası hakkındaki mufassal şifresi ve elli yedinci fırka kumandanlığından mevru şifre, Miralay Bekir Sami Bey'in rapor ve melfûfu suretleri leffedildi.

2 — İzmir hâdisesinde hey'eti askeriyenin uğradığı hakaret ne kadar elîm ise, Yunanlıların bu barbarcasına harekâtına karşı oradaki kumanda heyetimizin şerefi millî ve askeriye kurtaracak bir tarzı hareket intihap edememeleri de o kadar şayanı eseftir.

3 — Amiral Calthorpe'un notasından sonra, işgal esnasında yerli rumların tavrı harekâtı evvelden malûm olduğu cihetle bir vaka zuhur etmemesi ve işgal bitinceye kadar inzibat ve asayişin sureti muhafazası için İtilâf mümessilleriyle bilmüzakere müstereken tedabiri lâzime ittihaz olunmamıştır.

4 — Rum ahalinin Yunan askeriyle birlikte kışlaya tecavüzü vukubulduktan sonra da envai hakaret altında ve zito Venizelos bağırarak mezbahaya giren sürüler gibi hareket etmektense şeref ve namusu askerinin iktiza ettirdiği tarzı hareketi tercih etmemiştir.

5 — Seydiköyünde bulunan kıtaata evvelden esaslı bir emir ve talimat verilmemiş, bu suretle oradaki kıtaatın dağılması gibi fenalıklar meydana çıkmıştır.

İşbu esasat dahilinde takibatı kanuniyede bulunulmakla beraber sureti leffedilen ve İzmir hâdisesi felâketzedegânından Abdullah imzasıyla verilen raporda mezkûr zabitan ve bu tahkikat esnasında vazifenâşinaslıkları anlaşılacak diğer zabitan hakkında takibatta bulunularak bu meselenin süratle neticeye irsali mercudur. Bundan başka İzmir vak'asında bulunan zabitanın da tenviri hakikat zımınında istifade olunabilir. Bu zabitanın ekserisi şimdilik ondördüncü kolordu emrinde Bursa'dadırlar.

24/6/335

Erkânı Harbiye Umumiye Reisi Ferik

CEVAT

Bunun üzerine Müşir Kâzım Paşa riyasetinde âzaları Ferik Osman Rifat, Ferik Şakir, Ferik Mehmet Ali ve Ferik Sait Sırrı Paşalardan mürekkep erkân divanı harbi işi tetkike ve 1920 senesi Ekim ayında isticvaba başlıyor. Sanıkların ifadelerini divanı harbin mazbatai hükmiyesinden aynen alarak aşağıda yazıyorum:

“Beylerbeyinde Araba Meydanında 3 numaralı hanede sakin Erkânı Harp binbaşlarından (15-321) Bağdatlı otuz beş yaşında Mahmud oğlu Abdülhamit efendinin zabtolunan ifadesinde: Mütarekeye yakın bir zamanda 21 inci kolordu Erkânı Harbiye riyasetinde bulunduğu zaman Nurettin Paşa'nın mezkûr kolordu kumandanlığında bulunduğunu ve bilâhare paşayı müşarunileyhin memleketin siyaseti

dahiliye ve hariciyesi dolayısıyla İzmir'de 17 inci kolordu kumandanlığına tahvili memuriyet edip kendisinin Aydın'da kaldığı ve bu sırada mütarekenin tarafeyince imza edildiğini ve badelmütareke 21 ve 17 inci kolordular birleştirilerek 17 inci kolordu namı altında bir kolorduya indirilip kumandası da Nurettin Paşa'ya tevdi edildiğini ve erkânı harbiye riyasetine de binbaşı Şemsettin Bey tâyin edilmişse de o zatın kifayetsizliği görüldüğünden ve kendisinin de bir kaç lisana vukufu itibariyle mumaileyhi istihlâf ile İzmir'e geldiğini ve o zamana ait hâtura defterinde bilcümle vekayi muharrer idiyse de hanesi yandığı zaman mezkûr defterin de muhterik olduğunu ve bu sıralarda Nurettin Paşa'ya valilik de tevcih olunduğunu ve paşay-ı müşarunileyhin zamanlarında askerin terhis ve fazla eslehanın cem ve idhariyle bütün mevcudiyetleriyle Rumların memlekette yaymak istedikleri fitne ve fesadı bastırmak için lâzımgelen tertibat ittihaziyle meşgul olduklarını ve her nedense bu sıralarda Kolordu kumandanlığına Miralay Selâhattin Âdil Bey tâyin olunduğunu ve Nurettin Paşa'nın uhdesinde yalnız valilik ibka edildiğini ve kendisinin de her iki zatla görüşmüş olduğu için Selâhattin Bey'in mülâyim, Nurettin Paşa'nın hadid olması dolayısıyla telif-i beyn için fevkalade sıkıntı gördüğünü fakat her ikisi de memleketin saadetine çalıştıklarından İzmir'in vaziyet-i coğrafî ve siyasisi nokta-i nazarından az kuvvetle müdafaası imkânı olmadığından ve şehir-i mezkûrun hariçten de her halde bir tecavüze maruz kalacağını bildiği için gerek Nurettin Paşa ve gerekse Selâhattin Bey nezdinde Konya'da bulunan kolordunun veya bir fırkanın İzmir'e celb ve naklı ve aynı zamanda Ayvalık mıntakası kolordudan pek ayrı bulunmakta olduğu cihetle oradaki alayın İzmir'e celbi ve Ayvalığa da Bandırma'da bulunan 61 inci fırkadan bir alayın tahşidi için rica ve teşebbüste bulunduğunu ve Konya meselesi Harbiye Nezaretince de hüsnü telâkki edildiği cihetle derhal beş altı saat zarfında fırkanın celbi için icap edenlere bildirildiğini ve kendileri de kolorduca bu fırkanın tahşidi için tertibat ittihaz ettiklerini ve ilk taburun Manisa'ya muvazalatından sonra derhal kuvay-ı itilâfiye mümessilleri müdahale ederek fırkanın aksam-ı sairesinin nakline mümanaat edildiğini ve Ayvalık'taki alayın nakline Harbiye Nezaretince ikinci derecede haiz-i ehemmiyet bazı esbab mütaleasiyle muvafakat edilmediğini ve bundan başka kolordunun saha-i işgali olan Antalya ile Mersin arasından Edremit körfezine kadar mümted olan vâsi bir mıntakadan İzmir'e asker celbi ve esasen firar, terhis dolayısıyla kuvvetleri hiçe inmiş

kıtaattan tasarruf imkânı olmadığı gibi mütareke şeraiti mucibince askerinin bir yerden diğer bir yere nakli mutlaka hükûmet-i itilâfiye mümessillerinin inzıam-ı reyile kabil olabileceğine binaen müteassir olduğundan İzmir'e vukubulacak her türlü istilâya karşı kendisini müdafaadan âciz bir vaziyete düştüğü gibi, tahsisat-ı mesturenin yokluğundan ve vesait-i istihbariyenin mefkudiyetinden dolayı ancak muhtelif vesaite müracaatla yâni Yunanlılar hakkındaki malûmatı İtalyanlardan, İtalyanlar hakkındaki malûmatı Yunan ve İngilizlerden öğrenmeğe gerek Nurettin Paşa'nın ve gerek kendisinin cehd ve gayretiyle İtalyan mümessili (Mankredi'den) den sulh konferansınca İzmir'in Yunanistan'a terkine karar verildiğini ve buna mâni olabilmek için ahali vasıtasıyla İtalyan mandasını kabul etmek hususunun teklifine karşı gerek vali ve gerek kumandan tarafından reis-i hükûmet sıfatıyla buna hiç bir zaman teşebbüs edemeyeceğini ve İzmir'in ancak Türklere ait bulunduğunu cevaben bildirmekle beraber icap eden makamata da malûmat verildiğini ve bu esnada her iki zatın infisali vuku bulup Nurettin Paşa yerine Edhem Bey namında bir zat tâyin olunup mumailiyh de, umur ve idare-i mülkiyeyi —Nurettin Paşa'nın zamanında atmak için pek çok teşebbüs ettiği— vilâyet umuru ecnebiye müdürü Dimitraki ismindeki zata teslim-i umur ettiğini ve bundan sonra da Rumların asayiş-i mahalliye her yerde muhtel göstermek maksadiyle envai vekayi-i cinayetkârane ihdas etmeğe başladıklarını ve vakalardan en mühimi Urla vakası olup bastırmak için bir miktar kuvve-i askeriye sevk edilmiş ise de neticede yine Türkler vakanın müsebbibi olarak gösterildiğini ve Urla vakasını müteakip Nurettin Paşa'nın tekrar vilâyete memur edilip kolorduda da Selâhattin Bey'in bulunduğunu ve Nurettin Paşa'nın derhal tedbir-i musibkâranesine devam ile beraber uhdesine valilikle beraber kumandanlığın da tevcihiyle umur-u mülkiye ve askeriyenin yedi vahidde temşiyeti için Harbiye nezaretiyle icap eden makamata müracaatla arzusunu is'af ettirdiği ve bir müddet sonra da vilâyete İzzet Bey getirilip kolordu kumandanlığı vekâletine de Miralay Süleyman Fethi Bey'in tâyin olunduğunu ve bu zatlar zamanında da Antalya İtalyanlar tarafından işgalle beraber İzmir'in de keza İtalyanlar tarafından işgal olunmak üzere Rodos adasında 20 bin kişilik bir kuvveti olduğu istihbar kılınması üzerine Harbiye Nezaretine malûmat verilüp Nezaret müşarunileyha tarafından (bir vaka ihdas etmeyiniz askerle beraber otursunlar) cevabı verilmekle iş leyteleâl ile geçiştirildiğini

ve kolordu kumandanlığına tâyin edilen Ali Nadir Paşa geldiği esnada İzmir'e hariçten bir tek nefer bile getirmek imkân haricinde bulunduğunu ve hattâ derdest ettirilen firarî efradı dahi isimlerini vermek suretiyle düvel-i itilâfiye mümessilleri tarafından bir çok notalar verildiğini ve bundan başka düvel-i müşarunileyha yüzü mütecaviz zabitan künyesini havi bir liste vererek bunlar bolşeviklikle alâkadar gösterilip İzmir haricine teb'idleri iltimas olunduğunu ve Ali Nadir Paşa tarafından bolşevikliğe inhimaki olanların nezaret altında bulunmaları teb'idinden daha musib olacağı mütaleasiyle mâni olunduğunu fakat valinin buna razı olmadığını ve Rumların ise Edhem Bey zamanındaki faaliyetlerine hükûmetten gördükleri mümaşatkâr muamelattan dolayı daha ziyade germi vererek vak'a ihdas ettiklerini ve kuvvei askeriye'nin adem-i kifayesi sebebiyle hiç bir şeye muvaffak olamadıklarını bildirmiştir. İfadesine devamla İzmir'in işgaline gelince: Mayısın on üçüncü günü saat ikide kumandanla Erkânı harp reisinin valinin nezdine gelmesi telefonla bildirilmesi üzerine vakt-i muayyende valinin huzuruna gittikleri vakit İngiliz konsolosiyile İngiliz mümessil-i askerisinin ellerinde mevcut olan bir kâğıdı tercüme etmekle meşgul olduklarını gördüklerini ve İngiliz mümessili askerisi tarafından kolordu kumandanına (İzmir klanının mütarekenamenin dokuzuncu maddesine istinaden işgal-i askerî altına alınacaklarını ve bir hâdiseye meydan vermemek üzere dört muhtelif istikamete gidecek gemiler için lisan aşına dört zabıtın tâyin ve gönderilmesi) emrolunduğunu ve notadan Babıâli'nin haberdar edildiğini ilâveten bildirdiğini ve kumandan paşa tarafından bu hareket protesto edilmekle beraber Harbiye Nezaretinin emri olmadıkça buna muvaffakat edemeyeceğini bildirerek derhal makine başına gidip bizzat nazır paşayı çağırarak notanın münderecatını, İzmir'in herhalde yakın bir istikbalde Yunanlılar tarafından işgal edileceğini mevsuken haber aldığını söyliyerek takip edilecek hattı hareket hakkında evamir talep ettiğini ve Harbiye nezaretinden de cevaben mütarekenamenin dokuzuncu maddesi mucibince işgale muvafakatin zaruri olup Yunanlılar tarafından işgalin eraciften ibaret olduğunun bildirildiğini ve buna binaen zabıtlar tâyin olunup istihkâmat İtalyan, Fransız, İngiliz ve Yunanlılar tarafından işgal olunduğunu ve 14-15 gecesı saat ondan sonra da kezâ hükûmet konağında bulunulması hakkında emir telâkki edildiğini, saat on birde kumandan ile birlikte hükûmet konağına gittiklerini ve orada yine İngiliz konsolosiyile İngiliz mümessil-i askeri-

sini hazır bulduklarını ve aldıkları notada “Düvel-i itilâfiye mütarekenamenin dokuzuncu maddesi mucibince İzmir’i nefsi kasabayı işgal edeceklerini ve bu işgalin Yunan kıtaatına tevdi edildiğini ve kuvve-i işgaliyenin yolda bulunarak 15 sabahı saat yedi buçuktan itibaren karaya çıkacağını ve binaenaleyh bir sui tefehhüme meydan verilmemesi için herkesin garnizonunda bulunması ve efrad ve zabitanın yollarda bulundurulmaması ve en iyisi zabitanın kışla dahilinde müctemi olarak bulunmasının daha musib olacağı ve şayet buna tebaiyed etmeyip de ufak bir muhalefet vukua gelecek olursa, İzmir limanında lengerendaz olan İtilâf donanmasının iştirak edeceği ve Babiâli’nin bundan haberdar olduğu” bildirilmesi üzerine kumandan paşa da notayı alınca şiddetli protestoda bulunduğunu müteakip Harbiye nezaretinden emir almak için teşebbüs edeceğini ve beklemeden karaya asker ihrac olunduğu takdirde hiç olmazsa her devriye kolunun başında bir İngiliz askeri bulunmasını teklif etmiş ise de mümessil ile konsolos Amiral Calthrope’a arz ile neticeyi bildireceklerini söylediler. Derhal makine başında İstanbul ve Harbiye nazırı arandıysa da bulunamadı. Validen şu mealde bir kâğıt alındı “Ben reis-i hükûmetim siyaset-i memleket benden mes’uldür mukabele edilmemesi”. Badehu kumandanla üç cihet düşünüldü: birincisi memleketi bırakıp askeri çekmek. Bu takdirde ise hilâf-ı emir memleketi terk etmek ki mucib-i mesuliyet olduğu. İkincisi, askeri toplayıp mukabele etmek ki, zaten mevcut askerin heyeti mecmuası (650) kişiden ibaret olduğundan Yunanlıların kesret-i kuvvetine karşı gelemeyip memleketi katl-iâme sebebiyet vermiş olacağı mülâhazasıyla her ikisi red edilerek üçüncüsü memlekette kalarak mukabele etmemek netice-i hale intizar etmek şekli kabul edildi. Yunanlılar 15 sabahı geleceklerine nazaran zabitan ve ahaliye bir zararları olmamak için kolorduca ne gibi bir tedbir ittihaz edildiği sualine cevaben kolordu karargâhına mensup zabitanla ahz-ı asker zabitanının kışlalarda, diğer müessesatta bulunan zabitan ve efrad kendi müesseselerinde bulunsun ve hariçte hiç bir nefer ve zabıt bulunmasın ve merkez kumandanlığı vasıtasıyla de aileler nezdinde bulunan hademelere kezâ o gün hanelerinde oturmaları hakkında tebliğat ifa ettiklerini bununla beraber hariçteki kıtaata da vaziyet hakkında malûmat verildiğini, muahharen hükûmet konağında amiral Calthorpe’dan kumandan paşaya verilen cevapta bu emrin lâyetegayyer olduğunu ve İngilizlerin buna karışmıyacaklarını bildirdiklerini söyledi. Esnay-ı işgalde bir Osmanlı zabitanın

terfiki teklif edilip edilmediği ledelistıfsar cevaben kılan işgalinde olduğu gibi kuvve-i işgaliyeye bir Osmanlı zabiti terfiki teklif edilmiş ise de kabul etmediklerini ne İngiliz ve ne sair düvel-i itilâfiyenin hiç bir işe karışmadıklarını ve yevm-i mezkûrda zabitan emri tamamiyle anladıklarından umumun kışlada içtima ettiğini ve ertesi sabah saat 7.30 da ihrac ameliyesi başlayıp hiç bir kimse tarafından muhalefet edilmediğini yalnız kışla önüne toplanan Rumları dağıtmak üzere giden bir zabitin dört ay mahkûm olduğunu ve İzmir *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından edilen davet üzerine çoluk çocuk* tan ibaret bir kısım halkın da orada bulunup bunların içinden *bazı gençler kendilerine silâh dağıtmak* üzere kumandan paşayı sıkıştırdılar ise de kumandan paşaca ruy-ı muvafakat gösterilmediğini ve yunan askerleri önlerinde müsellahtan yerli rumlardan bir komite olduğu halde kışlanın cephesinden geçtikleri sırada herhalde içlerinden biri tarafından atılan bir silâh sesini müteakip derhal kışlaya karşı cephe alarak hassaten kumandan ile erkânı harbiye reisi odalarına bir buçuk saat kadar medit bir ateş icra ettiklerini ve pencerelerden bazı zabitan mukabele görmediklerini beyanla bir zabite emir vererek beyaz bayrak keşide ettirmişler ise de, zabiti-i mumailiye elinden yaralandığını ve badehu bayrağı göstermeğe kimse cesaret edemediğinden kendisiyle kumandan paşa ve merkez kumandanı üçü birden aşağı inip Yunanlıların eline düşünce, üçünün de elbise ve kalpaklarını yırtarak envai hakaret altında kolları yukarıda olduğu halde yürüttüklerini ve badehu kışladaki tek mil zabitanı da aynı minval üzere aşağıya alarak pencerelerden ve balkonlardan edilen ateş yağmuru altında yürüttüklerini, bu ateşe bazı madamların dahi iştirak ettiklerini ve her ileriledikçe üzerleri birer defa taharri olunarak para, saat, kordon vesairenden kıymetli eşyalarının aşırıldığını ve vapura gelince kendisinde para bulamadıkları için süngülediklerini ve en nihayet vapurda ahır ittihaz edilen anbara indirildiklerini, bir saat sonra da yaralıların yaralarını sarmak üzere dışarı çıkartıldığını ve bu meyanda kolordu ve fırka kumandanlarıyla Erkânı haribiye reislerini de yukarı çıkardıklarını ve bilâhare Yunan kumandanından alınan bir kâğıtla, cephaneleri göstermek üzere kumandanla üç zatın beraber çıkabilecekleri bildirilmesi üzerine kumandan paşa ile Hürrem Bey ve kendisinin kışlanın önüne getirilerek orada kendilerine zabitan ve efradı toplamak vazifesi de teklif olunduğunu ve o akşam Hürrem Bey'le kendisi Edirneli bir rum vesatetiyle Türkçe bilir bir rum zabitinin refakatiyle bir motorla

hanelerine gittiklerini, kumandan kışlada kaldığını ve o gece zabitan evleri yağma edilmiş ise de, kendisinin bir rum hizmetçisi olup onun lümayesiyle bu yağmadan kurtulduğunu ve ertesi gün Hürrem Bey'le beraber kışlaya geldiklerinde kışla önünde Yunan efzunu alay kumandanı kendisine hitaben siz bomba atmışsınız hitabında bulunduğunu ve bunun üzerine aralarında muhavere cereyan etmekte iken yanlarından geçmekte olan İngiliz mümessil muavini kendisini başı gözü sarılı görmesi üzerine yanına gelerek istifsar-ı hâtırda bulunduğu zaman vakayı kendisine müteessirane ve gözyaşlarıyla hikâye ettiğini ve kendisini otomobiline alarak tahkikatı bizzat yapacağını vaid ile keyfiyeti efzun alay kumandanına bildirdiğini ve bu hakarete sebeb-i yegâne hükûmat-ı itilâfiyenin teklifatımızı kabul etmemesi olduğunu bildirdiğini ve vapurda ahırda bulunan zabitanı göstererek mümessilin teşebbüsü üzerine Yunan'a yapılan nasihat dolayısıyla ortalık bir az sükûnete gelince bütün zabitanın serbest bırakıldığını ve mevakiin ne olduğu hakkındaki istifsara cevaben dahi hutut-u telgrafiye işgal edildiğinden muhabere mümkün olmadığından kendi kendine kaldıklarını, şayet mümessil muavini yüzbeşi Joston'a otomobil de tesadüf etmemiş olsaydı, bütün zabitanın telef olacağını ve muahharen zabitan ve efradın cem ve sevki zımında teşebbüste bulundukları sırada da İngilizlerin muavenet ettiklerini" beyan etmiştir.

Evvelce 17 inci kolordu kumandanı olup Bostancı'da ikamet etmekte ve 54 yaşında olan Kafkasyalı Hamza Fettah oğlu müteakaid Mirliya Ali Nadir Paşa'nın 25 Ekim 336 da zabtolunan ifadesinden:

"İşgal vukuundan evvel kumandanlığa, ne makam-ı seraskerî ve ne de hükûmetten hiç bir malûmat verilmemiş olup, yalnız gününü derhatır edemediği bir günde saat yedide umum kumandan amiral Calthorpe'dan İzmir istihkâmatının işgal olunacağını ve bunların hükûmeti merkeziyece de malûm olunduğunu ve keyfiyet-i işgale saat onikide ibtidar edeceklerinden bir fenalığa meydan kalmamak için müfrezelerin refakatinde birer Osmanlı zabiti bulunmasını tensip ettiklerine dair bir nota aldığını ve derhal telgraf başında meseleyi Harbiye Nezaretine birdirerek "mütareke ahkâmına riayet ediniz" ve bundan başka beynelhalk musırrane bir surette deveran eden Yunan işgalinin muhakkak olduğu hakkındaki istimzacına "tevatüre kulak asmayınız" cevabını alması üzerine Calthorpe'un notası mucibince dört zabıt hazırlayıp saat on ikide amiral gemisine gönderdiğini ve kıla ile müdafaaya salih mahallerdeki kıtaata da mümanaat etmemeleri

hakkında evamir-i lâzime ita ve bu suretle birinci safhanın bilâ vukuat cereyan ettiğini ve akşam saat dokuzda da ertesi gün saat 6 da şehrin Yunanlılar tarafından işgal edileceği ve bunun için de evvelâ telgraf-hanenin, muhaberenin ve rıhtımda asker ihracına müsait mahallerin gece saat yedide İngilizler tarafından işgal edileceğini ve nihayet gece saat onikiden sonra hiç bir Osmanlı neferinin bulunduğu yerden ayrılmaması lâzım geleceğini ve ahalinin teheyyücatına gelince mevcut kuvvetle filonun bunları teskine kifayet edeceğini ve şayet hükûmet veya askerinin tesir ve nüfuzıyla bir hâdis vukuu halinde vatanımız için son derece vahim olacağını mübeyyin Amiralden ikinci bir nota tebellûğ ettiğini ve kendisi de mezkûr notadaki emre tevfikân ne yapılmak lâzım gelirse onu yaptığını ve işgale intizaren herkesin olduğu yerde kaldığını ve her ne bahaya olursa olsun tarafımızdan her hangi bir hâdisenin vukuuna sebebiyet verilmemesi için şediden emirverdiğini ve ertesi gün saat on bire kadar hiç bir hâdis zuhur etmeder işgalin sükûnetle vaki olduğu sıralarda kışlanın önünden etrafı, uzun bir sıraya takılı Yunan bayrağını hâmil yerli Rum çeteleriyle muhat bir yunan alayı bizim kışlanın kapısındaki nöbetçi önünden geçerek cepheyi dolaşıp diğer tramvay cephesinin sülûsanını katettikten sonra anî bir silâh sadası üzerine Yunan askerlerinin ürkerek geri gerisine birbirlerini çiğneyerek kışla önüne kadar gelip şiddetli ateşe başladıklarını, ateş kestirmek için teşebbüs ettiği her bir çareden hiç biri müsmir olmayınca ordunun her emre muti olup kendi kendine hiç bir vakit hiç bir fenalığa cüret etmediğini ve Yunanlılarca mukabele ile bir hakk-ı fetih görülmemesi için tarafımızdan ateş edilmediğini bütün nazarlarda isbat maksadiyle kendisini feda ederek kışlanın kapısı önüne bizzat çıkıp durduğunu ve filhakika bir iki dakika sonra ateş kesilip şahsen tanımadığı kasketli bir yunanlı gelip kollarından tuttuğunu ve merkuma muavenet eden bir şahs-ı sani yardımıyla ortaya aldıklarını ve mahvetmek üzere gelenlere karşı güya muhafaza ediyorlarmış gibi, aman paşa telâş etme dediklerini ve bir az sonra da kışladan zabitan, yanına geldiklerinde cümlesini rıhtıma doğru bir şakî sevk eder gibi envai mezalim ve işkence ile bütün düvel-i mü'telif asker ve mürettebatı gözü önünde bir gemiye götürdüklerini ve ledelistifsar notanın vali huzurunda hükûmet konağında bir heyet vasıtasıyla tebliğ edildiğini ve istihkâmâtın işgalinde düvel-i itilâfiye tarafından bizden de birer zabıt terfiki teklif edildiği ve bu suretle işgalin bilâ vukuat yapıldığı taraflarından bildirildiği halde, Yunan işgali

sırasında da kumandanlıkça bir şeyler düşünölüp düşünölmediği sualine karşı; Birinci notada bizden zabıt bulundurulması suretiyle vukuat olmadığı, ikinci notayı aldığımız zaman mümessillere söylemiş ve yine bu suretle hareket edilmesi hiç olmazsa kuvay-ı işgaliyenin başına birer İngiliz müfrezesiyle birer de zabitin terfiki musırren talep edilmiş ise de kabul edilmediğini ve gece saat on birden sonra kuvayı işgaliye kumandanının emrine tâbi bulundukları bildirildiğini ve *biz karışmayız dediklerini* ve ledelistifsar müteferrik ve hariçte bulunan kıtaata yalnız istihkâmâtın işgal olunduğu ihbar olunup başka bir emir verilmediğini ve bu emrin de icap edenlere tahriren icap edenlere de telefonla haber verildiğini, kolorduya mensup Nefs-i İzmir'de fırka olup olmadığı ve kumandanın fırkaya tebliğât icra edip etmediği sualine cevaben de merkezde elli altıncı fırka olup, kumandanı kaymakam Hürrem Bey olduğunu ve kendisine tebliğât icra edildiğini ve muahharen Seydiköyünde bulunan kıtaata ve sair hariçteki kolordu mensubinine İzmir'in işgaline dair tebliğât vakt-i zamaniyle yapılmış mı idi? tarzındaki suale hepsi haberdar edilmiştir yollu cevap verdiği ve kışla önünde geçen Yunan askeri ateş açmaları üzerine şeref-i askeriye kurtarmak mümkün olup olmadığı sorulmuş, cevaben *şeref-i askeriye değil, vatan-ı Osmaniye kurtarmak* için yukarıda söylediği tedabiri ittihazdan başka bir tedbir kullanmadığını ve kendisinden tekrar Amiral Calthorpe'un notasından sonra işgal esnasında tavrı harekâtı evvelden malûm olduğu cihetle bir vaka zuhur etmemesi ve işgal bitinceye kadar inzibat ve asayişin sureti muhafazası için itilâf mümessilleriyle bilmüzakere müstereken tedbir-i lâzime ittihazı kabil olup olmaması hakkındaki suale karşı evvelki beyanatını aynen tekrar etmiş ve ledelistifsar: İzmir'den ihraç ve teb'idi hakkında düvel-i mü'telifenin vasıta-i vilâyetle talep ettiği zabitanın sicillatının bihakkin tahkikata mütevakkıf olduğu için bir muamele yapılmadığını beyanla başka diyeceği olmadığından ifadesini imzalamıştır.

Erkân-ı Harbiye Reisi Abdülhamit Bey ikinci ifadesinde Kolordu emrinin tebliğ olunduğu kumandanların isimlerini bildirdikten sonra işgale ait evamirin tahriren ve şifahen icraasına memur Erkân-ı Harbiye Yüzbaşılardan Nazmi Bey olup vesaikin kâmilen o zaman mumaileyh nezdinde kaldığını ve mumaileyhin de elyevm Anadolu'da bulunduğunu istihbar ettiğini söylemiştir. Keza Levazım kasasındaki para hakkında işgal günü yapılan muamele ledelistifsar: Yunanlıların kışlaya muvasalatından evvel Kolordu Levazım Reisine zâbitana

maaş tevzii hakkında emir verildiğini ve bu emir mucibince her kese elden maaş tevzi edilmeye başlandığını fakat kalabalıktan kendisinin alamadığını bildirmiştir. Diğer bir suale cevaben de Umur-u Ecnebiye şubesine kendisinin, üç dört lisana aşına yerli Şerif Paşazade Remzi Beyi inha ettiğini söylemiştir.

Mahkeme elli altıncı Tümen Kumandanı Kaymakam Hürrem Beyi (3-319) şahit olarak 8 Kasım 336 tarihinde isticvap ediyor:

İstanbul'da Tavşantaşı'nda Mabeyinci Çeşme sokağında mukim ve şimdi Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Birinci Şube Müdürü olup otuz yedi yaşlarında bulunduğunu bildirdikten ve yemin ettikten sonra zaptolunan ifadesinde: 14 Mayıs 335 tarihinde düvel-i itilâfiye namına amiral Calthorpe tarafından vilâyet-i celileye verilen bir notada İzmir kalelerinin düvel-i itilâfiye namına mütareke ahkâmına tevfiikan işgal kılınacağı bildirilmiş olduğunu ve bunun için de itilâf müfrezelelerine refakat etmek ve girecekleri yerdeki Osmanlı kıtaat ve kumandanlıklarına Kolordunun vereceği evamiri tebliğ etmek üzere dört zâbit talep edilmiş olduğunu ve Kolordunun işbu mealdeki notayı balâya alarak zeylen nota ahkâmının icrasını fırkaya tebliğ etmiş bulunduğunu ve elli altıncı fırka kumandanlığı dahi aynı emri maiyet kumandan ve makamata tebliğ ettiği gibi, matlup dört zâbitten birisinin fırkadan tâyin edilmekle talimat almak üzere Kolorduya izam edilmiş bulunduğunu, 14 Mayıs akşamında mezkûr zâbitanın her biri bir devletin müfrezesine refakat ederek Kösten, Uzunada, Mordoğan, Foçalar, Yeni Kale batarya ve mevaki-i müstahkemsine gitmiş olduklarını ve bu müfrezelerden Yunan kıtasının şehre en yakın bulunan Yeni Kaleye gittiğini, gerek evvelce pek mütevatir söylenen sözler ve ahval-i cariyeye, gerekse Yeni Kale'nin Yunan müfrezesiyle işgali ve saire İzmir'in behemahal Yunanlılar tarafından işgal edileceğine alâmet-i farika olduğunu ve bu tehlikenin men'i esbabına tevesül çarelerinin gerek Kolordu Kumandanı Paşa ve gerek Erkânı Harbiyesiyle mevzuu bahis olup gerek nezaret-i celile ve vilâyetin, gerekse düvel-i itilâfiye namına Amiral Calthorpe'un nazarı dikkatlerinin celp ve icabının icrasına iptidar kılındığını ve ancak kendisi de vaziyetin ehemmiyet ve ciddiyetini nazarı dikkate alarak merkezde ve kışlada bulunan maiyeti cüz'ü tam kumandanlariyle eşhas-ı lâzimeye kendisi kışladan ayrılmadan onların da ayrılmamalarını emrettiğini ve takriben saat sekiz, dokuza doğru vilâyetten telefonla Kolorduya verilen malûmata nazaran saat ona doğru Amiral Calthorpe'un

veya onun mümessili olabilecek diğer birisinin vilâyete gelerek yeni tebligatta bulunacakları bildirilmiş olduğu mütalâasını serd ile Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisinin kendisine şifahen bu yolda söylemiş olduğunu kendileri de intizaren saat on buçuk on bire doğru iki İngiliz mümessili gelerek 15 Mayıs 335 kablelzeval saat sekizden itibaren Yunan kıtaatının İzmir limanına ihraç olunacağı ve Türk efrad ve zâbitanının kışlalarında müçtemi bulunması ve hariçte görülenler hakkında örfî muamele ifa kılınacağı mealinde bir tebligatın yapıldığını ve Kolordu da notayı, aynen balâ ederek zirine “Amiral Calthorpe’dan alınan nota balâya çıkarılmıştır ona göre muktezasının ifası” mealinde bir zeyil ile tebliğ edildiğini ve fırkaca da derhal tamimi icra kılındığını ve ledelistifsar: Yunanlıların karaya çıkacaklarını havi notanın tebliğinden sonra esnay-ı işgalde ahval-i nalâyika vukua gelmemek için Kolorduca kıtaata ittihazı icabeden tedabir ve vesayayı havi hiç bir emir tebliğ ve tebellüğ edilmemiş olup yalnız şifahen vaki olan istizahta zâbitan ve efradın yevmi işgalde kablelzeval saat sekizde notada bildirilen kışlalarda ve karakollarda toplanmaları ve hariçte bulunmamaları teyit kılındığını beyan etmiştir.

Kurmay Yüzbaşı Gönenli Nazmi’nin ifadesi :

“Şahadet etmek için edilen davet üzerine 22 Kasım 1336 da mahkemeye gelen ve Ali Nadir Paşa ile Abdülhamit Beyi tanıyıp kendileriyle karabet ve adaveti olmadığını beyan eden 304 tevellütlü Gedikpaşa’da Gülizar apartmanında sakin Erkân-ı Harp Yüzbaşılardan Gönenli Nazmi Efendinin muhallefen zaptolunan ifadesinde: Amiral Calthorpe’un notasını hâmilan otomobil ile bir veya iki memurun alafranga saat on bire yakın hükûmet konağına geldiğini bizzat gördüğünü ve amiral Calthorpe’un bir nüshasını vilâyete ve diğer nüshasını Kolorduya verdiğini ve Kolorduya ait kısmının tarafından tercüme edilmiş olup mealinin “*Babıâli’nin de* muvafakati ile yarın kablelzeval saat sekizde İzmir Yunan kıtaatı tarafından işgal edilecektir. Her türlü suitefehhüme mahal kalmamak üzere ihraç noktalarına yakın olan kıtaat ve müfrezelerin hemen şimdiden geri çekilmesi ve kışla ve müessesati saire zâbitan ve efradının mevkilerinde Yunan işgal kumandanının emir ve arzularına intizar etmesi lüzumu ve muazzam ve kuvvetli donanmanın nota muhteviyatının hüsn-ü tatbikinde âmil-i müessir olacağı” tarzında olduğu, bunun üzerine Kolordu Kumandanı ve Erkân-ı Harbiye Reisi ve Kolorduya mensup büyük rütbeli zâbi-

tanın kışlada toplanıp müşavere ve münakaşa ve müzakerelerinde bil-hassa *zâbitan ailelerinin sefalet* ve perişanisine mahal kalmamak üzere nota muhteviyatının kabulü ve Kolordunun bilâ mukavemet teslim-i silâh etmesi takarrür etmiş ve buna dair bir Kolordu emri yevmisi tahrir ve telefon ve süvariler vasıtasıyla icabeden makamat ve müessesata tebliğ-i keyfiyet edilmiş ve Punta, Pasaport gibi deniz sahilindeki müfrezeler geriye celp ve müessese ve kıtaya mensup olmıyan zâbitan ve efrat kışlaya celp ve davet edilmiş idüğünü ve mahaza bu işgal keyfiyetinden Kolordunun *üç dört gün evvel* İtalya müemessil-i askerisi vasıtasıyla malûmat alıp o zaman Harbiye Nazırı bulunan Şakir Paşaya taraf-ı kumandaniden arz-ı malûmat edilmiş ise de şayiaya ehemmiyet verilmemesi suretinde bir cevap alındığını, ve ledelistifsar: Kolordu emrinin nefsi İzmir'de bulunan 56 ıncı fırkaya, nakliye taburu kumandanlığına, ambar memurlarına, hat komiserliğine ve Kolorduya mensup olup Seydiköyünde bulunan Kolordu topçu alayı kumandanlığına, İzmir müstahkem mevki ve ağır topçu liva kumandanlığına ve saire Kolorduya mensup bilumum kıtaat ve müessesata tebliğ edildiğini ve hin-i işgalde de fecayı vuku bulmamak için Elli Altıncı Fırkanın kışlada bulunan ve şehit Kaymakam Rahmi Bey'in taht-ı kumandasında bulunan 174 üncü alay ile kışla etrafında tedabir ittihazi ve şehir dahilinde asayişin muhafazası için mitralyöz mülâzımı ve Kolordu süvari alayı zâbitanından mülâzım Kâzım Efendi kumandasında yirmi beş otuz atlıdan ibaret bir süvari müfrezesinin fecayiin vukuundan bir kaç *dakika evvel* kışladan tahrik edilmiş bulunduğunu, keza kasadaki paraların ne olduğu istifsar olundukta: Yunanlıların işgal günü kışlaya ateşe başlamalarından evvel umum zâbitana vezneden münasip miktar avans suretiyle para verilmesi ve şu suretle kasa muhteviyatının hiç olmazsa senet mukabilinde zâbitana tevzii düşünlmüş ve fakat bu karar ancak icra edilemeden ateşin başlamış olması dolayısıyla kasaların vezne müdürü Ekrem Bey tarafından temhir edildiğini ve kasa dahilinde bulunan para ile tevzi edilebilen akçe hakkında malûmatı olmadığını ve mahaza tevzi olunan paraların da zâbitan üzerinden Yunanlılar tarafından tamamıyla gasbolunduğunu, üç gün kadar Patris vapurunda esir edildikten sonra kışlaya tekrar getirildikleri vakit kasaların kırılıp muhteviyatının tamamen alındığını vezne memuru Ekrem Efendiden işittiğini ve mumaileyhin bilâhare bu mesele hakkında Bursa'da taht-ı isticvaba alındığının mesmuu olduğunu bildirmiştir. Ateşin devamı müddetince cephe gerisinde

kışladan girip çıkmak ve savuşmak imkânı hakkındaki mütalâası ledelistifsar: ateş takriben üç bölük kadar bir kuvvet tarafından idare edildiği ve bu bölüklerin ateş başladığı zamandaki vaziyeti icabı kışlanın kapısını geçmiş bulunduklarından Kokaryalı istikametinde ahz-ı mevki edip kışlanın şimal cephesini nevama muhasaraya aldıklarını ve deniz cihetinden de kayıklar dahilinde yerli Rumlardan mürekkep ahalinin kışlaya ateş açmış olduklarını ve o cihetten de firar tehlikeli bulunduğunu, buna rağmen bazı zâbitanın bu cihetten firara muvaffak olduklarını, kasa memurlarının kendi teşebbüs-ü şahsileriyle kasa muhteviyatı ile birlikte veya bir emr-i mahsusla firar ettiklerine dair malûmatı olmadığını, vapura götürürlerken vezne memuru Ekrem Efendinin kendileriyle beraber bulunduğunu fakat Levazım Reisi Süleyman Bey'in kendileriyle vapurda bulunduğunu derhatır etmediğini söylemiş ve şimdi bulundukları yerler hakkında bilgisini ilâve etmiştir.

Ali Nadir Paşa'nın tekrar ifadesi :

İşgal edilecek mahalleri göstermek üzere birer Osmanlı zabiti terfiki teklifine karşı cevaben işgal kumandaniyle görüşünüz biz karışmayız demiş olduklarını evvelki ifadesinde bildirmiş olmasına rağmen, sabahleyin erken işgal kumandanına müracaat icabettiği halde müracaat etmediği anlaşıldığından esbabı sorulunca: Calthrope'dan aldığı emirde "ben işgali Yunan kumandanına tevdi ettim siz de oradan alacağınız emre göre hareket ediniz" dediğinden ve kendisi dahi verilecek emre muntazıran vazifesi başında beklemiş ise de, hiç bir müracaat eden olmadığı ve keza Yunanlıların İzmir'i işgal edeceği malûm iken ve vezne de ziyade miktar para bulunması mezkûr paranın ziyanına sebebiyet vermek demek olduğundan ve Bankaya vaktiyle tevdi kabil iken icra edilmeyecerek kasada tutulması ve bu paranın ne olduğunun aranılmaması şayanı teemmül olduğundan bu babta izahat itası talep edilmesi üzerine cevaben: Yunanlıların işgalinin mütarekede yapılan işgaller misillü, mevakii müstahkemenin işgali misillü olacağını zannedip vuku bulan tarzda kışlayı, odaları işgal etmek gibi bir şekilde olmadığını ve binaenaleyh paranın da kasada durduğunu ve zaten parayı başka bir mahalle nakline vakit de olmadığını beyan etmiştir.

Hürrem Bey'in tekrar ifadesi:

31 Ocak 1337 tarihinde mahkeme şahadet maksadiyle Hürrem Beyi tekrar isticvap ederek: işgal sıralarında fecayi vukua gelmemek

için ne gibi tedbirler ittihazı kabil olacağına dair fikir ve mütalâat-ı mahsusası istifsar olundukta: 1 - derhal mukabil bir cevap ile Yunanlıların kendi başlarına her tarafı işgaline meydan bırakılmıyarak hiç olmazsa limanda bulunan her devletin kuvvetli donanmalarından birer miktar efrada birer zâbit terfikiyle işgali bir tarz-ı selimde icraya tavassutlarını rica ve temin etmek, aksi takdirde behemahal ahali-i müslümenin gerek Yunan askerleri ve gerekse yerli Rumların taarruzatına maruz kalarak sefk-i dimaya meydan verileceğinin ve bundan ictinabın gayrı mümkün olduğunu suret-i katîyede anlatmak, 2 - Amiral Calthorpe ve düvel-i muazzamadan diğerlerinin mümessilleri birinci maddeye ikna ve imale edilmesi mümkün olmadığı cevaben bildirildiği ve hattâ ihsas olunduğu takdirde hiç olmazsa cihet-i askeriyece Yunan işgal kumandanlığıyla temas teminine uğraşılarak ve karaya ayak basacak Yunan kıtaatının mafevkiyle görüşülerek suret-i işgali tanzim etmek ve cihet-i mülkiyece de zaten İzmir'de bulunan ve hükûmetle temas-ı resmiyi ifa eyliyen bahriye mensubiniyle bu hususu temin etmek ve hattâ vaziyeti, selâhiyet ve mevkii artık taayyün ve tezahür etmiş bulunan İzmir metropolithanesi veya Salib-i Ahmeri vasıtasıyla temine sarf-ı gayret etmek ve hükûmet-i mahalliyece bu ciheti, cihet-i askeriye derhatır ettirerek gayeyi temin eylemek, 3 - Kıtaatımız kâmilten kışlabent olacakları (kablelzeval saat 8 den itibaren) emir ve talep olunduğu sarahati mevcut iken artık bu saatten sonra İzmir asayişinin idamesine hükümrân olunamayacağı esası düşünülerek yine hiç olmazsa işbu saatten itibaren şehirdeki emr-i asayişin idamesi gayesini temin eylemek üzere şehrin mühim noktalarına düvel-i *müttefika* adamları *ikame*'sini temin eylemekden ibaret olduğunu beyan eylemiştir.

Diğer bazı zâbitlerin de ifadeleri alınmış ise de mühim görülmediğinden buraya nakledilmemiştir. Neticede Divan-ı Harp yukarıdaki ifadeleri hulâsa ederek Mirliva Ali Nadir Paşa ile Erkân-ı Harbiye Reisi Abdülhamit Bey'in müstelzim-i ceza bir cürm-i kanunileri görülmediğinden adem-i mesuliyetlerine üç yüz otuz yedi senesi şehri nisanının dördüncü Pazartesi günü vecahen ve müttefiken karar verilerek mumailayhimaya tebliğ eylemiştir.

Vak'anın ve bu hükmün kısaca münakaşası :

Genel Kurmay Başkanının ithamnemesinde: İzmir'in işgal faciasında Kolordu Kumandanının idaresizliğinin dahl-i küllisi bulun-

duğu, kumanda heyetimizin şeref-i millî ve askeriye kurtaracak bir hareket tarzını intihap edememelerinin şayanı teessüf olduğu haka-ret altında mezhabahaya giren sürüler gibi hareket etmekten ise şeref ve namus-u askerinin iktiza ettirdiği tarz-ı hareketi tercih etmedikleri ve Seydiköy'deki kıtaya esaslı bir talimat verilmediği bildirilmektedir. Divan-ı Harbin sorularında ve yukarıda aynıyle yazılan cevabi ifadelerden bu mühim noktaların layikiyle incelenmediği anlaşılmaktadır. Yalnız bir kere Ali Nadir Paşa'ya şeref-i askeriye kurtarmamak sebebi sorulmuş o da şeref-i askeriye değil, vatan-ı Osmaniye kurtarmak düşüncesiyle tedabir aldığını bildirmiştir. Divan-ı Harp bu cevabı kâfi görüyor. Hayrete şayandır ki, bu eski Mareşal ve Generaller şeref-i askerisi kalmıyan bir Osmanlı vatanının ne kıymeti olacağını düşünemiyorlar, bunu şahsî bir şeref telâkki ediyorlar. Kasadaki paranın sorumluluğunu askerî ve millî namus ve vazife şerefinden üstün görüyorlar ki, onu daha çok soruşturuyorlar. Kumandanın idaresizliği ifadelerde açıktır, böyle olmakla beraber Divan-ı Harbin ya İstanbul hükûmetinin veya şahsî merhametlerinin tesiri altında bu beraat kararını verdikleri anlaşıyor.

Kumandan Ali Nadir Paşa ifadesinde, mümessillerin "artık biz karışmayız, işgal kumandanından emir alırsınız" dediklerini söylüyor. Mütarekenin mânası işgal kumandanının emri altına girmek olmadığının cevaben bildirmesi lâzım gelirdi. Mütareke müsaleha olmadığından, iki düşman askerinin mütarekede bir arada bulunamayacağından araya bir mütareke hattı çekerek ayrılmaları lüzumunu belirtmesi iktiza ederdi. Kabul etmezlerse, henüz sulh aktedilmediğine göre, Türk askeri Yunan askeriyle ne bir arada bulunabilir ve ne de onların emri altına girer, siz yapmazsanız ben bu ara hattını tâyin edebilirim diye kesin bir cevapla celâldet göstermesi icabederdi. Kumandanlık dairesi olan eski kışla binası (şimdi yıkılmıştır) deniz kenarında ve donanma ateşine maruz bulunduğu buradan kalmak doğru olmaz. İngilizlerin bunu teklif etmesi kendi işlerine geldiği içindir. Kışlanın arkasındaki Bahri Baba parkının (o vakit maşatlık idi) üst tarafında Eşref Paşa mahallesinin bulunduğu hâkim sırtlara, şehrin kenarına bütün maiyeti zâbitler ve askerlerle beraber çıkar, karar-gâhını orada münasip bir yerde kurar ve telefon irtibatı yapar. Yalnız şehrin işgal edileceği bildirilmiş olmasına nazaran şehir ile kendi arasında nöbetçiler vasıtasıyla bir mütareke ara hattı kurar ve işgal kumandaniyle irtibat için lisan bilen bir zâbiti hükûmetten de istiyeyeceği

bir memurla beraber karaya çıkacakları yerde bulundurur ve şehir asayişinin polis ve jandarma ile teminini vilâyete bildirir, durumun inkişafına hâkim bir halde intizar ederdi. Yunan işgal kumandanı daha geri çekilmelerini isterse Seydiköy'deki topçu alayı garnizonuna kadar çekilebilir ve Aydın'daki tümeniyle de irtibat yapardı. Abdülhamit Bey ifadesinde kumandanla üç cihet düşünüldüğünü ve çekilmenin hilâf-ı emir memleketi terk demek olup mesuliyeti mucip olacağından terviç edilmediğini bildiriyor. Halbuki en doğru karar çekilme idi; memleket işgal edileceğine göre çekilmek memleketi terk mahiyetinde olamaz, memleket ister istemez terkediliyor. Hilâf-ı emir keyfiyetini düşünmek de sakattır. Kurmay Yüzbaşı Nazmi Gönenli ifadesinde işgalden üç dört gün evvel İtalyan askerî mümessillinden Yunanlıların yakında İzmir'i işgal edeceklerine dair malûmat alındığını bildirmesi dikkate şayandır. Harbiye Nazırı her ne kadar şayialara kulak vermeyiniz, araciften ibaret demiş ise de, kumandan böyle bir hal olunca nasıl hareket edilmesi lâzım geleceğine dair emir istemekte ısrar etmesi lâzım gelirdi. Harbiye Nazırı teslim olmalarına emir verse bile, vatanperver bir kumandan için bu emir muta olamazdı. Çekilmeyip kışlada kaldıklarına nazaran mademki ateşe maruz kaldılar, ateşle mukabele etmeleri icabederdi. Kışlada zayıf mevcutlu bir alay piyade vardır. Ateşle mukabele kahramanlığını gösteremediklerine göre, beyaz bayrak çekerek zelilâne teslim olacaklarına, kışlanın arka kapısından (şimdi yeni Orduevinin bulunduğu yerden) çekilebilir ve geri geri Seydiköy'e kadar gidebilirlerdi. Netekim bir kaç vatanperver genç zâbit bu yolda çekilerek Aydın'daki millî mukavemet cephesine iltihak etmişlerdir. Bu çekilme düşman mâni olmak isterse, ateşle mukabele ederek çekilmek mümkündü. Denizden kayıklardan edilen ateşe mukabil bir iki el ateş onları kaçırmıya kâfi gelirdi. Çekilmede belki biraz zayıat verirlerdi, fakat bu zayıat sonradan zelilâne verdikleri zayıattan fazla olmazdı. Ne çare ki, ateş etmeyi, ateşe ateşle mukabeleyi göze almıyorlar, bununla vatani kurtaracaklarını sanıyorlar. Elindeki kuvvet ne kadar az olursa olsun onu korumak, ondan istifade etmek kumandanlığın esas vazifesidir. Kudreti elinden kaçırmak, iş göremez duruma düşmek en fena bir hareket tarzıdır. Zâbitan ailelerinin selâmetini düşündüğünü söylemesi de askerî icaba uygun değildir. Onlardan isteyenler bu gece etrafa nakledilebilirdi. İngiliz amiralinin daha bidayette işi kendi hesaplarına nasıl hazırladığı anlaşılıyor. Hakikî vatanperver, enerjik kumandan ve valilerin sönük

kimselerle değiştirilmesini temin ediyor, genç zâbitlerin memleketten çıkarılmasına çalışıyor : zavallı kumandan, İngiliz mümessili sanki kendi amiri imiş gibi onun ultimatomunun suretini yukarı alarak altına “icabının icrası” yazısıyla maiyetine bildiriyor. Eline aldığı beyaz perde bezinden bahsetmeksizin ateşe karşı kapı önüne bizzat çıkmasını bir fedakârlık sayıyor. Yunanlıların bir fetih hakkı kazanmamaları için ateş ettirmediğini söylemesinin ne kadar mantıksız olduğunu daha sonraları anlamış ve vicdan azabına düşmüş olduğuna şüphe edilemez.

İşgalden evvel İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından edilen davet üzerine çoluk çocuktan ibaret bir kısım halkın toplanmasından bahseden Kurmay Başkanı Bağdatlı Binbaşı Abdülhamit, bazı gençlerin kendilerine silâh dağıtmak üzere kumandan paşayı sıkıştırdıklarını söylemekle bunların çoluk çocuktan ibaret olmadıklarını itiraf etmiş ve ifadesinde tezada düşmüş olmasını mahkeme incelemiyor. Bu vatanperverlerin dağıttıkları sureti yukarıda yazılı beyannameyi almış oldukları bu ifadedden de anlaşıldığı halde, bundan hiç bahis yoktur. Tümen Kumandanı Kurmay Yarbay Hürrem ve Kurmay Yüzbaşı Nazmi Gönen’li birinci cihan harbinde gayretleri görülmüş vatanperver ve muktedir gençler olduğu halde, bu işte nasıl olup da menfi bir durumda kaldıklarına hayret olunur; demek tab’an enerjileri az kişilerdir. Bilhassa Hürrem Bey’e maiyetini alıp şehir haricine çekilmek düşerdi. Kolordu Kumandanının bu teklife rıza göstermeyip de Yunan kumandanının emri altına girmeyi kabul etmesi kendi kendisini âmirlikten iskat demektir. Ordu mensupları düşman kumandanının emri altında vazife görmiye yemin etmiş değillerdir, aksine yemin etmişlerdir. Dinimizin kitabında haksız isyanın menedilmiş olması haklı isyana mesaj demektir. Burada hasıl olan durum haklı isyana güzel bir misaldir. Tümen Kumandanının Kolordu Kumandanına artık ben sana itaat edemem diyerek maiyetini toparlayıp şehrin üst kenarına çekilmek emrini vermesi ve kendisine bağlı olmayan zâbitleri de kendisiyle beraber gelmiye teşvik etmesi lâzım gelirdi. Bugün hepsi hakkın rahmetine sığınmışlardır. Ruhlarını fazla tâzip etmek istemem. Sonraları Hürrem Bey’i büyük bir vicdan azabı ve pişmanlık içinde üzüntülü görmüştüm; onun bu pişmanlık içinde canını yaradanına vermesi Allahın merhametine nailiyetine belki sebep olmuştur, biz de millî hakkımızı helâl edelim. Hükûmet erkânından ve polisle jandarmanın faaliyetinden fezlekedede hiç bahis yok. Yunanlı-

ların yaptıkları t   ler ürpertici Őeni fecayiden Rum kadınlarının bile esir kafil  ye ateş etmelerinden bahsi zait görür, kafil   içinde zito Venizelos diye baŐırmak tenezz  l  nde bulunmadıklarından dolayı Şehit edilen Albay Süleyman Fethi Beyle arkadaşlarını rahmet ve hürmetle yadederim.

Şunu da il  veden kendimi alamıyorum: İzmir'i Yunanlılardan geri aldığımız 9 Elyl  l 1922 gecesini     t  menle süvari Kolordumuz Şehirde konakladığı esnada, elimizde bir kaÇ bin Yunan askeri ve zâbitleri esir bulunuyordu. Ne bunlara, ne de Rum ahaliye hiÇ bir fenalık yapılmamıŐ, intikam g  d  lmemiŐ, bütün halkın geceyi rahat ve neŐe içinde geçirmesi temin olunmuştu. Bu halin savaŐta taaddiyi meneden dinimize bağlılığımızdan ve zebunkeŐliĐi hor gören yüksek Türk seciyesinden ileri geldiğini g  Ős  m  z   gererek b  t  n d  nyaya bildirmek hakkımızdır.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

FRIEDRICH WILHELM DEICHMANN, *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jahrhundert nach Christus* (= M. S. 5 ve 6. yüzyıllardaki İstanbul mimarisi hakkında incelemeler), Deutsche Beiträge zur Altertumswissenschaft unter Mitwirkung von Matthias Gelzer, Walter H. Schuchhardt und Bruno Snell, herausgegeben von Gerold Walser, Heft 4, Bruno Grimm-Verlag für Kunst und Wissenschaft, Baden-Baden 1956; 117 s. ve metin dışı 32 resim, fiatı: 29,70 D M.

Hristiyan sanatının önemli bir bahsini teşkil eden Bizans sanatında Doğu ve Batının payları meselesi uzun zamandır çeşitli çetin tartışmalara yol açar. Bizans, daha doğrusu Doğu Hristiyan sanatının merkezi olan İstanbul'un rolü de, bu arada değişik açılardan görülür ve değerlendirilir. Yarım yüzyıldan fazla bir zaman önce J. Strzygowski'nin *Orient oder Rom* (1901) adındaki kitabı ile başlayan bu tereddütlü durum henüz kesin izahını bulmuş değildir. Yarım yüzyıl öncesine kadar bütün Hristiyan ve bu arada Bizans sanatını, Roma'dan yani Batıdan inkişaf ettiren eski, klâsik görüş Strzygowski'nin yayınları ile gerilemeğe başlamış ve hattâ bir aralık çok az bir taraftar topluluğu tarafından desteklenir bir hal almıştı. Fakat son zamanlarda terazinin Batı kefsi tarafının yeniden ağır basmağa başladığı görüldü ki, bu hususda en ön plânda gelen isimler W. Zaloziecky ile H. Swift'dir. İşte F. W. D. bir defa daha bu konuyu işlemekte ve İstanbul'un Batı sanatından ayrı olan özelliklerini belirtmek için bu şehrin 5. ve 6. yüzyıllardaki mimarisinin köklerinin Batı'da değil fakat Doğu'da aranılması gerektiğini,¹ ve İstanbul'un bu devirde kendisine has ileri bir üslubu olduğunu ispata çalışmaktadır. Ötedenberi Geç İlkçağ devri sanatı hakkındaki incelemeleri ile tanınan F. W. D. Roma'nın Erken Hristiyan devrine ait kiliseleri (*Frühchristliche Kirchen in Rom*, 1948) hakkındaki güzel kitabı ile, ana araştırma sahasının Batı olduğunu göstermişti. Zaman zaman makaleleri ile Doğu ile de ilgilendiğini gösteren yazar, 1952 de İstanbul ve Anadolu'da yaptığı bir tetkik gezisinden elde ettiği notlar ile bu kitabını meydana getirmiştir. Önsözden öğrenildiğine göre Kuzey Adriyatik bölgesindeki mimari anıtların İustinianos devrinin İstanbul mimarisi ile olan münasebetleri ise ayrı bir cilt halinde ortaya konulacak, böylece bu önemli problem bütün şümülü ile halledilmeğe çalışılacaktır. Doğu-Batı Erken Hristiyan devri mimarileri arasındaki bu karşılaştırılmanın ve bu karşılaştırılma çerçevesi içinde İstanbul'un rolünün aydınlanması gibi çetin problemlerin, bilhassa Batı'yı gayet iyi tanıyan bir araştırmacı tarafından ele alınması, hiç şüphesiz varılan sonuçların değerini bir kat daha arttırmaktadır.

Doğu-Batı arasındaki fark daha Roma sanatında da başlamakta olduğuna göre, bu meselenin kökü hayli derine iner. F. W. D. uzun giriş kısmında (s. 9-18) bunu incelemekte, problemin özünü belirtmektedir. Bu arada programını da açıklayarak, önce kökleri (*Wurzeln*) araştıracağını, bunun arkasından da muasır çevreler ile mü-

¹ Buradaki Doğu-Batı terimlerinin Akdeniz havzası içinde olarak kabul edilmesi lâzımdır.

nasebetleri (*Stellung zur gleichzeitigen Umwelt*) ile meşgul olacağını belirtir. Kitabı teşkil eden dört bölümden birincisi (s. 19-40) inşaat şekilleri ve tonoz teknikleri hakkındadır. Burada yazar, İstanbul inşaat usullerinin Romadakilerden tamamen farklı olduğunu ve hiç değilse İustinianos'dan yüzyıl önce İstanbul'da gelişmiş bir tonoz tekniğinin kullanılmakta olduğunu hatırlatır. Bu tonoz-kubbe tekniği devamlı bir gelişme sonunda, en yüksek sonucuna İustinianos devrinde ulaşmıştır. Çeşitli taş-tuğla örgülerini inceleyen F. W. D. bunların Anadolu'daki yayılış derecelerini de önemle ele alır. Tuğla şeritleri halindeki duvar tekniğinin menşeiini araştırırken yazar, Roma İmparatorluk devrinin pek sevilen *opus reticulatum*'u üzerinde durarak ve bunun eyaletlere yayılışına da temas eder ki, yine Roma devrine ait bir misalin kuzey Anadolu'da Amasra'da bulunduğunu burada işaret edebiliriz². F. W. D. e göre tuğla hatıl, Nikaia, Nikomedeia'daki misallere bakılırsa Anadolu'da gelişmiştir. Öyle zannediyoruz ki, inşaatın çok eski köklerini Anadolu'nun ahşap hatıllı kerpiç yapı usullerinde aramak belki yerinde olacaktır. Yazar, İstanbul'da Sergios ve Bakkhos kilisesi (Küçük Ayasofya camii)nde rastlanan tek sıra kesme taş hatıldan ibaret olan tuğla inşaatın, tek misalinin bu olması dolayısıyla, bunun İustinianos devrinin bir yeniliği olduğu neticesine varmaktadır. Bu teknik, yalnız kesme taştan olan payeler tekniği ile birlikte yalnız Anadolu'da rastlanan bir yapı usulüdür. Yazarın diğer bir müşahedesine göre, Anadolu'da II. yüzyıldan itibaren radial istiflenen tuğla tonozlar hâkimdir. Halbuki bu teknik Roma'da hiç yoktur. Binaların taşıyıcı kısımlarında kesme taş payelerin kullanılması, tonozlarda tuğla hâkimiyeti Anadolu mimarisinin özellikleridir. Anadolu'da hâkim Hellenistik inşaat geleneğine aykırı olan kubbeyi hafifletmek için Batı'da kullanılan *amphora* (testi) yardımıyla kubbe örmek tekniği ise Doğuda tek bir misalle bile temsil edilmiş değildir. Buna karşılık, iç içe birbirine bağlanan yarım yuvarlaklar halindeki tuğla kubbe ve tonoz örgüsü sistemini F. W. D. Anadolu menşeli olarak görmektedir ki Antalya yakınında Side'de bulduğumuz bir misal, yazarın bu düşüncesini bir defa daha desteklemektedir.³ Yazar İstanbul mimarisini, Batı Anadolu geleneğine bağlamakta ve bunun da I-II. yüzyılların Batı -Roma esasından hareket etmekle beraber, Batı-Doğu sanatlarını kaynaştırarak yepyeni esaslara dayanmak suretiyle başlıbaşına bir gelişme gösterdiğini kabul etmek istemektedir. Örtü sisteminin şaheserini teşkil eden Ayasofya bir merkezde toplanan alternatif taşıyıcı ve dolgu kaburgaları ile kurulan kubbesi bakımından Batı'ya tamamen yabancıdır. Böylece F. W. D. e göre İstanbul'da örtü tekniğinin zirvesine ulaşılmıştır.

İkinci bölüm (s. 41-55) kemer üzengileri ve üzengi başlıklar (veya kemeraltı= impost başlıklar) hakkındadır. Önce üzengilerin ortaya çıkış ve yayılışını inceleyen F. W. D. kemer ile kemeri taşıyan sütunun başlığı arasında yer alan bu mutavasıt taşın menşeiinin kesin olarak aydınlanmadığını bildirir. Önce bir geçiş unsuru

² S. Eyice, *Deux anciennes églises byzantines, Cahiers Archéologiques*, VII (1954) lev. XXXVIII, 1.

³ A. M. Mansel, *Bericht über Ausgrabungen in Pamphylien, Archäologischer Anzeiger* 1956, 74, resim 30.

olarak kullanılan üzengi başlık ise⁴, sonraları dış satırlarının tezyinat ile kaplanması sonunda başlıbaşına bir başlık tipi olmuştur ki bunun en eski misallerinden birinin İstanbul'da Studios basilikası (İmrahor camii)nde bulunarak Berlin'e götürülen parça olarak gösterir. Kanaatimize göre bu üzengi başlıkların doğuşu incelenirken, Anadolu'da rastlanan kalın taştan ibaret primitif bir nevi üzengi örneği de dikkate alınmalıdır.⁵ Bu bahsin ikinci kısmında yazar iyon tipi üzengi başlıklardan bahseder. Ayasofya galerisinin geri dizilerinde görülen, antik iyon başlıkları ile impost başlıkları aynı kitlede birleştirilen bu başlıklar böyle iki ayrı unsurun birleşimi halinde Batıda yoktur. Bunun da yayılış sahası Yunanistan-Makedonya-Anadolu ve İstanbul'dur. Böylece antik sanattan alınan bir eleman, bir üzengi ile kaynaşarak, antik zevke uzak bir tezyinatla da bezenerek tamamen yeni bir unsur halinde ortaya çıkmaktadır. Aynı bölümün üçüncü kısmında doğrudan doğruya üzengi başlıklarını inceleyen yazar, bunun İstanbul'a has bir yenilik olduğunu ileri sürer. V. yüzyıl sonuna kadar hâkim olan korint ve bundan doğan kompozit başlıkların yerini bu bizans-iyon başlıkları almıştır. *F. W. D.* e göre İustinianos devrinin üzengi başlıkları Batı ve Doğuda çok yayılmıştır. Bunların İstanbul'dan ihraç olunduklarına veya buradan giden ustalar tarafından işlendiklerine ihtimal verir. İstanbul'da basit ve sâde üzengi başlığı hızla gelişerek, devrin silme ve korkuluk levhalarında görülen motiflere uygun *à jours*lu süsler ile bezenmiştir. *F. W. D.* enteresan bir müşahede de bulunur: Küçük Ayasofya ile Ayasofya'da mutavassıt üzenginin ortadan kaybolmuş olduğu ve kemerin hiçbir ara organa lüzum duyulmaksızın doğrudan doğruya, cepheleri üzengi başlıklara mahsus tezyinat ile kaplı yeni tip başlıklara oturtulduğu görülmektedir. Halbuki aynı devrin Adriyatik bölgesindeki eserlerinde üzengi başlıkların mânâlarının hiç bir zaman anlaşılmadan kullanıldığı dikkati çeker. Bundan da elde edilen sonuç üzengi başlıkların vatanının Doğu olduğudur. *F. W. D.* e göre bu tip başlık Doğuda çıkmış, İstanbul'da gelişmiş olup, bunlar her mimari organda belirtisi görülen İstanbul'a has bir üslûbun temsilcisidir.

Üçüncü bölüm (s. 56-97) bu yeni üslûbu aksettiren mimârî tezyinat hakkındadır. Burada kökler bahsinde üzerinde durulan ilk eser, Theodosios II zamanında yapılan ikinci Ayasofyaya âit olduğu tahmin olunan cephe kalıntısıdır. Gerek bütünü, gerek detayları bakımından bu cephenin eski Suriye ve Anadolu cephe mimarisi ile yakın ilgisi ödedenberi bilinir. Dantela gibi işlenmiş, makap (*trepan*) ile oyulmuş kuvvetli gölge kontrastlı tezyinat ise, yine Anadoludan alınarak yeni bir üslup çer-

⁴ *F. W. D.* Selânik'teki evvelce Eski Cuma camii olan kiliseye Paraskevi kilisesi demektedir. Halbuki türkçe adın rumcaya tercümesi suretiyle ortaya çıkan bu ismin yanlışlığı anlaşılmıştır. Yeni literatürde Akheiroipoitos kilisesi (bk. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, 160 vd.; St Pelekanides, *Palaiokhristianika mnemeia Thessalonikes*, Selânik 1949, 11 vd.) olarak bilinen bu binanın herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için bu adla tanıtılması lâzım gelir. Selânik'de Paraskevi adında önemsiz bir şapelin bulunması (kşr. O. Tafrali, *ay. esr.* 183, no. 20) böyle bir düzeltmeyi zaruri kılmaktadır.

⁵ Böyle bir taş Bergama'da Asklepion'daki helâ binasında görülmektedir.

çevesi içinde geliştirilmiştir. Bu yeni üslûbun İstanbulda başlıca temsilcisi olarak 463 tarihli *Studios basilikası* (*İmrahor camii*), 527-536 arasında yapılan *Sergios-Bakkhos* kilisesi (*Küçük Ayasofya camii*), ve İustinianos'un *Ayasofya'sı* incelenmektedir. Bu bölümün içinde uzun bir bahis halinde (S. 84-95) İstanbul mimarî tezyinatı ile eyaletlerdeki eserlerdeki tezyinat karşılaştırılmaktadır. Bu arada İstanbul'un veya başka yerlerin bazı eserlerine de temas edilmektedir. Misal olarak burada *Hagia Eirene* kilisesi (eski Askerî Müze binası) ni gösterebiliriz. *F. W. D.* neden ise kitabının çerçevesi içine almadığı bu binadan bir münasebetle bahsederek, bunun yan galerilerinin orijinal olmadıkları gibi haklı bir fikri ortaya atmaktadır. Halbuki kanaatimize göre, İstanbul'un bu ve bunun gibi daha bir kaç eski eseri, *F. W. D.*'nin kitabı içinde etraflıca yer alabilirlerdi. Yazara göre, İstanbul dışındaki eserlerin içinde yalnız iki tanesi (*Meryemlik kilisesi* ve *Philippi B basilikası*) tezyinat bakımından doğrudan doğruya İstanbul üslûbunun akislerini taşırlar. Kısacası, İstanbul tezyinat üslûbu yalnız bu şehre mahsustur ve bunun çeşitli kademeleri ile gelişmesi, başlangıcı ve zirvesi ancak oradadır. Aynı bölümün son kısmında *F. W. D.* Ayasofya tezyinatının diğer binalara tesiri üzerinde durur. Bu bakımdan Ayasofya'nın hâkim bir rol oynadığını kabul etmektedir. Diğer taraftan, antik yunan geleneğine uygun olarak, başlıklar ile diğer tezyini elemanların ancak yerine konulduktan sonra işlendiklerine bilhassa dikkati çeker.

Mekân biçimleri ve nisbetleri hakkında olan son bölümde (s. 98-108) Batı binalarında görülen vertikal hatlar hâkimiyeti ile Doğu binalarında görülen horizontal hatlar hâkimiyeti problemleri üzerinde durulmaktadır. Mekân ahenginin 6. yüzyıla kadar gelişmesinin incelendiği ikinci bahiste Studios, Sergios- Bakkhos ve Ayasofya'nın nisbetleri tesbite çalışmakta ve bunların başka yerlerdeki binalara nazaran daha ahenkli oldukları sonucuna varılmaktadır. Yükseklik, genişlik ve uzunluk birbirine bağlıdır. Sonuç olarak, Geç İlkçağın hieratik surette kurulan mimarî sistemi, İstanbul'un İustinianos devri mimarisinde kemaline ve en parlak durumuna erişmiştir. Kitap kısa bir sonsöz ile kapanmaktadır (s. 109-111) *F. W. D.*'e göre, M. Ö. V. yüzyıldaki Attika, Fransız Geç Gotiği, Floransa Quattrocento'su veya Roma Baroğu gibi, mekân ve zaman bakımından çok dar bir çerçeve içine giren bu İstanbul üslûbu, Anadolu hellenizminin yarattığı bir şeydir. Kitabın sonundaki 32 resmin ancak bir kısmı orijinal olup, plân, kesit ve rölöveler eski yayınlardan derlenmiştir. Böyle bir çalışma için, metni destekliyen resimlerin daha zengin olması temenni olunurdu. Çünkü, bazı kitaplar (bilhassa: R. Kautzch, *Kapitelstudien*) el altında bulunmadıkça okuyucu sıkıntı çekecektir.

W. Zaloziecky ve H. Swift'in görüşlerine karşı olarak Batı'nın rolünü çok zayıflatan hattâ hemen hemen hiçe indiren *F. W. D.*'nin, bir İstanbul üslûbunun mevcudiyetini belirtmesi ve bu üslûbun yaratılışında Anadolu'nun büyük payını bir defa daha ortaya koyması haklı bir düşüncedir. Ancak burada bir sual de zihni kurcalamaktadır. Acaba bu üslûbun doğmasında Anadolu'daki Geç Hellenizm mi yoksa çok eski çağlardanberi Anadolu'da yaşayan, gelişen ve bu toprakların insanların malı olan uzun sanat geleneği mi âmil olmuştur? Yazar ilk ihtimali kabul etmek ister gözükmektedir. Halbuki en eski çağlardan yakın devirlere kadar Anadolu topraklarında doğan çeşitli sanatların tetkiki, buradaki yaratıcı dehanın muayyen

bir devre veya muayyen bir millete inhisar etmeyip, devamlı bir zincir haline uzandığını göstermektedir. Bu kitap, hemen hemen bir yüzyıla yakın bir zamandanberi monografiya halinde incelenerek tanıtılan İstanbul âbidelerinin bir kısmının sentezi olması bakımından önemli bir teşebbüs⁶ ve Doğu-Batı problemlerinin halli yolunda atılmış faydalı bir ayarlama (*mise au point*) çalışmasıdır. Tabiatıyla bu arada İstanbul'un sanat merkezi olarak durumunun ortaya konulmuş olması da bu araştırmanın değerini daha da arttırmaktadır. Böyle bir çalışma elde bulunduktan sonra, diğer eserleri veya yeni bulunacakları değerlendirmek, sanat tarihindeki yerlerini bulmak çok daha kolaylaşacaktır. Ancak şu var ki, 5. ve 6. yüzyıllardaki İstanbul'daki mimarî eserlerini incelerken araştırma çerçevesini daha geniş tutmak, sağlam veya harabe halinde hâlâ duran daha başka binaları⁷, kazılarda tesadüflerin ortaya çıkardığı mimarî parçaları, müzede toplanmış İstanbul menşeli işlenmiş eserleri⁸ de ihmal etmemek lâzım gelirdi ki, böylece verilen hükümlerin daha da şümüllü olması sağlanmış olurdu. Fakat her ne olursa olsun, bu güzel araştırma sağlam esaslara dayanan inandırıcı hükümleri ile İstanbul'un sanat tarihi bakımından değer ve önemini gayet açık bir şekilde ortaya koymuş bulunmaktadır.⁹

(Ağustos 1958)

Doçent Dr. SEMAVİ EYİCE

MARTİN HURLIMANN, *İstanbul - Konstantinöpel*, Atlantis Verlag, Zürich - Freiburg i. Br. 1957, 160 S., 5 renkli lev. ve 102 resim, Fiyatı: 14,50 İs. Fr.

Sahibi M. Hurlimann tarafından çekilen renkli veya siyah-beyaz resimler ile süslü olarak son yıllarda İstanbul hakkında iki sayı yayınlayan *Atlantis* Dergisi'nden sonra¹ aynı müessese şimdi de bir kitap ortaya koymuş bulunmaktadır. Atina, Roma, Paris gibi dünyanın "sanat şehirleri" serisi içinde yer alan bu cild, her şeyden önce İstanbul ve anıtlarını tanıtmak gayesi ile tertip edilmiş bir album olmakla beraber M. H., fotoğraflarını dolgun bir metinle desteklemek lüzumunu da hissetmiş

⁶ Bizans sanatında İstanbul ekolunu tesbite çalışan D. Lathoud'nun *L'école de Constantinople dans l'architecture byzantine*, *Echos d'Orient*, XXVIII (1925) 286-320, adlı yazısı bu konuyu yeter derecede aydınlatmaktan uzaktır.

⁷ Herşeyden önce İstanbul'daki Bizans devrine ait binaların tarihlerinin yeniden tesbiti elzemdir. Nitekim, A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London, 1913, 268 vd. kşr. 335'de adı geçen Sancaktar mescidi'nin bir XIV. yüzyıl binası olmadığı açıkça görülmektedir. Burası hakkında Yük. mim. A. Passadeos tarafından hazırlanan çalışma henüz yayınlanmamıştır.

⁸ Gerek Anadolu'nun çeşitli yerlerinde gerek İstanbul ve Ravenna'da örneklerine rastlanan "rüzgârdan dönmüş yapraklı" başlıklardan F. W. D. hiç bahsetmemektedir. Halbuki bu devirde kullanılan bu değişik tip de üzerinde durulması gereken tezyinî elemanlardır.

⁹ F. W. D. nin bu kitabı hakkında bir tahlil ve tenkit yazısı Ph. Lemerle tarafından *Gnomon*, XXX (1958) 410 - 411 de yayınlanmıştır.

¹ *Atlantis*, sayı 4, Nisan 1953; sayı 12, Aralık 1957.

ve bu işi bizzat yapmaktan da çekinmemiştir. Eser güzel bir cild, câzip bir dış koruma kapağı ile modern bir tertibe göre basılmıştır. İstanbul'un tarihçesi ile başlayan metinde, konuya, şimdiye kadar alışıldığı gibi en eski devirlerden değil fakat elli yıl kadar önceki İstanbul'un bir tasviri ile girilmektedir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı, yeni Türkiye'nin doğuşu ve buna paralel olarak İstanbul'un yeniden canlanması belirtilir. Ancak bundan sonra başlayan esas tarihçe normal kronolojik sırayı takip etmekte, İlkçağ, Bizans devri, Fetih ve maalesef çok eksik bir halde olan Osmanlı İmparatorluğu zamanında İstanbul bahisleri ile s. 41 e kadar şehrin tarihçesi anlatılmaktadır. S. 42 den itibaren ise Ayasofya ile şehrin belli başlı anıtları hakkında izahlar başlamaktadır. Bu arada şehrin mahallî özelliklerini aksettiren resimlerin karşılarında bunları açıklayan izahlara da rastlamak kabildir. Çok dikkat ve itina ile basıldığı görülen kitapta yeni Türk imlâsına göre yazılmak istenilen kelimelerin veya adların bazı hallerde yanlış oldukları dikkati çekmektedir. s. 5 ve 135 de *selâmlık* yerine *selamık*; s. 51 de iki yerde *Teknecizade İbrahim* yerine *Tecneki İbrahim*; aynı sayfede *Hünkâr mahfili* yerine *mafili*; s. 57 de *Kubbealtı* yerine *Kubbehaltı*; s. 61 de *sebil* yerine *sebi*; s. 68 de *soyunmayeri* yerine *soymak yeri*; s. 95 de *Şahzade camii* yerine, *Schechzade-Djami*; S. 130 da *Ebu Eyub* yerine *Aba Eyub*; s. 139 da herhalde *Güzelcehisar* yerine *Güzekehisar* vs. Diğer taraftan meselâ *Küçük Ayasofya* misâlinde olduğu gibi, tamamen bugünkü imlâmıza göre yazılan bazı harflerin, başka yerlerde garip şekillerde yazıldıkları da dikkati çeker. Meselâ s. 140 da *Beschiktasch*, s. 145 de *Tschakmak*. s. 35 de *Schechzade*!

Kitabın anıtlar hakkındaki açıklamalar ihtiva eden metin kısmında gözümüze çarpan başlıca hataların bazılarını burada bir liste halinde şöylece belirtebiliriz:

s. 51, no. 4. Ayasofya'nın içindeki büyük yuvarlak levhalar Tekneci zade İbrahim Efendinin değil Kazasker Mustafa İzzet Efendinindir².

s. 51, no. 15: Tympanon duvarındaki mozaikler de sadece kilise babaları tasvir olunmuştur, burada Peygamber tasvirleri yoktur.³

s. 51, no. 18: Ayasofya'nın bugünkü Hünkâr mahfili -ki neo-bizans üslûbunda garip bir eserdir- M. H. in iddia ettiği gibi Ahmed III. zamanında yapılmış olmayıp, üslûbundan da anlaşıldığı gibi, Abdülmecid zamanında Ayasofya'yı tamir eden Fossati'nin eseridir.⁴

s. 52, no. 20: Babiâli'nin Alayköşkü tarafındaki kapısının Rokoko üslûbunda olduğu bildirilmektedir ki, bu tamamen doğru değildir. Kapı karışık bir "Empire" üslûbundadır. Alayköşkü ise, Padişahın görünmeden, Babiâli'ye girip çıkanları gözetlemesi için değil fakat adından da anlaşıldığı gibi, geçit alaylarını seyretmek üzere yapılmıştır, yani bir nevi şeref tribünüdür.

s. 58, no. 24: Hagia Eirene kilisesi (eski Askerî Müze) üç sahınlı bir basilika olmayıp, haç plânlı kilise tipine geçişi gösteren bir yapıdır.

² Bu husus N. C. Gülekli'nin *Hagia Sophia*, adındaki kitabında da s. 26 da belirtilmiştir.

³ Bunlar hk. bk. A. Grabar, *La peinture byzantine*, Paris 1952.

⁴ A. M. Schneider, *Die Hagia Sophia zu Konstantinopel*, Berlin 1939, 31.

s. 61, no. 25: Sultanahmed çeşmesinin Bizans'ın Geranion çeşmesinin yerinde olduğunu söylemek lüzumsuz ve dayanaksız bir iddiadan ibarettir.

s. 67, no. 29-31: Sultanahmet arastası, XVII. asrın başlarına ait bir çarşı olarak tanıtılacak yerde, doğrudan doğruya cami'in bir parçası olarak gösterilebilirdi.

s. 72, no. 35-36: Dikilitaş kaidesinde Theodosios ve karısı değil, Theodosios ve tahta ortak İmparator ve Prensler tasvir edilmiştir.⁵

s. 81, no. 42-43: Atik Ali Paşa cami'inin Konstantin forumunun parçaları ile yapıldığının ifade edilmesi de kanaatimize göre lüzumsuzdur.

s. 81, no. 43: Asırlandanberi izi kalmamış foruma gösterilen bu ilgiye karşılık, Divanyolun'daki meşhur Sinanpaşa türbesinin resmi, adı, inşa tarihi verilmeğe lüzum görülmeksizin meçhul bırakılmıştır.

s. 85, no. 46: Zeyrek camiinin bizans devrine ait tezyinatından hiçbir şey kalmadığı hakikate uymamaktadır. Son yapılan araştırmalar, Bizans devrinin şimdiki halde bilinen en zengin ve en iyi muhafaza edilmiş döşeme mozaiklerini orada ortaya koymuştur.⁶

s. 99, no. 60; s. 113, no. 72: de Sokollu cami'inin Anastasia kilisesi, Edirnekapısı cami'inin Georgios kilisesi yerinde yapıldığının ifade edilmesi de eskidenberi hassasiyetle hatırlatılan fakat hiçbir esasa dayanmayan rivayetlerdir. Nitekim, bunlardan Anastasia kilisesinin Sokollu cami'inin yerinde olamayacağı ve ancak Kapaıçarşı'nın Bayazıd'a açılan kapısı civarında olması gerektiği ispat edilmiştir.⁷

s. 100, no. 61: Fatih camii mimarı olarak yine Khristodulos adı üzerinde durulması yersizdir. XVIII. asırda yapılan binada eski binaya ait aksamın nekadarının muhafaza edildiği hususu da M. H.'ın iddia ettiği gibi tesbit edilememiş değildir.⁸

s. 117, no. 75: Yıldızlı kapının Theodosios II zamanında yapılmış olması gerektiği hakkındaki hipotez hiç dikkate alınmamıştır.⁹

⁵ G. Bruns, *Der Obelisk und seine Basis auf dem Hippodrom zu Konstantinopel*, İstanbul 1935, 70, ve dev. J. Kollwitz, *Gnomon*, 13 (1937) 425 ve dev.

⁶ Ph. Schweinfurth, *İstanbul'da Komnenos'lar devrine ait bir mozaik-Ein Mosaik aus der Komnenenzeit*, *Belleten*, 17 (1953) 489 ved. ay. müel. *Der Mosaikfussboden der Komnenischen Pantokratorkirche in Istanbul*, *Jahrb. d. Deutschen Arch. Inst.* 69 (1954) s. 253-260; ve bilhassa, P. A. Underwood, *Notes on the Work of the Byzantine Institute*, *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1956) s. 299, resim, 114-116.

⁷ R. Janin, *Eglises et monastères*, Paris 1953, 28-29.

⁸ Bu husustaki zengin bibliyografya için bk. S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul 1955, 77. M. Ağaoğlu, *Die Gestalt der alten Mohammedije, Belvedere*, 9 (1926) 91 ve dev. da Khristodulos efsanesinin ne derece mesnedsiz olduğunu isbat etmiştir.

⁹ Ph. Schweinfurth, *İstanbul suru ve Yıldızlıkapı -Le mur terrestre de l'ancienne Constantinople et sa Porte Dorée*, *Belleten* 16 (1952) 261-271.

s. 130, no. 85-86: Fethiye camii olan eski Pammakaristos manastırı kilisesinin esasının XII. asırda İoannes Komnenos'a dayandığı ileri sürülmektedir ki, bu da çok müphem bir iddiadır.¹⁰

Kitabı süsleyen resimlere gelince, bunlar teknik bakımından gayet iyi çekilmiş ve o derecede de mükemmel basılmış eserlerdir. Renkli resimlerden dış kapağı süsleyen, ve Süleymaniye'nin önünde dar bir sokak, oyulmuş bir meydan ve bunun etrafındaki hurda, perişan evleri gösteren resim, kitap için kanaatimize göre menfi bir tesir bırakmaktadır.

Kitabın içindeki diğer renkli resimlerden ilki köprü iskelelerinden birini, diğeri, Tekfursaray cephelerini, üçüncüsü Ayasofya mozaiklerini, dördüncüsü Haliç'te kayıkları, ve nihayet sonuncusu Sultanahmet camii kubbesini göstermektedir. Maalesef İstanbul'un çeşitli eserlerini câzip bir album halinde tanıtacak olan bu kitapta, en güzel örneklerine bu şehirde rastlanan osmanlı-türk çinilerinden renkli veya siyah-beyaz hiçbir resme rastlanmamaktadır. Buna karşılık, bizans mozaiklerinden birçoğunun umumi veya detay fotoğraflarının kitapta yer alması, okuyucuda hiç şüphesiz, yazarın pek tarafsız kalamadığı intibasını bırakmaktadır. Topkapı sarayı hakkındaki resimler kâfi olmadıktan başka, burası hakkında bir fikir vermekten uzaktır. Sultanahmet çeşmesinin resmi hayli fena, kitabın üç yerinde karşılaşılan hamal resimleri ise biraz fazladır. Ve nihayet s. 102 deki çamurlu sokak resmi ile, şehri yalnız muayyen bir görüşe göre tanıtmak istercesine ısrarla tekrarlanan bazı halk tipleri ve sokak manzaralarının neyi ifade etmek istediklerini ise tahmin etmek biraz güçtür. Mamafih bu tenkitlerimize rağmen şunu da bilhassa belirtmek isteriz ki, tanıtılan anıtların fotoğrafları umumiyetle temiz, güzel ve anıtlar hakkında tam bir fikir verici mahiyettedir. Bu resimlerin orijinal oluşu, kitaba özel bir değer vermektedir.

M. H.'nin kitabında garip dalgınlık misalleri ile de karşılaşmaktadır ki, s. 28 de bizanslı tarihçi Sphrantzes'in alman olarak gösterilmesi bunlardan biridir (*der deutsche Augenzeuge Phrantzes*). İstanbul tarihinin en önemli hâdiselerinden biri hattâ en önemlisi olan Fetih, kanaatimize göre Bizanslı açısından yazılmıştır. M. H. bu bahsi yazarken belki mesuliyeti üzerinden atmak gayesiyle şehrin Türklerin eline geçişini Nikon kroniği olarak tanınan rusca *Provest'o vzjatii Carjagrada*'nın M. Braun ve A. M. Schneider'in yaptıkları almanca tercümesinden aktarmıştır. Bu hâtıratı yazarın Bizanslılarla çarpışan bir kimse hattâ bir Bizanslı olduğu ve eserin aslının halk grekcesiyle yazılarak sonra rus diline çevrildiği bilinir. ¹¹ Nâşirlerin bile "değersiz, kin dolu hakaretler" olarak vasıflandırdıkları Allahsız Türkler (*Gottlose*

¹⁰ Pammakaristos kilisesi XIII. asırda yapılmıştır. Ancak aynı yerde evvelce Kuropalates İoannes Komnenos tarafından yapılmış bir kilise olduğu bir kitabe kopyasından öğrenilmektedir (A. M. Schneider, *Byzanz*, Berlin 1936, 67). Fakat bu kopyayı ihtiva eden elyazması, 1894 zelzelesinde kaybolmuş, yalnız, bir katalogdaki sureti kalmıştır, kşr. A. van Millingen, *Byzantine Churches*, London 1912, 138.

¹¹ *Bericht über die Eroberung Konstantinopels*, nach der Nikon-Chronik übersetzt und erläutert von M. Braun und A. M. Schneider, (Göttingen 1940).

Türken) gibi bir hakaretin halka mahsus bir kitapta yer alması, Fetih günlerindeki davranışların aynen yaşatılmağa çalışılması bilmem ne dereceye kadar doğrudur.

*M. H.*nın kitabı yukarıda belirtmiş olduğumuz bazı eksiklik ve aksaklıklar istisna edilecek olursa, genel olarak son yıllarda İstanbul hakkında basılan kitapların en câziplerinden biridir. Yazarın metni hazırlama işini, ve bilhassa Fetih, Türk idaresinde İstanbul bahisleri ile Türk eserleri paragraflarını, konuya daha hâkim bir ele bırakması veya hiç değilse bir defa metni kontrolden geçirtmesi kitabı süsleyen güzel resimlerin hakikî değerlerini bulmasına çok daha faydalı olurdu. İstanbul'un tanınması ve tanıtılmasında faydası inkâr edilemiyecek olan bu kitabın, yeni bir baskısı yapıldığında, işaret ettiğimiz aksaklıklar giderildiği takdirde, şehri ve başlıca anıtlarını hoş bir şekilde okuyucuya sunan mükemmel ve muhteşem bir albumun kazanılacağı muhakkaktır.¹²

(Ağustos 1958)

Doçent Dr. SEMAVİ EYİCE

¹² *M. H.*nın bu kitabının almanca orijinalinin arkasından Londra'daki bir yayınevinin adı altında İngilizcesi de satışa çıkarılmıştır. Her iki nüsha arasında, resimler ve metin bakımından ilk bakışta göze çarpan bir fark yoktur.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

HASAN-ÂLİ YÜCEL “Kıbrıs Mektupları”. 127 sayfa, 8 fotoğraf. İş Bankası Kültür Cep Kitapları, sayı 5. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 195.

Dil, tarih ve diğer inkılaplarımız gibi temel meselelerimizi gazerte ve dergilerdeki güzel ve çekici yazılarıyla geniş Türk kütlesi arasında yayımıya çalışan sayın Hasan-Âli Yücel “Kıbrıs Mektupları” ile “Tarih Edebiyatı”ımızı, yeni ve nefis bir eserle zenginleştirmiş bulunmaktadır.¹

Kitap, “Kıbrıs için” giriş yazısıyla iki ana bölüme ayrılmıştır. En başta, Kıbrıs davamızın niçin Meşrutiyet devrindeki “Girit Meselesi”ne benzemediği şu suretle anlatılmaktadır: “Girit’te düşünülen daha çok fetihtir ve sadece topraktır. Kıbrıs içinde ne fetih hakkını, ne de yalnız toprağı düşünüyoruz. Orada yaşayan ve bizden olan 120.000 Türk gözümüzde ve gönlümüzdedir. Bunun içindir ki Kıbrıs meselesini milletce adım adım kovalıyoruz. İstiklâl mücadelesini açan ve başaran da bu ruhtur. Kıbrıs işi, Atatürk zamanındaki Hatay meselesi gibi kudret ve kuvvetimizle mütenasip bir millî davamızdır (S. VII, VIII)”. Yazarın, Kıbrıs konusunda çok önem verdiği bir dâva da “Kıbrıs’daki soydaşlarımızın yerlerini yurtlarını bırakıp bayrak-devlet arkasından göç etmemeleridir.” Bu hüznü ve zararlı geleneğe artık son verilmesini istemiyen bir Türk yoktur, sanırım. Sayın Yücel, 1955 yılında, ikinci defa olarak Kıbrıs’a gidişinde, hayalen, millî mücadelede Atatürk’ün, millî ordunun başında İzmir’e girdiği güne rastlayan 9 Eylül 1570 de, Türk dilâverlerinin Lefkoşa’ya girişlerini anmakta ve Kıbrıs’daki müşahedelerine göre “Millî Birlik”in ne müthiş bir kuvvet olduğunu tasvir etmektedir (Kıbrıs’a girerken S. 3-7). Bunun arkasından, Kıbrıs’ın, ilk çağlardan Roma Şark İmparatorluğu’na kadar, tarih macerasını anlatırken bugün, “Rumuz” diye bağırانların çoğunun Yunan aslından olmadıkları gösterilmiştir (S. 8-12). Lefkoşa surunun üstündeki Kıbrıs valisi Hasan Ağa mescit ve türbesini, 9 Eylül 1570 de Lefkoşa’nın Konstanza tabyesine çıkıp Türk bayrağını diken “Bayraktar”ın kabrini, yine şehir içindeki “Üç şehitler”i ve “yedi şehitler”i; Magosa’da yatan Canbulat gibi yerleri belli kahramanları ziyaret ettiği gün bütün varlığını büyüleyen duyguları, bize de aşılamaıya muvaffak olan üstat yazar, şu sonuca varmaktadır: “Kıbrıs’ın her tarafında böyle yeri belli şehitlerle beraber dövmüş künyeleri gibi yerleri de belirsiz nice Mehmet’ler olduğu muhakkak. . . . Toprağı sürüp eken, hayvanları güden, evinde çalışan, çarşısında alış veriş eden, okullarında okuyup okutan yüz binden fazla Türke! . . . Onların arkasında da yirmi dört milyon! . . . İşte Kıbrıs’daki Türkler dünyadaki ve ahiretteki, böyle birleşmiş, gönül gönüle vermiş. Ana vatana bağlı, yurtlarının, şereflerinin, hak ve hürriyetlerinin başında böyle nöbet bekliyorlar (Kıbrıs’ın muhafızları,

¹ Hasan-Âli Yücel’in, gazete ve dergilerdeki yazılarından başka basılmış kitaplarının sayısı dördü şiir ve dördü Okul kitabı olmak üzere 31 dir. Bu eserlerin isim ve konuları için “Edebiyat Tarihimizden” adlı kitapta çıkan listeye BK.

S. 16-21).” Bizim için, sayın yazara göre, Kıbrıs’da fetihten sonraki en önemli bir olay da “*Magosa*” kelimesinin “*Vatan*” anlamına karışmasıdır. Namık Kemal, bundan 90 yıl önce, “*Vatan*” için *Magosa*’ya sürülmüştü. Yücel, otomobille Lefkoşa’dan *Magosa*’ya giderken Rumlarla karışık veya Rumsuz Türk köylerine de uğramış, hepsinde okul, birinde ortaokul da varmış. Bu seyahatini şöyle anlatıyor: “*Günlerden Cuma idi. Yoldaki camilerin Türkçe ezan okunan minarelerine ay-yıldızlı Türk bayrağı asılmıştır. Din ve millet, böylece birleşmiş bulunuyordu. Allaha ibadet için kurulmuş olan bu Tanrı evlerinde, uzun asırlar yaptığı fedakârlığın verdiği imkânla rahat ve huzur içinde ona tapan Türkler Müslümanlığın bekkârlığını nasıl yapıyorlar, görmek insaa heyecan veriyor. Müftü Efendi’nin arabası önüne asılmış küçük Türk bayrağını geçtiğimiz yollardaki çocuklar ve büyükler hürmetle selâmlıyorlar. Namık Kemal’i, Magosa’da Lala Mustafa Paşa camisinin (orta çağın en güzel gotik eserlerinden eski Aya-Nikola katedrali) avlusundaki kavuklu atalarımız arasında buldum. Güzel başının tunç duruşuyla tâ karşıya bakıyordu*”.

Vatan şairinin gözlerini kırpmadan hapis edildiği zindana baktığına işaret eden Yücel: “*Zulme, istibdada, hürriyetsizliğe isyan edenlerin; hakka, millete ve hürriyete inananların bir gün içine girip yaptıkları ve yapacakları hizmetleri tek başlarına, ancak kendilerini ve Tanrılarını muhatap bularak düşündükleri yer zindan ...*” diyor ve hemen şunları ekliyor: “... bu toprak üstü mezarda Kemal, Sultan Aziz’in sürgünü idi. Ama, bu zulüm ve mağdurluk, ona “*Vatan*” yaratma şerefini kazandırdı. Bir sancakta mulasarrıf kalsaydı, Sultan Aziz’den önce, o intihar etmiş olurdu. Çünkü, Sultan Aziz, bilinen zamanda değil, hürriyet aşklarını zindanlara kapatırken kendini öldürmüştü.s. 24”.

Yücel’den çok daha önce şair Fuzuli de, zindanın rolünü şu suretle ifade etmişti:

Mihnete sabreyleyen rahat tapar çün Yusuf’a

Saltanat tahtunun (tahtının) evvel pâyesi zindan olur.

Kıbrıs’da “*Türk basını, Türk kültür hayatı ve Türk aydınları*” ile yerinde temasa gelen sayın Yücel, Kıbrıs gençlerini kafa, gönül ve kalem bakımından kuvvetli geleceğin eşiğinde gördüğünü müjdelemektedir (S. 31-35). Birinci dünya savaşı, Kıbrıs Türkleri için, ağır bir baskı vesilesi olmuş ve bir çok Türkler adadan ana vatana göçmüşlerdir. Adadaki Rumlar, bu meseleyi daha iyi anlamışlar, 70-80 yıl önce 20-25 bin olan nüfuslarını bugünkü Türk nüfusunun üç dört misline çıkardıkları gibi aydınlarını da adaya bağlayabilmişlerdir (S. 36). Ada Türklerinde kitap ve gazete okuma, eskiye nisbetle hayli artmış. Halkı Türk olan Lefke’de orta ve sanat okulundaki çocuklarımızın, kendisinin de gördüğü beden hareketlerini övmekte ve “*bugünkü uyanmanın elli yıl önce başlamamış olmasından*” üzüntü duyduğunu açıklamaktadır. Ada hükümetinin ilk okullardan kitabı kaldırmasını esfle karşılayan sayın yazar bu tedbirin, ada Türklerinin, ana vatanla kültür bağını kesmek için alındığına inanmakta ve bu gidişle orta okullarda da “*kitapsız öğretim*” usulünün uygulanacağından endişe duymaktadır (S. 40-45). Şimdiye kadar buna, çare bulunmuş olduğunu ümit ediyorum. Kıbrıs’la, her şeyden önce, kültür bağlarımızın kuvvetlendirildiğini görmek, bizleri sevindirecektir. Bizi sevindiren bir olay da “*Toprağın daha çok Türklerin elinde olması*” ve “*Ada Türklerinin, kültür ve servetin varlık*

şartı" olduğunu kavramış olmalarıdır (S. 45-50). 4 Haziran 1878 Kıbrıs anlaşmasından hemen sonra, Rumlar Enosis dâvasını ortaya attıkları halde Ada Türkleri, türlü sebepler yüzünden, ancak elli yıl sonra bugünkü millî Türk teşkilatını kurmuşlar (S. 55-60). Bugün bütün dünyaca kabul edilmiştir ki "*Kıbrıs'da Rumların yanında Türkler de vardır ve bu Türk varlığı Türk milletinin bir parçasıdır.*" İngiltere'nin Adada asayişini korumadaki tereddütleri ve başta Makarios olmak üzere, ada rumlarının devamlı propagandalarına rağmen, ada Türklerinin ölümü, muhtariyete veya hangi ad altında olursa olsun, Yunan idaresine tercih etmiş olmaları (s. 65-76) bugünkü durumun tam bir ifadesidir. Her bakımdan Anadolu'nun bir parçası olan Kıbrıs üzerindeki Türk haklarını lâıyk olduğu önemle savunmakta olan Türk Cumhuriyet Hükümetinin tutumu ve davranışı ile de "*Kıbrıs meselesi*", bugün Birleşmiş Milletlerin çeşitli kurullarının gündeminde yer almış bulunmaktadır. Yazarın, "*Kıbrıs meselesi'nin*" bugünkü gelişmesini, önceden isabetle kestirip gördüğünü kabul etmek hakşinaslık icabıdır.

Yunanistan'da, yurt dışında, Hariciye mensuplarıyla din adamlarının, aynı emelin ayrı yoldan gerçekleşmesinde birleştiklerine işaret edilmekte ve Kıbrıs'ın yeni Müftüsü Dâna Efendi'nin Türkçe ezan okutmakla, yerinde, millî ve aynı zamanda dinî bir anlayış gösterdiği belirtilmektedir (Tanrı Uludur, s. 75-80). Bundan sonraki sahifelerde 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında muhasemata nihayet veren Edirne mütarekesinin (31 Ocak 1878), arkasından, Ayastafanos (Yeşilköy) (3 Mart 1878), Kıbrıs (4 Haziran 1878) ve Berlin (13 Temmuz 1878) andlaşmalarının hazırlanıp imzalandıkları günlerde, Osmanlı İmparatorluğu'nun acıklı durumu canlı birer ibret levhası halinde çizilmiştir (S. 80-93).

Edirne mütarekesine göre Rusların İstanbul yakınlarına kadar sokuluşları şu suretle anlatılmıştır "*.. Osmanlı devletinin bu teşebbüsü Edirne'de mutarekenin akdine kadar geçen zaman içinde Rus ordusu Büyükçekmece'den Küçükçekmece'ye, nihayet Ayastafanos'a kadar sokuldu.*" Gerçekte, Ayastafanos, Ruslar tarafından, mutarekenin akdine kadar geçen zaman içinde değil, daha kötüsü, mutareke hükümlerine aykırı olarak, Şubat 1878 ortalarında işgal olunmuştur. Edirne mütarekesiyle, Trakya'da, Ruslara Terkos - Küçükçekmece çizisine kadar işgal hakkı tanınmıştı. Bir İngiliz filosu, Çanakkale boğazını geçince Rus ordusu da, mutarekeye aykırı olarak, Küçükçekmece'den ilerliyerek Yeşilköy'e gelmiş. İşte o felâketli Ayastafanos (Yeşilköy) andlaşması bu şartlar altında imzalanmıştır ².

Bu andlaşma ile Batum, Kars, Ardahan, Artvin ve Bayezit elden çıkınca Hindistan yolunun tehlikeye düşmesinden kayguya düşen Büyük Britanya'nın, telâşa kapılan II. Abdülhamit'den, doğu hududumuzun savunulması karşılığında, ayaküstü Kıbrısı nasıl kaptığının hikâyesi çok hazindir. Bu ittifakın, 1878 den birinci dünya harbine kadar, doğu hududumuzun emniyeti bakımından hiç bir ameli faydası olmadığını sanıyorum.

Berlin Kongresinde (13 Haziran- 13 Temmuz 1878), İngiltere, Almanya ve Avusturya'nın aracılığıyla, anlaşmanın bazı hükümlerinin, bu yardımı yapanların büyük kazançlar elde etmeleri bahasına, ³ hafifletildiğine işaret eden sayın Hasan Âli Yücel, Berlin Kongresi için şunları yazmaktadır: "*... bilhassa gençlerimize anlatmak istiyorum ki bugünkü durumumuzu o geçmiş günleri bilip karşılaştırmalar yapma-*

² Daha çok bilgi için bakınız: Muahedat Mecmuası; Nuradungıyan ve Trakya-da Millî Mücadele, (T. Bıyıklıoğlu) S. 4-23.

³ İngiltere Kıbrıs'ı, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i işgal etmiş, Bismark, tarafsızlığına karşılık Rusya'nın, bir süre için, Fransa ile birleşmesini önlemeye çalışmıştır.

dan takdir güttür. Tamamiyle millî bir bünyeye dayandırılmış olan bağımsız "Türkiye, bugün sağlam bir varlıktır. Onu ilerletmek, büyütmek, kuvvettlendirmek hepimize vazifedir. Bu, ancak, liyakat, şahsiyet, bilgi ve tecrübe sahibi olmakla sağlanabilir. Dünya üstünde kimse kimsenin acısına menfaat düşünceleri dışında, kulak vermiyor. Her bakımdan kuvvetli olmaktan başka çaremiz yok. Şüphesiz, Berlin Kongresi, bir tarihtir. Fakat, onu, bir tarih dersi olarak almak daha faydalı olur, sanırım (S. 93)." Sayın Yücel, Kıbrıs, dâvasını incelerken bütün kitabında evvelâ bütün varlıklarıyla ada Türklerini ele almış, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun o vakitki ürkek ve gevşek politikasını, İngiliz ve Yunan politikalarını ve Türk görüşünü, millî politika ve milletlerarası münasebetler çerçevesinde incelemiştir. Kıbrıs dâvasında, bugün Kıbrıs elinde tutan İngiltere'yi ve İngilizleri, ada Rumlarını kışkırtıp duran Yunan politikasını ve Kıbrıs başpapazı Makarios'un şahsında Ortodoks kilisesini tanımadan Kıbrıs dâvasını anlamak ve anlatmak güçtür. Sayın yazarın bunda tam bir başarı elde ettiği söz götürmez bir gerçektir. Bu konuda ileri sürdüğü isabetli fikirler şu suretle özetlenebilir:

1 — Müttefik olsun veya olmasın, Anadolu'nun huzur ve emniyeti bakımından Yunanistan'ın burnumuzun dibine sokulmasına razı değiliz (S. 97). Komiteci EOK'nın tethiş politikasına kulak tıkayamayız (S. 98).

2 — Makarios "Türkler, iyi çocuklardır. İngilizlere itaat ederler" diyormuş. "Türklerin, İngilizlere veya başka milletlere ne zaman itaat, ne zaman isyan ettiğini" baş papazın da bilmesi lâzımdır. İngilizler, bugünkü Türk devletinin temeli olan Türk istiklâl mücadelesinin mânasını iyi kavradıkları halde, Makarios hâlâ anlamamaktadır. İzmir kıyılarında yendiğimiz Yunanlıların arkasında İngilizlerin de bulunmuş olduğunu unutmamak gerekir. Makarios'un nazarında "iyi insan olmak bir kabahattir". Fakat, o uysal insanların ayrıranını kabartmaya gelmez (S. 100-103). Bugün, Yunanistan'ın ve İngiltere'nin karşısında 1878 deki çözünü halinde Osmanlı İmparatorluğu yoktur. Hakkını savunmasını bilen, Kıbrıs dâvası gibi bir millî dâva konusunda bütün Türklere dayanan kuvvetli Türkiye Cumhuriyeti vardır.

3 — Kıbrıs meselesi, Türkiye Türkleri için millî dâvalarımızdan biri olmuştur. Anadolu kıyılarından gece ışıklarını, gündüz yeşil dağlarını seyrettiğimiz Kıbrıs, bir nüfus sayımı problemine çevrilemez (S. 116).

Atina ise, bu adadan 800 Km. mesafede bulunuyor. Bundan başka, ada, hiç bir zaman, Yunanistan'a ait olmamıştır. Diğer taraftan, 1878 yılında İngiliz idaresine geçmeden önce üç yüz yıl müddetle Türkiye'nin bir parçasıydı (S. 111).

4 — Topluluk, millet Bilinçine erdiği gün, orada mutlak devlet olur. Kıbrıs'daki Türk topluluğunun devleti Türkiye, Rum topluluğunun devleti Yunanistan'dır. Bu sosyal gerçeği kabul etmeden, bu prensipte anlaşmadan yapılacak her türlü plânlar yıkılmaya mahkûmdur. İngiliz hükümeti, en az kendi gibi, iki millet bütününe adada parçaları bulunduğunu kabul etmelidir ki doğru bir çözüm elde edilebilsin (S. 120-121).

5 — Kıbrıs'la, ilk plânda ilgili devletler İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'dır. Fakat, her dünya siyasî olayı gibi bu da dönüp dolaşıp Amerika ve Rusya'nın dikkat alanına girmektedir (S. 113).

Sayın Yücel, güzel kitabının sonlarında şu hükme varmaktadır: "...herhangi bir yerde sayı azlığı, çok olanların tahakkümüne vesile olamaz. Bu kaide, nerede gerçekleştire orada adaletli ve makul hareket var, demektir."

"Kıbrıs Mektupları" Türk aydınları için, Kıbrıs millî dâvamızın geçmişini ve bugününü özetleyen gerçekten nefis bir eserdir.

Ankara, Kasım 1958

TEVFİK BİYİKLİOĞLU

HASAN-ÂLİ YÜCEL. *İngiltere mektupları*, 160 sayfa, 1 Harita, 24 fotoğraf. İş Bankası Kültür Cep kitapları, Sayı 8. Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1958.

“*Türk Tarih Edebiyatı*”mız, seçkin edip ve düşünürümüz Hasan-Âli Yücel’in hazırlamış olduğu “*İngiltere Mektupları*” ile, “*Kıbrıs Mektupları*”ndan sonra, çok dikkate değer bir eser kazanmış bulunmaktadır. Hacımi küçük, fakat mânevi değeri büyük kitabın konusu aşağıdaki bölümlere ayrılmıştır :

“*Mektuplara başlarken, gider ayak, gezen İngiliz, İngiliz vatani, İngiliz evi. İngiliz halkı, Britanya’da yaşayanlar nasıl insanlardır, İngilizin lâtifeciliği, İngiltere’de hürriyet ve nizam, İngiltere’de hürriyetin doğuşu, hürriyetin tadı, geçmiyen geçmiş, İngiltere kaç savunuyor, İngiliz savunma gayreti, Ya hafız, Bir İngiliz otomobil fabrikasında, Londra’da pazar, Şark meselesi, Orta yol, İngiliz sosyalistleri uykudalar mı, Lord Harding’e göre, İngilizde din, mektupları bitirirken.*”

Yukarıya çıkardığım “*İçindekiler*”in anlattığı gibi, güzide edibimiz, bize kuru ve cansız bir İngiliz tarihi vermiş değildir. O, Maarif müfettişi, Milli Eğitim Bakanı, İngiltere’de okuyan oğlunu görmeye giden bir baba ve en sonunda bir gazeteci olarak dört kere İngiltere’ye gitmiş ve bu memleketi içinden, her yönünden incelemek fırsatını bulmuş. Daha önce, İngiltere ve İngilizler hakkında pek çok kitap da okuyarak bizlere, İngiltere’yi ve İngilizleri tanıtmak istemiştir. Siz de, benim gibi İngiltere mektuplarını okuyunca, sayın yazarın bu amacında fazlasıyla muvaffak olduğunu anlıyacaksınız. “*İngiltere Mektupları*”, size, hiç bir klâsik İngiliz tarihinin yapamayacağı kadar, İngiltere’yi ve İngilizleri, sıkmadan, yorulmadan anlatmaktadır. “*İngiltere Mektupları*”nı okumakla hem, en iyi bir tarih kitabının öğreteceği kadar, Dünya tarihi çerçevesi içinde, İngiltere ve İngilizleri yakından tanımış, hem de, bizde benzeri pek az olan edebî bir eser okumuş oluyorsunuz. Dostlarımızı ve komşularımızı, bilhassa yakın tarihimiz boyunca kendileriyle sıkı münasebetimiz geçmiş olan İngilizleri lâyiki gibi bilmenin lüzumu pek açıktır. Bir milleti olduğu gibi tanımadan onunla münasebette bulunmak ve kader birliği yapmak mümkün olmadığına göre, Sayın Hasan-Âli Bey’in kitabının geniş Türk halk kitlesinin, tarih eğitimi bakımından da büyük bir ihtiyaca cevap verdiğine inanmaktayım. İçine girdiğimiz demokrasi hayatında, dış politikada halk efkârının da, bilerek yürüyebilmesi için bu kitabın ve benzerlerinin ön plânda bir rolü olacaktır. Şurasını da itiraf ederim ki yakın tarihimizde, bilhassa mütareke devrinde, içinden çıkamadığım bir çok karanlık ve anlaşılmaz hususlar, bu kitabı okuduktan sonra gözümün önünde daha kolay aydınlanmıştır. Güzide araştırmamızın en güvenilir kaynaklardan çıkarıp önümüze serdiği bazı gerçekleri ve sonuçları burada kısaca verecek olursam, siz de bana hak vermiş olacaksınız.

Sayın yazara göre “*Yer yüzünde ve tarihte iki türlü İngiliz vardır : 1-Kendi için İngiliz, 2-Başkası için İngiliz. Her medeni dilde kibarlık ve efendilik vasfı olarak kullanılmış olan centilmen kelimesi, “kendi için olan İngiliz”i özetler.*” Başkası için İngilizin tanımını İngiliz devlet adamı Palmerston (1784-1865) “*İngilizin dostu veya düşmanı yok, menfaati vardır*” şeklinde yapmıştır. İngiliz menfaatinin hücumuna uğrayan yerlerdeki İnsanlar, bu “*başkası için İngiliz*”i hiç bir zaman sevmemişlerdir. Çünkü,

İngiliz, siyasetinde ne kadar esnekse sömürgeciliğinde o kadar katı olmuştur. Bu esneklikle o katılığa temas eden insanlar, ilk fırsatta İngilizin tahakkümünden kurtulmak için ayaklanmışlardır (S. X).

İngilizlere karşı uyanık davranılmasını tavsiye eden Merhum Halil Halid ve İngiltere'nin Katherine zamanında Rusya'ya karşı Osmanlı devletini koruyan İngiliz politikasını öven Doktor Abdullah Cevdet'in tezleri hakkında Sayın Hasan-Âli Yücel'in fikri şudur: *"Bu iki karşı görüşün de doğru tarafları olduğu muhakkaktır. Her ikisinde müşterek olan aldanış, mutlak dostluk veya kayıtsız, şartsız düşmanlık inanışıdır. Ne mutlak dostluk, ne mutlak düşmanlık. Akıl ve menfaat muvazenelerinin kuruluşunu, devlet, hattâ millet münasebetlerinde esas almadıkça doğru yolu bulmak mümkün olamaz (Sayfa XIII)." Bundan sonra sayın yazar, "İngilizlerle döğüşmesini ve onları yenmesini herkesten iyi bilmiş olan Atatürk'ün Türk menfaatlerini İngilizlerle muvazenelemede muvaffak olduğunu (S. XIII) ve vakti gelince de, bir çok dostluk ve işbirliği anlaşmalarından sonra en nihayet 19 Ekim 1939 Türk - İngiliz karşılıklı yardım anlaşması yapıldığını"* belirtmektedir. Bu menfaat muvazenesi, en son, Türkiye Cumhuriyetinin de Nato'ya girmesini (22 Ekim 1951) sağlamıştır. Bağdat Pakında ve Kıbrıs meselesinde Türk-İngiliz münasebetlerine de dokunan Hasan-Âli Yücel; *"bütün bu olayları ve yaptığımız işaretleri son mektubumuza alışımız, Türkleri İngilizlere, İngilizleri Türklere tanıma arzusundan gelmektedir"* (sayfa 142) dedikten sonra İngiliz siyasi partilerinin ve Britanya topluluğunun başarılı bir tablosunu çizmektedir (S. 143-150). İngiliz Politika anlayışını anlatan yukarıdaki umumî yargılardan başka *"İngiltere Mektupları"*, yerinden hiç kimildamadan, okuyucuyu, baştan başa İngiltere'de dolaştırmakta, ona, İngiliz karakterini, İngiliz vatanını, evini, İngiliz halkının dış görünüşünü, soyunu sopunu, mizacını, ırk menşesini anlatmaktadır. İngiliz lâtifeciliği ve nükteciliği bile ihmale uğramamıştır. Modern hürriyet ve demokrasi anlayışının temeli ve kaynağı olan İngiltere'de *"Hürriyet ve nizam"* bahislerine özel bir önem verilmiştir. Tablonun bütünlüğünü sağlamak için, İngiliz savunma gayreti, İngiliz sanayii ve din hayatı da inceleme konusu yapılmıştır. Moltke'nin *"Türkiye Mektupları"* gibi *"İngiltere Mektupları"* da, Türk okuyucusuna, bugünkü İngiltere, Britanya topluluğu ve İngiliz halkı hakkında, 160 sayfalık bir cep kitabı içinde, derli toplu, doyurucu, öğretici, hattâ düşündürücü bilgi verilmiş bulunmaktadır. Zaten iyi bir kitaptan beklenen de bu değil midir? Özet olarak, geniş bir politika, edebiyat, felsefe ve tarih kültürü olan Sayın Hasan-Âli Yücel, geçen yıl, *"Kıbrıs Mektupları"* ile bize Milletçe benimsenmiş olan bu millî devâmızı, her yönüyle açıklamış ve bu kere de Türk aydınına büyük bir zevkle okuyabileceği çok faydalı yeni çığırda *"İngiltere Mektupları"*nı sunmuş bulunmaktadır. Acaba, bunun arkasından *"Amerika Mektupları"*, *"Sovyet Rusya Mektupları"* veya *"İran Mektupları"*nı da beklediğimizi açıklayacak olursak bize gücendirler mi? Bu dileğimizin gerçekleşmesini beklerken elimizdeki iki kitabın bütün okullarda *"yardımcı kitap"* olarak yer almasının isabeti üzerinde de önemle durmak isterim.

TEVFİK BİYİKLIOĞLU

YAKIN VE ORTA-DOĞU'DA TARİH-YAZICILIĞI KONFERANSI

(Londra, 30 Haziran - 4 Temmuz 1958)

Londra Üniversitesine bağlı "School of Oriental and African Studies" de toplanan ilmi konferansın gayesi, İslâmiyetin doğuşundan itibaren Yakın ve Orta-doğuda tarih yazıcılığının gelişmesini incelemek, bu gelişmenin anahatlarını tesbit ederek İslâm âleminin bugünkü kültür durumu hakkında toplu bir görüşe varmaktır. Okulun Tarih bölümü başkanı Prof. B. Lewis'in idaresinde çalışmalara başlayan Konferansa Doğu ve Batıdan kırk beş mütehasss katıldı. Bunlar arasında Prof. F. Gabrieli (Roma), Sir Hamilton Gibb (Harvard), Prof. F. Rosenthal (Yale), Prof. J. Schacht (Leiden), Prof. G. E. Von Grunbaum (Los Angeles) gibi dünya çapında tanınmış ilim adamları yer almaktaydı. Konferansa sunulan kırk iki tebliğden çoğu daha önce Okulun Yakın ve Orta-doğu tarihi seminerinde münakaşa olunmuştu. Göze ilk çarpan husus, tebliğlerden büyük bir kısmının Arap tarihçiliğiyle ilgili bulunmasıdır. Bundan dolayı, Konferansın beş günlük çalışma programının ilk günü, başlangıçtan XIX. yüzyıla kadarki Arap tarih yazıcılığına ayrılmıştı.

İkisi öğleden önce, biri öğleden sonra olmak üzere, günde üç oturum yapılıyordu. Ananevî Fars ve Türk tarih yazıcılığı ikinci gün birer oturumda konuşuldu; o gün öğleden sonra ise Yakın ve Orta-doğuda Azınlıklar tarihçiliği ele alındı. Üçüncü gün küçük gruplar halinde çalışmaya hasrolunmuştu. Ertesi gün, Batı âleminin İslâm dünyası hakkında meydana getirdiği tarih eserlerini değerlendiren tebliğler tartışıldı. Bunun için, ilk iki oturumda son yüzyıla kadar Avrupa tarih yazıcılığı, üçüncü oturumda da XX. yüzyılda Avrupa, Amerika ve Rusya'da Doğu etüdleri konusu ile meşgul olundu. Nihayet son gün, Yakın ve Orta-doğuda modern tarih yazıcılığının mahiyeti araştırıldı.

Konferans esnasında teferruata dalınmayıp, İslâm âleminin zaman ve mekân bakımından gelişmesinde, kültürlerin karşılıklı tesirleri neticesi, tarih yazıcılığında husule gelen değişiklikler ve bilhassa metod tahavvülleri belirtilmeğe dikkat olunmuştur. Burada Arap ve Fars tarihçiliğine ait problemleri bir tarafa bırakarak, Türk Tarih Yazıcılığı üzerinde durmak istiyoruz. Yalnız, Arap ve Fars tarihçiliğiyle ilgili tebliğler arasında, Türk ilim adamlarını doğrudan doğruya alâkadar edecek olanlara işaret etmek gerekir. Meselâ, Prof. Cl. Cahen (Strasbourg)'in *Selçuklu devri tarihçiliği* her ne kadar arapça yazılmış eserleri ihtiva ediyorsa da, Orta-çağ Türk tarihîyle uğraşanlar indinde son derece önemli bulunuyordu. İran'da biribiri arkasına kurulan devletlerin Türk olmaları sebebiyle, Fars tarihçiliğini inceleyen tebliğlerin de millî tarihimiz için ihmal edilemeyeceği şüphesizdir. Bununla beraber, ilk türkçe tarih eserlerinin ancak XIV. yüzyıl ikinci yarısında Anadolu'da meydana geldiği unutulmamalıdır.

Türk Tarih Yazıcılığının XV. yüzyılda geçirdiği gelişme safhası Konferansta iki tebliğ konu teşkil ediyordu. V. L. Ménage (Londra)'ın *Osmanlı tarih yazıcılığının başlangıcı* başlığını taşıyan tebliği bu pek karışık meseleyi mücerret olarak ele almakta, filolojik delillere dayanarak *Anonim tarihlerle Aşıkpaşazade Tarihi* grubunun menşe ve devamını tesbit etmeği denemekteydi. Prof. Halil İncılık (Ankara) ise *Osmanlı tarih yazıcılığının doğuşu* adlı tebliğinde aynı denemeye girişmekle kalmayıp, meseleyi Osmanlı tarihi çerçevesine yerleştiriyordu. Ona göre, *Anonim tarihlerle Aşıkpaşazade Tarihi*'nin kaynağı müşterektir ve iki grup da Yahşi Fakih'in 1422 ye kadar gelen bir zeylinden faydalanmışlardır. Prof. İncılık, ayrıca, Bayezid II. devrinde birçok Osmanlı hanedan tarihleri yazılması keyfiyetini Mehmed II. saltanatına karşı bir tepki olarak izah etmektedir.

Osmanlı tarihçiliğinin en parlak çağı olan XVI. ve XVII. yüzyıllar hakkında Konferansa geniş ihtatlı bir tebliğ maalesef sunulmamıştı. Dr.G.L.Lewis(Oxford)'ın *Osmanlı fetihnamelerinin değeri* konulu kısa tebliği Selim I. devri fetihnamelerini inceleyen ve bunların, tarihî vakaları aydınlatmaktan ziyade, Osmanlı padişahlarının komşu devletler hükümdarlarına karşı takındığı tavrı göstermesi bakımından önem taşıdığını ileri sürüyordu. Dr.J.R. Walsh (Edinburgh) *XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı - Safevî münasebetleri tarih yazıcılığı'nı*, konuya ait eserleri değerlendirmeden, bir tarih etüdü şeklinde kaleme almıştı. Tebliğde Osmanlı ve Safevî İmparatorlukları arasındaki uzun mücadele Sünnilik - Şiilik rekabeti yüzünden olmayıp, Doğu Anadolu'da yaşayan Türk kabilelerinin merkezîyetçi Osmanlı idaresinden kaçarak, kendilerine daha uygun şartlar arzeden Safevî hâkimiyetine sığınmak istemelerinden doğduğu belirtiliyordu.

Konuları sınırlı bu iki tebliğden sonra, Prof. B. Lewis (Londra)'ın *Gayri İslâm kaynakların Müslüman tarihçiler tarafından kullanılışı* başlıklı tebliği dikkati çekti. Tebliğ bütün İslâm çağını kavramakla beraber, ağırlık merkezini Osmanlı tarihçiliği üzerine yöneltmişti. Bunda Hasan b. Hamza ile Ali b. Sinan'ın müşterek eseri olup Dresden kütüphanesinde tek nüshası bulunan Fransa tarihinden itibaren (yazılış tarihi 980 H-1572 M), Kâtip Çelebi'nin *Tarih-i frengi*'si, Hüseyin Hezarfen'in *Tenkih üt-tevarih*'i, Müneccimbaşı Ahmed'in *Cami üd-düvel*'inde kullanılan yabancı kaynaklar ve bilhassa Batı me hazları tesbit ediliyordu.

Prof. Lewis tebliğini XIX. yüzyıl ilk yarısında Kahire ve İstanbul'da girişilen tercüme faaliyetine kadar getirmekteydi. Böylece, Dr. Ercümen Kuran (İstanbul)'ın *Tanzimat devri Osmanlı tarih yazıcılığı'nı* işleyen tebliği, meseleyi bırakılan yerden almış oluyordu. Dr. Kuran, 1839 ile 1908 yılları arasındaki devrede, Osmanlı İmparatorluğunda eski tarz tarihçilik yanında Batı tesirinde bir tarihçilik nevi geliştiği ve bu tesirin önce malzeme, sonra metod, nihayet ideoloji olarak eserlerde kendini gösterdiğini ortaya koymaktaydı.

Konferansı takip edenler, mahiyetleri kısaca belirtilen bu tebliğler sayesinde, Türk Tarih Yazıcılığı hakkında oldukça özlü bir fikir edindiler. Türk tarihçilerinin, her şeyden önce, Osmanlı tarihini incelemeye önem verdiği gerçeği açıkça anlaşıldı. Lâkin, Konferansa Osmanlı tarihiyle ilgili daha başka tebliğler de sunulmuştu. Bu arada, Sir Steven Runciman'ın *Bizans tarihçileri ve Osmanlı Türkleri* tebliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş devrine ait bazı karanlık noktaların son Bizans

kroniklerinde mevcut bilgilerle aydınlatılabileceği neticesine varıyordu. V. J. Parry (Londra)'de *Yakın ve Orta-doğu ile ilgili Rönesans tarih literatürü* adlı tebliğinde Rönesans çağı tarihçilerinin Osmanlı Türkleriyle yakından alâkadar olduklarını belirttikten sonra, bu tarihçilerden tipik bir örnek olmak üzere aldığı Paolo Giovio (1483 - 1552)'nin eserinin, XVI. yüzyıl ilk yarısı Osmanlı tarihi için değerli bir kaynak teşkil ettiğini açıklıyordu.

Netice olarak, Konferansın Türk tarihçiliği bakımından pek faydalı geçtiği kaydedilmelidir. İlk önce, Osmanlı tarihi ve tarihçiliğinin gelişmesi bilinmeden, Yakın ve Orta-doğu bölgesinin çeşitli ilim meselelerinin çözülemeyeceği düşüncesi kuvvet kazandı. Nitekim, XVIII. yüzyıl ikinci yarısı ve XIX. yüzyıl başlarında yaşamış olan Mısırlı tarihçi El-Cabarti'nin Arap tarihçilik ananesine bağlanamayacağı Dr. D. Ayalon (Kudüs) tarafından Konferansa sunulan tebliğde teslim edildiği halde, tartışmalar sonunda bu ünlü yazarın Osmanlı tarih yazıcılığı tesirinde yetişmiş olabileceği fikrinde uyuşuldu. Konferansta beliren diğer bir husus, bugünkü Türk tarihçiliğinin terkihi eserler ortaya koymak itibarıyla Arap ve İran tarihçiliğinden üstün bulunduğu, fakat, kaynak neşri cihetiyle bunlardan geride olduğu keyfiyetidir. Hakikaten, şimdiye kadar tabedilmiş olan Osmanlı kroniklerinin sistemli bir şekilde yeniden basılması ve henüz yazma halinde bulunanların da yayınlanması gerekmektedir.

Konferansın beşinci günü saat 16 dan 17 ye kadar devam eden son oturumda, tebliğlerin, umumî mahiyette giriş yazıları ile birlikte, kitap halinde neşredilmesine karar verildi ve Prof. B. Lewis ile yardımcısı Dr. P. M. Holt bu işe memur kılındı. Konferans cidden başarılı geçmişti; kapanış konuşmasında Okul müdürü Prof. C. H. Philips, ilmî toplantının hedefine eriştiğini söylemekle bu vakıayı en veciz şekilde ifade etmiş oldu.

ERCÜMEND KURAN

Propriétaire : Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY, agissant
au nom et pour le compte de la Société d'Histoire Turque.

Gérant responsable : ULUĞ İÇDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :

	Page
ÂFETİNAN, PROF. DR. : Ce que j'ai entendu de la bouche d'Atatürk. I - Atatürk et la Démocratie. II - Les pensées d'Atatürk sur les questions économiques (en turc; avec 1 photocopie)....	1
ŞENYÜREK, DR. MUZAFFER : Une note sur l'industrie paléolithique de "Tikalı Mağara" (en turc; 6 fig. et XIV planches)	9
———— : dito; traduction anglaise	27
ALKIM, U. BAHADIR : Un réseau routier ancien dans la région Sud-Est de l'Antitaurus (en turc : avec 3 cartes)	59
———— : Résumé en anglais de l'article ci-dessus.....	74
EYİCE, DOĞENT DR. SEMAVİ : Un palais byzantin d'Istanbul, ressemblant aux palais des Abbassides : le Palais de Bryas (en turc; 18 fig., 1 plan)	79
———— : Résumé en français de l'article ci-dessus.....	101
ORAL, M. ZEKİ : Un candélabre de la mosquée Eşrefoğlu (en turc; 4 fig.)	113
DAVISON, RODERIC H. : The question of Fuad Paşa's "Political Testa- ment" (en anglais)	119
ALTAY, F. : Jugement afférent au désastre d'Izmir (en turc).....	137

Bibliographie :

EYİCE, DR. SEMAVİ : Friedrich Wilhelm Deichmann, <i>Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jahrhundert nach Christus</i>	157
———— : Martin Hurlimann, <i>Istanbul - Konstantinopel</i>	161
BIYIKLIOĞLU, TEVFIK : Hasan-Âli Yücel, <i>Kıbrıs Mektupları</i>	167
———— : Hasan-Âli Yücel, <i>İngiltere Mektupları</i>	171

Informations :

KURAN, ERCÜMEND : Conférence d'Historiographie au Proche-Orient et au Moyen-Orient.....	173
--	-----

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXIII

No. 89

Janvier 1959

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5